

ГЛАСНИК

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У КРАГУЈЕВЦУ

ШКОЛСКА ГОДИНА 1983/1984.

КРАГУЈЕВАЦ, 1984.

Издавач:

Правни факултет у Крагујевцу, ул. Слободе бб

Редакциони одбор:

Проф. др Владимир Водинелић, проф. др Милан Петровић,
проф. др Тодор Подгорац, Милена Петровић, асистент-
приправник, Дубравка Вељић, студент

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Живомир Борбевић

Секретар Редакционог одбора:

Проф. др Тодор Подгорац

Учесници у финансирању штампања овог броја:

Републичка заједница науке Србије и
Основна заједница науке региона Шумадије и Поморавља

Тираж:

350 примерака

Штампа:

ГРО „Просвета“, Београд, Буре Баковића 21

Печат Лицеума Књажества Србије
у Крагујевцу
(1839)

САДРЖАЈ

СОЦИОЛОГИЈА

Академик проф. др Радомир Д. Лукић	
ГЛАВНЕ СУПРОТНОСТИ У НАШЕМ ДРУШТВУ	
THE MAIN ANTAGONISMS IN OUR SOCIETY — —	5
Др Миленко Јовановић, ред. професор	
СЕЉАШТВО И СОЦИЈАЛИЗАМ	
THE PEASANTRY AND SOCIALISM — — — —	15
Др Војин Радомировић, ванр. професор	
О ЕКОНОМСКОЈ И ДЕМОГРАФСКОЈ РЕПРОДУКЦИЈИ	
У ПОЉОПРИВРЕДИ	
REPRODUCTION ECONOMIQUE ET DEMOGRAPHIQUE	
DANS L'AGRICULTURE — — — — —	32
Мирослав Борђевић, социолог-истраживач	
ПРИЛОГ СОЦИОЛОШКОМ ОДРЕБЕЊУ ПОЈМА ЈАВНОГ	
МНЕЊА	
CONTRIBUTION A LA DETERMINATION SOCIOLOGI-	
QUE DE LA NOTION DE L'OPINION PUBLIQUE — —	40

УСТАВНО ПРАВО

Др Миодраг Јовичић, ред. професор Правног факулте- та у Н. Саду	
ПРАВНА ПРИРОДА РСФСР: ДА ЛИ ЈЕ РСФСР — ФЕ-	
ДЕРАЦИЈА	
THE LEGAL NATURE OF THE R.S.F.S.R — IS THE	
R.S.F.S.R. A FEDERATION? — — — — —	57
Мирослав Милекић, асистент-приправник	
ПОДЕЛА ЗАКОНОДАВНЕ НАДЛЕЖНОСТИ У УСТАВ-	
НОМ УРЕБЕЊУ СФРЈ	
THE DIVISION OF LEGISLATIVE COMPETENCE WIT-	
HIN THE CONSTITUTIONAL SYSTEM OF SFRY — —	73

УПРАВНО ПРАВО

Др Драгаш Денковић, ред. професор Правног факул- тета у Београду	
ТЕОРИЈСКИ ОБЛИЦИ УПРАВЕ И ПРЕОБРАЖАЈ САВ-	
РЕМЕНЕ УПРАВЕ	
LES FORMES THEORIQUES DE L'ADMINISTRATION	
ET LA TRANSFORMATION DE L'ADMINISTRATION	
CONTEMPORAINE — — — — —	81

ПОРОДИЧНО ПРАВО

- Др Милан Поповић, ред. професор
УТВРЂИВАЊЕ И ОСПОРАВАЊЕ ОЧИНСТВА И МАТЕ-
РИНСТВА ПРЕМА НАШЕМ ПРАВУ
DETERMINATION AND CONFUTATION OF PATERNITY
AND MATERNITY ACCORDING TO OUR LAW — — — 94
- Др Зоран Поњавић, асистент
ЈЕДНО ОГРАНИЧЕЊЕ ПРАВА НА ТУЖБУ ЗА РАЗВОД
БРАКА
ONE LIMITATION OF A RIGHT TO TAKE ACTION FOR
DIVORCE — — — — — — — — — — 112

ПРАВО ИНДУСТРИЈСКЕ СВОЈИНЕ

- Др Драгомир Церовић, ред. професор
СТО ГОДИНА ПРАВНЕ ЗАШТИТЕ ИНДУСТРИЈСКЕ
СВОЈИНЕ И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ СРБИЈЕ
HUNDRED YEARS OF LEGAL PROTECTION OF INDU-
STRIAL PROPERTY AND ECONOMICAL DEVELOPMENT
OF SERBIA — — — — — — — — — — 119
- Божин Влашковић, асистент-приправник
ПОЈАМ ЛЕКА У ПАТЕНТНОМ ПРАВУ
LA NOTION DU MEDICAMENT DANS LE DROIT DE
BREVET — — — — — — — — — — 124

КРИВИЧНО ПРОЦЕСНО ПРАВО

- Др Владимир Водинелић, ред. професор
КРИМИНАЛИСТИЧКИ И КРИВИЧНОПРОЦЕСНИ АС-
ПЕКТИ НАЧИНА ИЗВРШЕЊА КРИВИЧНИХ ДЕЛА
(MODUS OPERANDI)
ASPECTS CRIMINALISTIQUES ET DE PROCEDURE
PENALE DE LA MANIERE DE L'ACCOMPLISSEMENT
DES DELITS (MODUS OPERANDI) — — — — — 140
- Снежана Соковић, асистент-приправник
ПОЈАМ ЧИЊЕНИЦЕ У КРИВИЧНО-ПРОЦЕСНОМ
СМИСЛУ
THE PENAL PROCEEDINGS CONCEPT OF THE FACT
187
- Бранислав Симоновић, асистент-приправник
ПЛАНИРАЊЕ ВЕРЗИЈА У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ И
НАША СУДСКА ПРАКСА
THE VERSION PLANING IN PENAL PROCEEDINGS
AND OUR JURIDICAL PRACTICE — — — — — 198

ПРИКАЗИ

- Др Тодор И. Подгорац, ванр. професор
Aleksander Peczenik: THE BASIS OF LEGAL JUSTIFICA-
TION, Lund 1983 — — — — — — — — — — 211

PERSONALIA

- Т. П. (Др Тодор И. Подгорац, ванр. професор)
ПОВОДОМ ПЕНЗИОНИСАЊА ПРОФЕСОРА:
МИЛЕНКО ЈОВАНОВИЋ — — — — — — — — — — 213
МИЛАН ПОПОВИЋ — — — — — — — — — — 216
ДРАГОМИР ЦЕРОВИЋ — — — — — — — — — — 219

ФАКУЛТЕТСКА ХРОНИКА — — — — — — — — — — 222

ГЛАВНЕ СУПРОТНОСТИ У НАШЕМ ДРУШТВУ

Чини се да пре треба говорити о супротностима него о противречностима у друштву, јер се противречности јављају у логици, одн. у исказима, а супротности у стварности, пре свега друштвеној, међу људима и скупинама, чији се интереси супротстављају, што доводи и до сукоба — борби. Наше друштвене науке уопште, па и социологија, доста су урадиле на откривању тих супротности и утврђивању законитости које њима владају. Многе су супротности и подробније испитане. Овде не треба очекивати никаква нова открића. Покушаће се само да се наброје основне супротности и да се укаже на њихов међусобан однос и на оно што би требало учинити да их се друштво или ослободи (што није могуће у потпуности) или их бар ублажи.

С обзиром на велики број супротности, тешко је наћи ред по коме их треба поменути. Оне би се могле поделити на економске, политичке, социјалне, идеолошке итд. Могле би се излагати по свом значају за друштво, као и по дугопрајности и сл. Можда би најпогодније било излагати их по значају за друштво, тј. по утицају који врше на његов развој и правац кретања. Међутим, одредити тај значај релативно тачно и поуздано веома је тежак посао, за који недостају неопходна предзнања, одн. подробна проучавања. Овде ће се то ипак покушати, уз свест о овој тешкоћи.

Између бројних супротности у нашем друштву за најважније свакако се могу сматрати супротност између самоуправљања и друштва, одн. државе; супротност између бирократије и радничке класе, одн. народа; супротност између појединих држава у нашој сложеној држави; супротност између производних и непроизводних радника, супротност између града и села; супротност богатих и сиромашних и неке ситније. Не покушавајући да се утврди која је од ових супротности најзначајнија, изложићемо их наведеним редом.

Самоуправљање је уведено да би се задовољили одређени интереси одређених класа, одн. слојева у друштву. Намера је

очито била да то буду интереси радника, одн., шире, радних људи у удруженом раду. Тиме је требало да се у земљи разореној ратом, али и иначе, независно од тога, у земљи сиромашној (четвртој најсиромашнијој земљи Европе), што пре повећа производња, као основ и извор свега осталог пожељног. И произвођачи-самоуправљачи (дакле, и вршиоци услуга, одн. друштвених делатности) су вршили своја права, штитили своје интересе. Међутим, тиме су се почели штетити интереси друштва као целине, посебно потрошача (производа и услуга). Свој монопол на друштвеним средствима за производњу, самоуправљачи су често употребљавали тако да су друштвену својину претворили у великој мери у групну. Тако, уместо да друштвена својина буде једнако доступна за све чланове друштва, да на њој раде и живе, она је остала на располагању само самоуправљача. Отуд велики број незапослених. Уместо да скраћују радно време и своје дохотке да би се сви упослили, самоуправљачи спречавају и једно и друго. То је најконкретнији и најнеприхватљивији вид супротности самоуправљача и друштва, поред многих других. Као заштитник свих интереса који се супротстављају интересима самоуправљача, а који не могу остати бар делимично без заштите, нужно се појавила држава и њени деривати. И тако се добија мешовит етатистичко-самоуправљачки систем. Држава се меша у самоуправљање, ограничава га, спутава. При том држава полази од политичких мотива (заштите одређених интереса) и служи се политичким средствима, влашћу. Самоуправљање, напротив, тежи да се потчини економским законима и да употребљава економска средства. Јављају се бројне недоследности и сукоби, што шкоди и политици (држави) и економији (самоуправљачима).

Наравно, тешко је захтевати да постоји само „чист“ систем. Таквих система у свету нема. Али и мешавина два супротна система има своју меру мешања разнородних чинилаца. Изгледа да је наша мешавина несразмерна значају чинилаца који се мешају и да не функционише добро. Кад се узме у обзир да је самоуправни систем много сложенији, много мање теоријски и практички разрађен, онда је јасно да се лакше остварује етатистички систем. Отуд следи да овај надвлађује самоуправљање уколико се не предузму потребне мере. И то је изгледа оно што се управо данас у нас догађа. Много је теже изградити недржавне организације за заштиту интереса друштва, потрошача, незапослених и сл. него све то препустити већ постојећој и уходаној држави. Својом влашћу, држава, непосредно или посредно, све више узима власт над друштвеним производом — његов постотак који остаје у рукама самоуправљача из године у годину је мањи.

Тесно је везана за ову супротност и супротност између бирократије на једној, и радника, радних људи, самоуправљача, друштва као целине на другој страни, из простог разлога што државу практично чини бирократија и што, с друге стране, самоуправљање рађа и своју сопствену бирократију. Кад је реч

о бирократији, треба, за ову прилику, разликовати три њене врсте. Прву и главну чини политичка бирократија, тј. државна и политичка (друштвених организација) бирократија. Она држи политичку, одн. државну власт. Другу врсту бирократије чини привредна, „самоуправна“ бирократија, која је помешана с технократијом и коју је тешко и тачно одвојити од ове. Она држи економску власт. Трећу врсту бирократије чини административна бирократија — спручњаци за управљање који извршују одлуке политичке и привредне бирократије и подједнако постоје и делају и у држави и у самоуправљању.

Од ове три врсте бирократије, најјача је политичка, а унутар ње је тешко разликовати да ли је јача она државна или она политичка у ужем смислу. Ова бирократија ради у тесној спрези с привредном технобирократијом, а постоји и прелажење из једне у другу. Њима се приклања, као најслабија, и трећа врста бирократије. Тако, иако подељена на три дела, бирократија се ипак појављује као више-мање јединствен друштвени слој, у чијим рукама се налази целокупна власт — државна, политичка у ужем смислу, привредна, административна. Такво јединство бирократије чини да између њених разних врста не постоје тачно утврђене границе надлежности, одн. власти. Све три врсте бирократије раде све. Нарочито државна, а пре свега политичка бирократија посежу у привреду и самоуправљање, фактички доносећи и најкрупније одлуке, а заодевајући их у самоуправно рухо. На тај начин избегавају одговорност, за често врло лоше одлуке, а за њих не одговарају ни самоуправљачи, који су их формално донели, сходно начелу материјалне истине и правде, јер нису ни криви за њих.

Бирократија чини доста јединствен и учвршћен слој, где постоји знатна солидарност. Она се политичким системом, а нарочито изборним системом, у знатној мери опрадила од радника и грађана које треба да представља и да им одговара, тако да практично може скоро неограничено да влада, не одговарајући никоме до самој себи. Ова одвојеност и релативна независност има доста лоших последица. Најважније су можда две — прво, такав положај омогућава како злоупотребе тако и прешке, које се понављају, јер нема одговорности; друго, слаби поверење између радника, одн. народа, и бирократије. А поверење је, како каже политичка наука, битан чинилац функционисања сваког система власти. Услед неповерења бирократија губи моћ да морално утиче на народ — да га покреће на остварење проглашених циљева, које је и народ прихватио, али који се не остварују, јер их бирократија прихвата само на речима. Тако се јавља пасивност маса, која води аутономном регулисању њиховог живота, независно од бирократије, њене власти, заповести, закона. Настаје време безакоња — нико законе не поштује, у знатној мери и јер сама бирократија даје пример за то.

Разуме се, један разуман човек, а поготову научник и тим пре социолог, не могу пасти у самообману, па поверовати да

је могуће друштво без бирократије (без све три њене врсте). Она је неизбежна. И не само то: она је потребна и корисна. Данашње сложено друштво не може да опстане без ње. Она обезбеђује функционисање бројних и животни важних друштвених служби, великих система... Нема ниједне земље на свету без ње. Али она, природно, није нигде ни омиљена. И уколико је земља мање развијена, сиромашнија, утолико је и мање омиљена, јер је још и сама недовољно култивисана и неумерена у задовољавању својих потреба и жеља, те губи неопходну обзирност. Тада постаје неподношљива за народ. Тада он покушава, а понекад и успева да је сруши, али, на жалост, змењујући је, по правилу, још гором. Зато бирократија мора бити обзирна, а народ стрпљив и господар својих емоција. У нас бирократија још није изгубила свој ауторитет, али га је свакако окрњила, поготову с појавом кризе друштва, и ближи се онај тренутак кад постаје неопходно да појача обзирност и да обезбеди поуздану подношљивост народа, па и да поврати онај део поверења који је изгубила. Треба зато безобзирно гонити сваку злоупотребу и кажњавати сваки промашај, а поготову присвајање туђих овлашћења, као што треба брзо и знатно заменити старе и неспособне бирократе способним и младим. И ови ће бити бирократи, наравно, јер је закон бирократизације неумитан, али много подношљивији, бар извесно време.

Трећа значајна супротност је она између држава и народа, одн. народности. Народи (нације) су се у социјализму показали много јачим друштвено-политичким чиниоцем него што су то Маркс и Енгелс предвиђали, бацајући паролу о уједињењу свих пролетера, који и немају отаџбину. Пролетерска солидарност се показала крчком, а национална врло снажном. Ту изненађујућу појаву наука врло лако објашњава: нација је културна заједница, а култура обликује човека скоро без остатка. Пролетаријат је само класна заједница људи првенствено истог економског положаја. И ма колико овај положај имао утицаја на културу, елементи културе који су национални по суштини много су бројнији и јачи од ових. Везаност за нацију (с којом се понекад у том погледу — културно обликовање човека — изједначује и вероисповест) свестранија је, па и јача од везаности за класу, јер је више подсвесна, емотивна него ова друга.

У сваком случају, ова везаност се показала и на нашем примеру. Пролетерска и револуционарна Југославија се стварала, нпр., на југословенској вези, која јој је претходила у старој Југославији, а не, нпр., на начелима балканске везе. Државео-чланице, републике и покрајине, створиле су се углавном на националној основи (превлађивање једне већинске нације или измешаност више нација које се не могу раздвојити). Тако су нације добиле своје државе, оруђе за заштиту националних интереса. С друге стране, дошла је савезна држава, која нужно заступа извесне заједничке интересе. Око ње су се окупиле извесне друштвене снаге које теже њеном јачању, насупрот

државама-чланицама. И отуд и супротност савезне државе и држава-чланица. При том је предност очито на страни држава-чланица, везаних, углавном, јаком националном везом или бар везом која јој је приближна по снази ако није чисто национална; савезна држава је у слабијем положају, јер нема такву више-мање повезану масовну људску основу.

Уз овај државноправни и национални чинилац супротности, долази и онај привредни — неједнака развијеност држава-чланица. Она је и сама довољна, нарочито ако је изразито јака (а она у нас то и јест), да, и без федерације и националних разлика, буде чинилац супротности. Тако се национални интереси повезују с економским, те се узајамно јачају. И тако се јавља двострука супротност — најпре између држава-чланица и савезне државе, а затим између држава-чланица самих. Ове државно-националне супротности су толико јаке да уносе у себе и све друге супротности и боје их собом — државно-национално. Етатистичка бирократија и са једне и са друге стране појачава ову супротност. Тако долази до сукоба који често наносе много већу штету сами по себи него што је штетио повод који је изазвао сукоб. Ово се нарочито види у спором решавању питања која се морају решавати заједнички. Само успоравање решења често доноси веће штете него било које решење да је брзо усвојено. Али национални сукоби су увек у знатној мери ирационални.

Први услов за решење националног питања је стварно и доследно поштовање националних права. Тек кад пракса потврди да нема опасности да се она гуше, престаће и осетљивост која је за то везана и нестаће многих од садашњих супротности и сукоба. Друго је што брже изједначавање развијених и неразвијених, јер су економски интереси често основ супротности и сукоба. Али се не треба надати да ће државно-националне супротности и сукоби брзо ишчезнути. Ти процеси теку врло споро, а народна памћења су дуга — особито лоших ствари. Тзв. национално питање се уопште не може „решити“ — оно се мора стално решавати.

Међутим, уколико се националне стрепње смире, чему се треба надати кад се испуне поменути услови, свакако треба предузети мере да се доношење одлука у савезној држави убрза, да се сукоби интереса брже решавају. Кад се заиста ниједан народ не буде имао бојати повреде својих интереса и кад буде уверен у своју равноправност, онда ће бити могуће да федерација функционише много лакше и потпуније него сад. Тада ће нестати и бојазни од јаче сарадње свих народа на свим пољима, која може само допринети свима.

Следећа такође веома значајна супротност је несумњиво супротност између производних и непроизводних радника, која се појављује и као супротност између неразвијене друштвене основе — производње, пре свега материјалних добара, и превелике друштвене надградње, створене од непроизводних радника, која се може, у целини узето, сматрати као бирократија у

ширем смислу, а у сваком случају као непотребан друштвени терет. Наше друштво личи на цина који стоји на пилећим ногама и коме прети опасност да му се ноге сваки час слома. И висока и нижа бирократија тежи да се шири. Овоме помаже и велики притисак оних који су свршили бројне школе и факултете и постали стручњаци, а остали незапослени, па траже запослење по сваку цену. Тако се стално стварају нова радна места за њихово запошљавање, а све већи део друштвеног производа иде на издржавање ових људи, који ништа не доприносе друштвеном богатству. Тако се смањују лични доходи повећањем запослења таквих „радника“, а истовремено смањује продуктивност рада и конкурентност наших производа на иностраном тржишту. Тако се стално повећава број наших установа, организација, органа и сл. Државна организација нам је врлогломазна, с бројним колективним органима с много чланова, са савезном државом, државама-чланицама, општинама. Ту има скупштина, са својим домовима, и другим органима, председништва држава, влада (извршна већа) с великим бројем чланова (изгледа да је у доба овакве кризе и деетатизације Извршно веће Србије удвостручило број својих чланова); ту су бројни органи Савеза комуниста, Социјалистичког савеза, Синдиката, омладине, бораца и др., а све се то понавља у државама-чланицама, па и у општинама. И свуда су кабинети, секретарице и друго особље, кола и возачи, канцеларије, чиновништво сваке врсте. Па бројни органи управљања у свакој основној и радној организацији, са сопственим бројним апаратом разних стручњака. Не треба заборавити ни бројне стручне, тзв. друштвене делатности. И свуда се тежи да се уместо инокосних органа уведу колективни органи, услед чега се знатан број често најбољих стручњака одваја од рада, одлучивање се успорава. И свуда велики број седница колективних органа, што не само одводи људе од посла него и много стаје, поготову што се често седнице понављају и по неколико пута, јер „недостаје кворум“. Одлучивање је, постало тако сложено да је просто невероватно. И свуд тежња за што краћим мандатом бројних функционера, што повећава њихов број. Кад им престане функција, функционери су још годинама примали функционерске принадежности не радећи ништа, а ако су ишли на неку другу функцију или обичан посао, остајала су им дотадања функционерска примања у земљи у којој влада начело да свако добија према свом раду (у последње време се говори о мерама да се ове невероватне повластице укину, али није познато је ли то коначно и учињено). Овоме треба додати и трошкове око безбројних прослава, фестивала, службених путовања (кад, нпр., цели скоро болнички колективи пођу на конгрес у Јапан или неку другу „суседну“ земаљу или кад прослави у Венецији из целе Европе присуствује само шеф наше државе). Све се ово одражава и на буџетима, који се стално повећавају и на зарадама производних радника.

Наравно, за сваку нову установу, организацију или орган може се наћи довољно оправдања. Али кад се све то скупи заједно, терет постаје неподношљив. Овоме много доприноси и непрекидно увођење нових званичних евиденција, које често нико и не погледа, нових сложених поступака и службених радњи, за које се такође може наћи појединачно оправдање, али које, кад се скупе, захтевају велико повећање броја производних радника и све друге лоше последице.

Теже је, међутим, што је друштво остало готово без сељака, а нарочито сељачког подмлатка. Тешко је срести младог сељака, а још теже младу сељанку. Какве ће то последице ускоро изазвати лако је видети кад се зна да друштвена пољопривреда не може ни издалека да задовољи потребе и кад се мисли на опромна богатства уложена у сеоска насеља, стоку, опрему итд., што све ускоро треба да остане неупотребљиво. Сад смо на путу да нам друштво остане и без радника, јер је све већи број квалификованих радника који недостају.

Овако лошем распореду радне снаге, одн. запошљавања увелико је допринео лош школски систем. Прва велика грешка је учињена пре тридесетак година, кад је за сву децу уведено обавезно једнообразно школовање. Тиме је задат ударац обнављању сељака, јер се тај тежак посао (као, уосталом, и сви други) мора учити од детињства. Осам година проведених у школи одвоји дете од сељачког посла, оно се „погосподи“ и пребацује се у средњу школу да би побегло са села. А број ових школа је неразумно растао и пријем у њих није захтевао никакво одређено минимално знање. Тако су сви отишли у те школе. Додуше, била је сачувана разлика између школа за раднике и школа које су давале средње стручњаке или омогућавале упис на факултет. Тиме се још увек обезбеђивао довољан број радника. Друга велика грешка је најновија реформа — усмерено образовање. Она прва реформа је вођена племенитом намером да сва деца добију минимално опште образовање, па и сељачка. Али су те намере довеле до ишчезавања сељака. Требало је, међутим, за село увести зимске течајеве после четвртог или петог разреда, где би се учила пољопривреда, и уз допуну праксе у топлим месецима, уз право ћака да похађају осмо-годишњу школу, али за коју би се вршио строг избор и знатно ограничио број ћака. Друга реформа је потекла из још племенитијих побуда. Ништа мање — њоме се хтело да се добије идеалан „тоталан“, неокљаштрен човек, оспособљен безмало за сваки рад. У ствари, хтело се да се укине подела рада, која кљаштри човека. Хтело се да се ћак истовремено оспособи да се по завршетку усмереног образовања упише на факултет или високу школу, да, дакле, постане интелектуалац, а и да постане више или мање квалификован и уско специјализован радник (нпр., специјалиста за израду горњег дела ципеле). Резултат је био — свршени усмерењак није био довољно способан да учи факултет, али није могао ни да постане више или мање квалификован радник. Разлог је врло прост — временски

и психолошки то није могуће сем за изузетно обдарене, а није било ни довољно стручних наставника ни потребних оруђа за рад. Тако је племенита тежња остала неостварена (уосталом, познато је да је и улаз у пакао попљочан добрим намерама), што није било тешко предвидети (а многи су то и предвидели и рекли, али нису могли да убједе ватрене „реформаторе“), јер је такав систем можда погодан за друштво које улази у комунизам, а не за земљу која је по неразвијености и сиромаштву чак четврта у Европи. И за цело ово експериментисање с толиким младим људима нико, наравно, није одговарао. У међувремену је настављена бесомучна трка у отварању високих школа и факултета безмало у свакој варошици, а ницала су и (наш „лизум“!) „одељења“ њихова у другим местима. Тако су чак и у Београду отварања разна одељења школа из унутрашњости (рецимо, из Ријеке), као да их он сам нема довољно. Тиме смо бар у овој области постигли завидну покретљивост рада и средстава широм целе Југославије кад нисмо у томе успели онде где нам је то заиста потребно. Тиме су школе које су отварале „одељења“ дошле до лаких зарада, „студенти“ до лаких диплома, а друштво — до дипломираних „стручњака“ слабе спреме, јер за толике високе школе и факултете, чијим смо се бројем толико хвалили, није било ни наставника ни других услова да постану заиста стручњаци. Новопечени стручњаци су, уместо да постану „неокљаштрени“ људи — постали незапослени, а индустрији је почело да недостаје радника, јер нико ко је постао „проходан“ за универзитет није, наравно, хтео да постане обичан радник. Није тешко проценити шта је хуманије — задржати разлику између „радничких“ школа, побољшавајући им услове рада и живота ученика, и „елитних“ школа (гимназија) и тако у потребном броју добити и запослене стручне раднике и запослене високе стручњаке или добити недовољно спремне високе стручњаке и понудити им незапосленост или печалбу у иностранству, истовремено оставши без стручних индустријских радника.

Уколико се продужи с оваквим системом, поменуће лоше последице ће се само појачавати, а судећи по ставу „реформатора“ према „реформи реформе“, све ће се наставити и поред неких „побољшања“. Али ће ускоро несразмера између производних и непроизводних радника, између опромне друштвене надградње и слабе производне основе, најзад постати такав терет за друштво да ће се морати предузети много оштрије мере од оних које се већ данас могу предузети (већ се најављује „сеча“ факултета и високих школа, а следоваће свакако и друге мере).

Следећа значајна супротност је она између града и села. Политиком индустријализације на рачун села и низом грешака, почев од некадашње колективизације па до данашњих ниских цена пољопривредних производа и до политичког запостављања сељака, град је стално привилегован насупрот селу и на рачун

села. То је била очито лоша политика, лоша пре свега за град, који је плаћао своје привидне привилегије скупоћом пољопривредних производа и њиховом несташицом, као и најездом сељака на град, чиме одузимају посао грађанима и уназађују град као насеље. Град и село су, на жалост, окренути једно против другог. Нема друге до да почну сарађивати на заједничку корист. У село се мора свакако улагати, да би могло хранити град и да би се овај спасао његове даље најезде. Сељака треба ослободити сумњичења због богаћења, обезбедити му пуоздан откуп производа по стварним ценама, као и социјално осигурање. Треба га култивисати како не би и због тога хрлио граду. Тиме ће се ова супротност решити.

Треба поменути и тзв. социјалне разлике, супротност богатих и сиромашних. У ствари права супротност је она између оних који зарађују својим радом и оних који без рада долазе до великих зарада. Разлике међу онима који зарађују радом нису тако велике да би представљале проблем и за њихово исправљање је довољан и порез. Што се тиче оних главних разлика (између рада и шпекулације), њих вероватно није могуће потпуно искоренити, али приближити се том циљу мора бити могуће применом одговарајућих мера.

На крају треба поменути и једну супротност посебне врсте — ону између релативно брзог и свакако врло сложеног претежно стихијског развоја нашег друштва и наше теоријске мисли о томе, која, ако и не може да буде потпун показатељ како се треба развијати, ипак може знатније да допринесе да он буде мање болан, мање кривудав, мање противречан. Наша теоријска мисао је у несумњивом застоју. Многа нова питања која живот стално отвара стоје непроучена, па је развој све више стихијски. Надати се да је то само један од оних застоја који нису ретки у наглим кретањима друштва, кад мисао тражи да сведе рачун о досад постигнутом пре но што крене даље.

Радомир Д. ЛУКИЋ

THE MAIN ANTAGONISMS IN OUR SOCIETY

— Summary —

Those antagonisms which are characterized by the strength of influence on the pace and course of social development, the author designates as the main antagonisms of our society. Among them, special attention is given to the antagonism between self-government and state, between bureaucracy and working class, between particular states within our federation, between productive

and unproductive workers, between urban and rural communities, between the rich and the poor. There is one additional antagonism of a special kind — antagonism between comparatively fast and very complex, mostly uncontrolled development of our society and our theoretical thought about it. In authors opinion, our theoretical thought is, doubtless, lagging behind, which makes our social development increasingly unpredictable.

СЕЉАШТВО И СОЦИЈАЛИЗАМ

После доношења Устава СФРЈ 1974. године, национализам и религија избили су на политичку сцену као питања дубоко повезана с даљим развојем социјализма. У њима је и сељачко питање, али оно је само на маргинама политичког живота. У сељачком питању је живот људи у породицама на селу настаненим из генерације у генерацију на својој земљи од које живе. То је тај „сељак“, у политичком речнику „индивидуални пољопривредни произвођач“, у уставу међу радним људима „земљорадник“ који се бави земљорадњом средствима на којима постоји право својине, и с њим чланови његовог домаћинства. У статистици, то је негде око трећине становништва Југославије.

О животу савременог села нема егзактних, научно утврђених чињеница, као ни о изгледима његовог даљег егзистирања у развоју југословенског социјалистичког самоуправног друштва. О томе нема продубљених истраживања у нашој науци, нема ни јасне оријентације у политици. Едвард Кардељ искрено је рекао 1965. године, после двадесет година у којима је сељаштво прошло кроз меандре принудних откупа сељачких производа, ограничавања површине сеоских домаћинстава ради формирања друштвеног пољопривредног земљишног фонда и прегазило плићаке колективизације у сељачким радним задругама. „Иако је чињеница да имамо веома бројно сељаштво и да је највећи део земље у поседу сељака, ипак смо низ година сељака препустили тако рећи самом себи, јер му нисмо отворили перспективе даљег развоја. У томе је крштина проблема, јер је немогуће признати егзистенцију индивидуалног сељака, а истовремено га онемогућити да се као такав развија и да до максимума искористи своје могућности за развој производње“.¹

У нашој политичкој науци нема целовитог погледа на ставове и праксу револуционог социјализма према сељачком питању. Познато је да се раднички покрет зачео у индустријским

¹ Едвард Кардељ: О пољопривреди, селу и задругарству, књ. 3. Удружени издавачи, Београд 1983, стр. 109.

срединама. Маркс и Енгелс што су видели о радним људима била је експлоатација најамних радника у индустријској производњи. Из тих извора у програме социјалдемократских странака које су почетком двадесетог столећа настајале на територији садашње Југославије у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Србији нису пристизали јасни погледи на аграрно питање, јер тога није било ни у Ерфуртском програму немачке социјалдемократије и програму аустријске социјалдемократске странке на које су се угледале, па отуда у њиховој политици није било решења која би сељачке масе уводила у раднички покрет.

Почетком двадесетог столећа, десетину година пре октобарске револуције, Стаљин је указивао да сељаштво представља главну војску националног покрета. У Лењиново време признавало се да су основне класе које носе револуцију радничка класа и сељаштво, у амблему те револуције и данас су спојени срп и чекић. У октобарској револуцији Црвена армија формирала се у опромној маси од сељака.

У Лењиновом размишљању о развоју државе настале из октобарске револуције, савез радника и сељака имао је да се одржава и даље. Лењин је уочио да том развоју смета „ниска продуктивност народног рада“, помишљао је и на сукобе због класних разлика, па да може доћи и до раскола и да би са појавом озбиљних класних размимотицања између радничке класе и сељаштва неизбежно дошло до расцепа и пропасти совјетске републике. Зато је Лењин тежио да сачува радничку превласт да би под ауторитетом радничке класе и под њеним руководством задржао сељаштво, нарочито оно ситно и најсигније.

Док посленици политичке историје не расчисте како су се комунисти Југославије односили према сељачком питању, може се овде рећи само толико да се за све време знало да радник и сељак нису исто. Знало се и какве је све тешкоће имао СССР са сељаштвом. Осим изузетка у Србији где се Драгојло Дудић на малом сељачком поседу усмерио према комунистичком покрету, у редовима КПЈ били су готово искључиво радници, интелигенција, ситне занатлије и сезонски радници сиротињом приморани од младих дана да напусте село.

У годинама после забране КПЈ 30. децембра 1920, у току више од једне деценије фракционашког раздора, у КПЈ „сељачко питање се сводило на то да ли партија треба да се повезује са сељачким масама, пошто сељаштво представља „резерву буржоазије“. Леви комунисти се нису сложили са оваквим ставом сматрајући да се, одвајањем партије од радничких и сељачких маса, партија одваја од најважнијих својих упоришта, чиме јој се додељује као нека „академска политичка улога“.²

Може се још рећи а да се у основном не погрешно, да су се комунисти Југославије реалистички односили према се-

² Историја држава и права народа Југославије, Научна књига, Београд 1981, стр. 353.

љачком питању од самог почетка свесни да се у маси сељака, издељених у слојеве према површинама појединих сеоских имања, тешко може наћи заједнички циљ у развлашћивању приватне својине, чак и међу сеоским пролетаријатом.

Карактеристично је да у данима устанка врх КПЈ следи лењински концепт уједињавања различитих класа. Проглас ЦК КПЈ од 22. јуна 1941. године позива у борбу против фашистичких tlačитеља „раднике, сељаке и грађане Југославије“. Из тог врха до сада је једино Едвард Кардељ дао оцену учешћа сељака у народноослободилачком устанку:

„Веома значајну улогу у нашем народноослободилачком рату одиграли су сељаци. У оцењивању те улоге у нас су постојала и, вероватно, још постоје веома дивергентна мишљења: од гледишта да је наш народноослободилачки рат био пре свега устанак сељака па до потпуног потцењивања њихове улоге у том рату. Међутим, ни једна ни друга оцена не одговара историјској истини“.

„Сељак уопште је по свом друштвеном и културном бићу „конзерватор“ националне свести. Он не подноси туђу власт и тешко га је денационализовати, иако се његов отпор не испољава увек у револуционарном облику. Али сељак, по правилу, чини војску или је ослонац војсци народноослободилачких покрета. Такав је и наш сељак и тако се и он понашао у току другог светског рата“.

„Сељаци су у великом броју учествовали у нашем народноослободилачком устанку — или као борци или као активан ослонац устанку. У неким деловима Југославије и у одређеним периодима они су чинили већину бораца партизанских одреда, односно јединица народноослободилачке војске. Из њихових редова израстао је велики број прослављених партизанских команданата и народних хероја. А и кад нису били активни учесници устанка, сељаци су га или великом већином подржавали или својим пасивним отпором окупатору знатно допринели слабљењу његове војне и политичке позиције у окупираној Југославији. Овде подсећам само на масовне предаје и на прелазак хрватских домобрана — махом сељака — партизанским јединицама, или на пасивни отпор српских сељака окупатору и четницима после немачке окупације ужичке и других слободних територија у Србији, или на пасиван отпор оног дела муслиманског живља у Босни и Херцеговини који није активно учествовао у народноослободилачком рату али није подржавао ни окупатора, и слично.“

„Дакако, окупатор, односно домаћи непријатељи народноослободилачког покрета такође су имали своје позиције у сељачким слојевима. У ствари, војску квислинга сачињавали су махом сељаци. Али, то је био, ипак, само један релативно веома мали проценат у односу на већину сељака који су или активно учествовали у устанку или су га својим пасивним отпором у већој или мањој мери помагали. А све то било је не само манифестација сељачког отпора окупатору, него и чиње-

ница да је сељак у већини почео да окреће леђа својим дојучерашњим грађанским вођама у које је изгубио свако поверење". (...)

„Међутим, ма колико да је било широко и значајно учешће сељака у народноослободилачком устанку и у рату, оно се не може ни замислити без одлучујуће улоге радника који су се масовно и истрајно ангажовали у устанку или су га подржавали, без широког учешћа демократске интелигенције која је у устанак уносила своје знање, без народноослободилачког фронта који је обједињавао и усмеравао снаге народног устанка, без Комунистичке партије Југославије као водеће идејне, политичке и организаторске снаге“.³

Кардељ је ово говорио на једној свечаности где се и тематски и временски није могло рећи више од основног о учешћу сељака у овом последњем од ратова против окупатора и у том глобалу изречене оцене су тачне. Међутим, тај рат је трајао од 1941. до 1945. године и имао неколико фаза у којима се је одвијао у специфичним условима. Прослављени команданти и народни хероји из сељачких редова избили су у прве редове бораца партизанских одреда у фази када је усташка квислиншка војска кренула у геноцид Срба по селима Лике, Баније и Босне и Херцеговине и када се борило за поли живот.

Радници и револуционари демократске интелигенције подизали су устанке свуда у Југославији пре квислиншких противакција и истовремено остваривали циљеве социјалистичке револуције. Народни хероји и врховни командант оружаног устанка из тих редова после ослобођења земље и осамостаљивања југословенског социјализма водеће су личности у стварању нове државе и њеног друштвеног и правног уређења.

Што се тиче предаје и преласка квислиншких сељака-војника до тога је дошло после слома италијанске војске и прерасло у масовну појаву у завршници рата, када се и бугарска војска, препуна сељака, окренула против својих вишегодишњих савезника, хитлеровских оружаных снага.

У Кардељевом иступању има и пасус који објашњава однос према угледнијим људима старог режима, имућним сеоским домаћинима. „Као одговорно руководство једног устаничког покрета и као марксиста морали смо анализирати и реалистички оцењивати ситуацију у свакој фази наше борбе. А ситуација је била таква да су снаге непријатеља имале свој ослонац првенствено у буржоаским слојевима у градовима, у не малом делу црквеног клера, међу „угледним“ сеоским газдама и слично. Зато је и било природно и неопходно да упозоравамо комунисте и борце народноослободилачког рата на будност према политичком деловању из тих кругова, па и на инфилтрацију из тих средина у органе народне власти. Уосталом, крајем 1941. и почетком 1942. године управо такви људи су били међу главним

³ Реферат Е. Кардеља приликом промовисања Председника Републике Јосипа Броза Тита за првог доктора војних школа, у Београду 21. XII 1976.

покретачима и спроводиоцима издајства и чак покоља политичких комесара у неким сељачким јединицама које су — углавном под утицајем пада ужичке републике — прешле на страну четника“.

Овај пасус, између редова, пружа увид у реално стање затечено у сеоским срединама уочи рата, када тамо нису стизале социјалистичке идеје. Уосталом, понашање сељачких маса у револуцијама врло је сложена тема у коју се овде не може ближе улазити. Од користи је да се дода што има у „Дневнику 1941“ Драгојла Дудића о првим данима устанка у западној Србији.

Искрено, као и кад међу борцима свог одреда види другове „с извесном дозом анархизма“ и помиње дискусију „по извесним питањима уских политичких схватања и секташења“, Дудић, уписиван као Чича, бележи како се 23. августа пред кафаном у Брежђу дигао са столице и почео да говори. „Сви су га слушали пажљиво. Сељаци су одобравали и гласно изражавали своје симпатије према говорнику и партизанима (...) Чича је убедљиво објашњавао потребу приласка нових партизана у чету и позивао у борбу све Србе, који још нигде нису приступили, и све групе како оне са Равне Горе тако и оне из одреда Косте Пећанца. Затим је говорио друг Јовановић и друг Дракулић. Поред свега објашњења о потреби приласка одреду, нисмо добили ни једног партизана, ни једне пушке“.

Истраживањима о ставу сељака према устанку против окупатора биће од користи и ово што је записано непосредно после пада ужичке републике у окупираном Ваљеву. „У данима устанка поједини партизански одреди у западној Србији иступали су методски, тактички и пропрамски неуједначено у односу на сељачке масе којима су били окружени. Таква иступања стварала су код сељака, кога је требало придобити, само посматраче а не присталице. Тотални губитак слободе и брутални поступци туђина освајача умањивали су слабе стране старог поретка; присуство туђина водило је сељаке пре десничарском национализму него некој интернационалистичкој идеологији“.

„Револуционарно обраћање сељаку у устанку 1941. године одвијало се на зборовима пред људима чији је опрез и неповерење према оном што му је непознато једна од карактеристика психологије села. Неповерљив према новом, сељак је нешто и прихватао, ничим није испољавао своје противљење и измицао је да каже шта мисли“.

„Не треба заборавити да политички противници нису били ван строја. Напротив, угледнији људи и имућни сеоски домаћини налазили су се на лицу места у селу и већ пасивним ставом вукли су ствари уназад. Колико је њихов углед био велики види се по томе што ниједан од тих људи старог режима није ликвидан, иако су једног момента били покупљени и сабрани у Пецкој, па затим пуштени да не би биле изгубљене симпатије њихових сељака“.

„Укратко, изношење револуционарног програма пред сељачке масе није имало за последицу да те масе приме револуцију као своју. И у самом Совјетском Савезу, за двадесет година његовог развоја те су масе углавном остале пасивне“.⁴

Има и „Дневник“⁵ у којем Владимир Дедијер фактографски одсликава умирање, несреће и животне невоље у зиму и јесен прве две године борбе устаника: борци у биткама, њихова страдања и рањавања; стрељања, вешања и други окупаторови и квислиншки злочини вршени и клањем и мучењима; ту су болести бораца, пегавац, мразеви, усиљени маршеви и пробоји кроз обруч, кад се требе вашке у застанцима, и — глад у којој се користи исхрана сваке врсте, у једној прилици и сок испод липове коре.

У томе, „Дневник“ пружа чињенице од незаобилазног значаја, а досад их наука није узимала у обзир, у социјалној психологији на пример, а и у другим гранама природних и друштвених наука, као искуства о човеку. Ментални садржаји НОБ-е препуштени су белетристици, а маса тих књига, мемоара и друге књижевне грађе није узета у разматрање критичким захватима науке.

У маси детаља, у „Дневнику“ има и чињеница о односу према сељаштву, став самог писца и личности на чијем казивању се овај однос одсликава. На доста места Дедијер бележи: нахранили се у кући кулака, није речено како се звао. Кад је у селу прикупљена храна, имена сељака који би је донели остала су незабележена. Тада избија онај познати багателишући однос људи из града према људима села који им од вајкада штеде труд да сеју жито од којег се сви хлебом хране.

У Недајном, 17. маја 1942., Јурица Рибар долази из Пича, био је с омладином. „Вели да добро раде. Сва је омладина на Риви научила да чита и да пише. Само људи претерују. Једног кулака стрељали као будућег непријатеља. Вели, нису схватили директиву. Син тог кулака — омладинац. И сада врло вредно ради. Омладинци обрађују своју њиву. Поклонили им земљу сељаци из околине. Узорали су је и надају се да ће дати 1 500 килограма жита. Милева каже да је рад међу женама неправилно постављен. Претседник НОО једноставно позове претседницу АФЖ-а, да јој платно и нареди да се сашије рубље“.

Само из ових осам редова свака од наука које посматрају човека може да пружи своје истине о понашању људи у друштву у коме нестаје стари а рађа се нови свет. Засада, наука ћути.

То не значи да је сељачко питање сасвим ишчезло из наше науке. У једном часопису за друштвену теорију и праксу⁶ 1980. године учињен је осврт на светско сељаштво. „Слика света је фундаментално измењена у односу на време Лењинових

⁴ Ауторови записи за време окупације Србије 1942. године.

⁵ Владимир Дедијер: Дневник Југословенска књига, Београд 1951, стр. 125.

⁶ Зоран Видаковић: Капитал експроприше светско сељаштво, Аргументи 3, Ријека 1980.

анализа империјализма, класа и класних борби у свету. (...) Некадашњи сељачки океан света се пролетаризовао или је на прагу пролетаризације, у енормним размерама. Али да бисмо то схватили морамо се ослободити схеме пролетерске класе према првобитном моделу индустријског радништва Запада (...) сељаштво и данас чини бар половину светског становништва". И онда даље из истраживања осам страних научника сачињен је текст о сељаштву у условима натуралне привреде у тропској Африци, у привреди постколонијал-држава Африке, о сељаштву Латинске Америке, све по теми: капитал експроприше светско сељаштво.

Још један осврт ове врсте учињен је недавно у вези са светским социјалистичким процесом данас.⁷ „Сељаштво у капиталистичким земљама више није оно о коме је Маркс говорио. Сељаштво је, такође, у савременом свету дубоко деструирано, избачено из колосека своје социјалне основе; оно сопствену егзистенцију не може да оствари репродукцијом у оквиру капиталистичког система. У неким земљама света све чешћа је појава да сељаци у великом броју постају полупролетери. Велики број сељака се пауперизира. Опроман број људи из села прешао је у градове. Капитализам објективно ради на томе да сељачку класу разара и он ће и даље то објективно остваривати и тиме утицати на стварање новог социјалног слоја, који ће се у свом природном кретању, историјском и конкретном, у једној дугорочној перспективи, такође, све више приближавати социјализму, јер и тај нови социјални слој не види своју и економску и друштвену егзистенцију у оквирима постојећег капиталистичког поретка. Разуме се, тај процес ће бити различит и имати и класична до сада позната дејства у појединим земљама“.

Што наша наука овде открива као законитост деструкције сељаштва у капитализму, одавно је сагледано шире — у јединству с процесом општељудског развика. „До најезде капитала свијет је био село. И ето, дошао је капитал и опустошио резервоаре села, те расаднике националне глупости, и камене сандуке градова набио људским месом и људским мозгом. Он је унаточ свим препрекама физички зближио народе земље и на основу њихова материјална контакта почео је радити на томе да их духовно асимилира. Он је до дна раскопао старе културе и неумољиво растворио у свом тржном космополитизму оне комбинације инертности и лијености, које су се једном заувјек сматрале за формиране националне карактере“.⁸

У горњем тексту лако је препознати мислиоца материјалистичке школе прошлог века коме је оно што се у развикау историје човечанства не уклапа у његову визију света — глупост. Троцки овде оглашава расадником националне глупости

⁷ Др Александар Грличков: Светски социјалистички процес данас, Политиколошке студије 1/1983, Београд.

⁸ Лав Троцки: Књижевност и револуција, О. Кершовани, Ријека 1971, стр. 190.

што је природним процесом настало у друштвеној свести села. Због ове надмености не треба одбацити и оно што је оштроумно запажено још почетком нашег столећа да су људи села прешли у градове. Тај феномен данас свуда у свету ствара сметње развитку нове епохе у животу људи.

Ништа не стоји на путу да наша наука испитује фундаменталну промену каква је у односу на сељаштво настала у земљама социјалистичког света. О томе је у оном првом осврту на светско сељаштво речено тек толико да је под Мао Цедунгом кинеска револуција „постала сељачка револуција с пролетерском звездом. Црвена је звезда била над Кином али је црвена војска Кине била сељачка војска. Таква класна база кинеске револуције у великој је мери утицала и на даље перипетије те револуције све до данас“. А ми знамо да је сељаштво у револуцијама сваке од садашњих социјалистичких држава имало своје перипетије. Кад је у Мађарској 1919. године проглашена совјетска диктатура и колективизација земљишних поседа, сељаци су одбијали да предају земљу добијену аграрном реформом после слома аустро-угарске монархије. Доба тог отпора и репресалије диктатуре пролетаријата коштало је живота неколико стотина сељака и има и данас последице које ометају развој социјализма у Мађарској.

Перипетије у којима је текао процес растурања сељаштва као класе у време предратне Југославије одвијале су се на различите начине. Већ у њеним првим годинама, од 1918-те када је остварена прва заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца, аграрна реформа и колонизација нису имале исте садржаје у свим деловима нове државе. Принцип „Земља ономе ко је обрађује“ односио се првенствено на ликвидацију феудалних односа и великих земљишних поседа, а такви нису постојали у садашњој Србији без покрајина нити у некадашњој Краљевини Црној Гори. Већ у тој блиској прошлости сељаштво није било хомогена маса експлоатисана свуда на исти начин.

Овде нема простора да се улази у политичке манипулације с аграрном реформом (на пример, у Босни и Херцеговини са беглучким обвезницама и свуда на подручју бивше отоманске царевине са параспурним имањима читлучких великопоседника), још мање у политичке циљеве колонизације добровољаца првог светског рата и учесника Срба и Црногораца којима је намењена улога носилаца монархистичке политике на просторима где су њиховим досељавањем имали да се попуњавају контингенти проређеног српског становништва. Страдања тих досељеника у другом светском рату добро су позната.

Неколико година после првог светског рата одиграла се и спекулација широких размера и у великим износима новчане обити с обвезницама ратне штете; Србији је имала да буде изакнађена штета из репарација, а у рату су страдала и сељачка мања. Када су те обвезнице покуповане од сељака буд-пошто, а берзи је експлозивно порасла њихова вредност и профит је рипао финансијској буржоазији широм Краљевине СХС, чак

и француским банкама, а у антисрпским иступањима приписан је искључиво Србији.

После другог светског рата репарацијама је накнађена штета држави Југославији и њеним грађанима. И у овој прилици сви делови државе нису били захваћени уништавањем на исти начин и у истој мери. Бомбардовањем из ваздуха трпели су разарања углавном градови у Србији, Београд првог дана рата бомбардован је од Немаца, доцнија бомбардовања проистекла су из стратегије савезника.

Штета је пописана, решења о њеним износима су код оштећених уколико су живи и уколико су сачувана, али њима никакве користи од тога није било. Овај посао послужио је прикупљању података о укупној штети, а нашта је њено измирење искоришћено у појединостима није познато. А вредело би и знати колико су у накнади учествовали Немци, из садашње две њихове државе, колико Италијани; Мађари и Бугари имали су такође удела у наношењу штете као савезници фашистичких глацијелата и саучесници у њиховим злочинима.

Уколико је реч о сељаштву, било је где су попаљене куће обнављане из јавних фондова, а и где нису. Опет су насељавани углавном сељаци из крајева уништаваних казненим експедицијама у Хрватској и Црној Гори и то на подручју Војводине на имања напуштена од фолксдојчера. Ранијом колонизацијом насељена лица на Косову, Метохији и у Македонији нису се вратила на своја имања. С тим у вези донети су и законски прописи о имовини напуштеној услед ратних прилика, а политички смисао тих прописа правна наука није разјаснила.

Посленицима у области друштвених и политичких наука документарни приступ истраживањима о сељаштву пружају и Основна програмска начела Народног фронта Југославије објављена три месеца по завршетку другог светског рата.⁹ Рашчлањен на делове став „За бољи живот сељака“ разјашњава како је од самог почетка израстања нове државе проблем села остао изван курса којим ће њен развитак тећи. „Народни фронт ће се борити за хитно остваривање апарне реформе према начелу: „Земља онима који је обрађују“, за такво решење питања дугова које одговара интересима најширих слојева сељаштва, за такву пореску политику која ће главне пореске терете пребацивати на оне чији је доходак од народног богатства највећи. Фронт ће устати против сваког покушаја да се стварају картели и друга монополистичка удружења за искоришћавање радног сељаштва. Радиће се на развијању сељачког задругарства и на томе да се оно чврсто повеже са градским задругарством и са државним привредним сектором, да се организује кредит и брза помоћ при обнови сељачких газдинстава, попаљених кућа, као и уопште на подизању здравственог, културног и просветног нивоа села“.

Прва значајна перипетија са сељаштвом у нас одиграла се у педесетим годинама када је ограничавањем сеоских поседа

⁹ Слободан Нешовић, Бранко Петрановић: АВНОЈ и револуција, Народна књига, Београд 1983, стр. 813.

на 10 ха обрадивог земљишта успостављан пољопривредни земљишни фонд (ПЗФ) као основа за нови начин обраде земље радом сељака удружених у сељачке радне задруге. Нема студије о томе како је овај фонд успостављен у појединим републикама.

Овај неуспели експеримент да се удруживањем средњег и ситног сељака са пролетаријатом села у сељачке радне задруге успостави економска организација пољопривреде предат је забораву. Да недавно¹⁰ није пружено јавности што је Едвард Кардељ рекао 22. I 1955. године на састанку с професорима учитељских школа у Србији, не би се знало како је један од носилаца замисли у аграрној политици видео промашај овог експеримента. „Од самог почетка ми смо у формирању задруга ишли веома опрезно, јер смо сматрали да оне треба да израстају из економских потреба, а не да се стварају одозго, као нека политичка акција. Међутим, услови у којима смо приступили њиховом формирању били су такви да та наша оријентација није могла доћи довољно до изражаја. То је било време кад је путем откупа вршен јак економски притисак на село. Откуп се одразио у правцу смањивања продуктивности рада, јер је изазвао незаинтересованост сељака за повећањем производње. Томе се придружио и извешан политички притисак, тако да је сељак од откупа, пореза и других сличних мера некако побегао у радну задругу. Мада се не може рећи да је било насилног натеривања у задруге, ипак су радне задруге биле производ једне вештачке, ненормалне атмосфере која је довела до њиховог настајања. То је на крају морало довести и до њихове брзе унутрашње стагнације“.

Даљи неуспеси и гашење сељачких радних задруга опште су познати. И узроци су познати, али науком нису потврђени. Овде се може рећи толико да је сељак одиста „конзерватор“ свог начина живота и њему својствених производних односа, а тиме и основних друштвених односа. Покушај колективизације обраде аграрног земљишта заснивао се на илузији да производни односи међу људима ослобођеним најамног рада могу да се мењају законима и да ће се удружени рад увести у живот административном организацијом.

Познате су и последице овог покушаја. Из сељаштва издвојио се један део и припојио привредно-административном апарату по селима и градовима, а у којој је мери сељачки менталитет утицао одатле на кретања ка самоучкој привреди остаје да се испита. Додати се може да је већина на селу остала привржена традицији, ситносопственичком менталитету који успорава развој социјалистичких друштвених односа. Једним мањим делом сељаштво изумире у старачким домаћинствима физички, али исто тако изумире и одвајањем од заосталости села у култури становања, сада у новим кућама прикљученим

¹⁰ Едвард Кардељ: О пољопривреди, селу и задругарству, књ. 1, Удружени издавачи, Београд 1983, стр. 326.

на водовну мрежу, опремљеним белом техником, делимично и пољопривредним машинама.

Земљорадничке задруге замишљене некада као окоснице аграрне производње окренуте су трговиској делатности откупа сељачких производа. На тој основи имају темељ и кооперације са индивидуалним произвођачима, где се тек спорадично јављају и случајеви учешћа произвођача у тржишној добити задруга од кооперацијом притеклих производа.

Један минорни конфликт постоји између ова два типа „задруга“, као што се види из новинске вести¹¹ да Задружни савез Србије покреће поступак за оцену уставности и законитости у раду оних организација пољопривреде које сарађују са пољопривредницима на чистим купопродајним односима, а да у свом саставу немају ни једног јединог сељака или кооперанта. Оваквих организација у Србији има више од 60.

Историјски најзначајнија перипетија постепено се одвијала у промени процента сељаштва у становништву. Уместо већине у предратној Југославији сељаштво је у социјалистичкој Југославији сведено на отприлике једну трећину. Промена је дошла изградњом фабрика и развојем такозваних терцијарних делатности у којима су радници придолазили из редова сељака. Разуме се, и ова капитална промена није темељно проучена. Из политичких расправа зна се за раднике који су „једном ногом у селу“, а ретко се домишља да без тога са дохотком неквалификованих и полуквалификованих радника у индустрији и терцијарним делатностима они не би могли да опстану.

Наука би већ једном морала да се ухвати у коштац са мистификацијама усмереним на правдање неуспеха социјалистичког друштва да у ових 40 година створи радничку класу идеализовану у класичним схватањима светског радничког покрета. Наша радничка класа је послератни производ мутација и промена у друштву, у њој више и нема предратних радника експлоатисаних некада у најамном раду.

У правдањима ниске продуктивности рада у фабрикама, крајем 1979. године одједном су међу радницима откривени и „нерадници“, у неким фабрикама на стотине, у боловањима су откривени „забушанти“ и таква понашања приписују се сељачком менталитету. Морало би да буде јасно да ниска продуктивност рада превазилази оквире сељачког питања и да је далеко значајније испитати шта све у противречности нашег друштва уноси не само трећина становништва која живи животом села него још више трећина која је из села прешла у градове.

У свима развијеним земљама сељаштво припада прошлости. Уколико израста процес индустријализације у неразвијеним земљама, сељаштво у њима губи карактеристична обележја која су раније узимана као национална и навела Стаљина да постави тезу о националном питању као сељачком. Сваки сељак има у духовном животу и националне садржаје, на простору

¹¹ С. П.: Задруге на суду, Вечерње новости, 24. XII 1983.

где живи свуда друкчије, али у бази своје друштвености, у производњи на свом земљишту за себе, сељаштво је свуда исто, у свакој нацији.

Да би се разумело шта је сељаштво у социјализму, претходно треба рашистити у каквом се односу сељак налази према друштвеној производњи. Сељак производи на земљишту у својој, личној својини, увек само у свом интересу, било да је производ намењен личној потрошњи или да се његова вредност преноси у новац добијен продајом на тржишту. Тај однос одређује његово учешће у политичком и духовном животу друштва, у друштвеним односима уопште.

Делимично натурална привреда села и неекономичност малог поседа у аграрној производњи за тржиште били су разлог промена на селу већ у капиталистичкој Југославији. У социјализму, сељачка производња заснована на личној својини земљишта је не само у супротности с друштвено-економском основом друштвених односа коју чини друштвена својина на земљишту као средству за производњу, него и са социјалистичким самоуправљањем у удруженом раду који тражи радника свесног да своје личне интересе може да остварује само у потпуној преданости удруживања свог рада с другим радницима слободним произвођачима који у том раду користе средства у друштвеној својини и да због њих имају и обавезе према задовољавању друштвених потреба.

Опадање броја сељака потстакнуто је техничким развојем земље који електрификацијом села и у забити све више приближава живот у сеоским домовима градском. Ту су радио апарати, има и транзистора по пашњацима, а где има и телевизијски екран људи на селу виде свој некадашњи забавни живот у фолклорним емисијама. Осваја време кад се сељак преображава у радног човека који је „сељак“ само по томе што има своје омеђено земљиште од којег живи. А управо то што црпи средства за материјални живот радом на свом земљишту, одређује његово друштвено биће. Јер, „начин производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког и духовног живота уопште“.¹²

Политички проблем наших дана је у томе да се тај радан човек на селу преведе у радника у удруженом раду. Да се у томе успе треба рачунати са различитим условима производње у индустрији и пољопривреди који, по природи ствари, сегментују радничку класу у два произвођачка слоја према разликама у процесу рада. У пољопривреди процес рада тече у радионици којој је кров небо, ефекти производње зависни су од природних феномена међу којима су и стихије, процес производње одвија се и у зависности од годишњих доба и све се то нужно одражава на укупност менталних садржаја радника у пољопривреди.

Узгред речено, радничка класа је вишеструко раслојена. Радник у руднику и радник у индустрији прецизне механике

¹² Маркс, Енгелс: Писма о историјском материјализму, Култура, Београд 1960, стр. 60.

раде и живе у различитим условима радног места, радник на комбајну и радник у производњи поврћа, воћа или на фармама сточним и живинарским исто тако има сваки свој специфичан радни дан, некад и рад ноћу. Оно што све ове радне људе сједињује у радничку класу социјалистичког друштва је удружени рад средствима у друштвеној својини и самоуправно одлучивање о расподели дохотка од таквог рада.

Засада, у пола разграђено, село живи својим животом измакнута од процеса развоја социјализма. Сељака чланова СКЈ има врло мало; постоје читави крајеви где таквих у селима нема. Неће проћи дуго, а сељачко питање измаћи ће новом раздаљином из садашњег стања. Кад се тада буде разматрало, имаће друге координате у друштвеном систему. Али — има их који тако не мисле.

Један уман човек,¹³ свестан да на нашем селу никад није било „бурнијих промена ни мање проучавања“, пледира да се вратимо народном извору. Назива то „мудрошћу повратка“. Овај научни радник и књижевник види да село постаје све слојевитије: сељаци који су се „уздигли“ око задруге, продавнице или месне канцеларије; они који су из прада дошли да раде на селу као и они који из села раде у граду а живе на селу. Главни део чине и даље земљорадници, прилично очувана сеоска заједница у чијем се крилу, у своје време, развила народна књижевност и културно благо као и врло развијена народна свест.

Наглашене су заслуге сељака, знаних и незнаних јунака у народноослободилачком рату и онда се констатује да је село остало на споредном колосеку и да су сељаци грађани другог реда. Постали смо сви сити села, сама реч сељак добила је погрдно значење. Констатује се и чињеница да се сматра да су главне културне вредности села настале у протеклим вековима до Вука, иако се у новије време на селу појавило мноштво сликара, вајара, песника и других самоуких стваралаца, као што су Генералић, Рабузин, Добрица Ерић, Срба Митић, Богосав Живковић и слични који су открили сву вековну лепоту и трагiku живота на селу.

Колико у овоме има прадавних схватања о народу као извору мудрости. Као да из дубине векова одјекује Lactantius: Plus sapit vulgus — народ зна више, али Лактанције каже одмах и чега нема у савременим похвалама народној мудрости: quia tantum quantum opus est, sapit — он зна колико је потребно да сврши посао.

Овако допуњена истина о мудрости народа је мудрост која служи практичним потребама, мудрост којом се живи, мудрост опстанка. Ту „мудрост“ имају и друга жива бића кад налазе што им треба да егзистирају и кад се сусрећу с опасностима да страдају.

¹³ Драгиша Витошевић: Ја мислим друкчије, Народна књига, Београд 1983.

Вековима траје ова мисао о надмоћности практичног разума, укорењена је у свести сваког сопственика и најмање површине земљине кугле, од памтивека до грађанског друштва. Избија из свих праваца, један Бакуњин је превазишао Лактанција: „Народ не треба учити шта да ради, народ сâм најбоље зна шта му је потребно“.

Да, али људски разум је и изнад свог опстанка, издигнут је изнад живота и смрти, у себи носи моћ да види свет у коме је сâм у сићушној прабини, на трнци каква је Земља што лебди у вртлозима милијарди небеских тела бескрајним простором вечитог трајања... Тада се у људској егзистенцији не види голо искуство о живљењу и борби за живот. Тада наука истражује да би се знало више, и, што открива, увек је корак напред у неповратном просторно-временском развоју човека према нечем што је у будућности и што је савршеније од данашњице.

Идеализирање села, враћање њему, бекство је од новог, развијенијег и компликованијег, „извештаченог“ живота. Томе иду на руку и бурна превирања у којима се раба нови свет у нашој прелазној етапи, поготово што је у њој и загађивање природе, гладовање маса какво с времена на време избија у неразвијеним друштвима и што злочини и даље живе у геноцидима и савршенијим облицима уништавања људских живота и имовине.

Ту су и виђења великих градова у којима људи живе сабијени једни уз друге а отуђени једни од других у опрезу од зла у људима. Породичне везе све више се разарају, сексуална спаривања у густини градске популације чак су и без одабирања; ту је и појава „трећег пола“, хомосексуалаца који траже сва права у друштву које они не репродукују. Све је већи број незапослених, младих „без куће и кућишта“, а сав тај живот одвија се у бесомучној трци возила и заглушујућој буци — о чему онда да се машта него о мирном, тихом, благословеном животу у зеленилу села, крај топлих старих огњишта, али не оних димних изнад којих се справља јело у котлу који виси о веригама, већ крај лажних камина у конфекцијским викендицама.

Недавно је у новинском приказу¹⁴ један социолог, члан САНУ, обухватио сеоски живот у најважнијим појединостима. С преимућством човека рођеног на селу, запазио је да већину више не чине „чисти“ сељаци него „полутани“. Бројна је и сеоска бирократија (политичка, привредна, стручна) и интелигенција и полунинтелигенција. Открио је два слоја: богате сељаке, с механизацијом потребном производњи за тржиште, и средње сељаке који углавном „сваштаре“ и мање се појављују на тржишту. Уочио је старачка домаћинства и друге последице одласка младе радне снаге са села. Није му измакло да је култура најслабија тачка у селу. Стари обичаји су одбачени

¹⁴ Др Радомир Лукић: Сеоски живот, Политика, 31. XII 1983, 1. и 2. I 1984.

или су изгубили свој некадашњи смисао и друштвену функцију, стари се морал не замењује новим, људи на селу и од раније поводили су се за градом, а сад се то чини у далеко већој мери, јер то уносе и они који раде у иностранству, што се види у лошем укусу сваке врсте почев од одевања.

Несумњива корист овог приказа у широкој јавности, оштроумно сажетог на најистакнутије линије друштвених промена на селу, не даје, међутим, и прави одговор у погледу будућности села. Ауторово преимућство сеоског порекла, које му је помогло да верно одслика распад села, узело је на крају приказа свој данак у емотивном обраћању јавности: да се изгради ново село какво је потребно и друштву и сељацима.

Новог села неће бити. Распад села је последица противречности које индустријска револуција уноси већ два столећа у темеље друштва, у материјални живот. Распад села је последица сукоба међу друштвеним производним снагама наше преломне епохе. Од првобитне заједнице надаље село се развијало заједно с развојем индивидуалне својине земљишта. Везано за земљу у средњем веку сељаштво је остало везано и после ослобођења од аристократских окова у новом веку, сада везано за своју земљу, „својином, најчвршћом везом за коју се у друштву зна“.¹⁵

„У све три велике буржоаске револуције убојну армију чине сељаци, а ти сељаци су управо она класа која после извојеване победе, због економских последица те победе, неминовно пропада“.¹⁶ У октобарској револуцији убојну армију чинили су сељаци и због економских последица победе социјализма неминовно нестали као класа. И у народноослободилачкој борби и револуцији у Југославији већину бораца чинили су сељаци, а у мирној изградњи победничког социјализма сељаштво неминовно нестаје у оној мери у којој преовлађују економске последице остваривања самоуправног социјализма.

Знамо да капитал експроприше светско сељаштво, а сентиментално склањамо очи кад пада јасна светлост на противречност између аграрних производних односа са базом у земљишној својини сељака и аграрних производних односа са базом у друштвеној својини, то јест да сељачка производња противуречи новој друштвеној формацији у чијим темељима је удружени рад средствима у друштвеној својини са радницима организованим на принципима самоуправног социјализма.

Пред нама је природан процес кретања у ново. Оно што у то кретање уносе људи села као остатке производних односа од раније, успорава развитак нових производних односа. Друштвену свест сељака одређује њихова егзистенција од рада средствима и на земљишту на којима постоји право својине. Из те свести природно израстају егоцентрични индивидуални интереси који уносе поремећаје у социјализам самоуправно

¹⁵ Димитрије Туцовић: Србија и Арбанија, Култура, Београд Загреб 1945, стр. 24.

¹⁶ Маркс, Енгелс: Оп. cit., стр. 5.

организованог удруженог рада. А колико је сних, добронамерних, који мисле да самоуправљање има да израсте само собом, да „народ не треба учити, пошто народ сам најбоље зна шта му је потребно“. При томе се не помишља да се у самоуправне односе удруженог рада одавно улива река људи са села чија је свест природан, сиров производ праксе егзистирања које се остварује радом на свом земљишту.

Миленко ЈОВАНОВИЋ

THE PEASANTRY AND SOCIALISM

— Summary —

In the approach to the question of peasantry in Yugoslav areas it is pointed out that there are neither serious research results nor clear political orientation concerning the temporary village and prospects for it's further existence in the process of development of socialist community. There is also no complete view on the peasantry question in the political science. In the October Revolution two main classes have been regarded as those which are capable of carrying out the revolution — the working class and peasantry, but already Lenin tended to preserve the predominance of workers in the new state established after the October Revolution.

In the days of uprising against the fascist occupators 1941 the Communist Party of Yugoslavia calls »workers, peasants and citizens« to join the resistance, according to Lenin's concept of union of different classes in the revolutionary struggle. Peasants have mostly taken active part in the liberation war either as combatants or as a reliable support of the uprising, but after the liberation of the country the revolutionary programme of socialist transformation and development of the society has been performed by the workers with CPY, or later the League of Communists as their leading ideological power.

During the processes of destruction of larger land properties, immigration of peasants into cities etc. the peasant population has been reduced to it's third. Also, as a result of technical progress the life of villagers has experienced great changes, so that a villager is a peasant only because of his land property which provides him his living. However, exactly this fact determines his social being. The existence based on individual labour with privately owned production means results into the social consciousness of peasants which withstands the new social formation of asociacion of working people in conditions of social

ownership on means of production and selfgovernment. The village lives its life beyond the process of socialist development. The social consciousness of peasants reflects their egocentric interests which are slowing down the social progress. These interests bring deviations into the socialist selfgovernment, particularly because of the fact that there is an increasing number of traditionally minded villagers who join the associated labour.

О ЕКОНОМСКОЈ И ДЕМОГРАФСКОЈ РЕПРОДУКЦИЈИ У ПОЉОПРИВРЕДИ*

Проблем се овде своди на то да ли су основни чиниоци пољопривредне производње — људи, земљиште и средства или капитал — рационално искоришћени. Није уобичајено да се говори о искоришћавању људи, пошто се то преводи на експлоатацију, али ми знамо да је много теже бити некористан, запостављен, што значи изван било какве експлоатације. Да су ово данас проблеми говоре нам чињенице, јер је све већи број људи без посла, односно запослења. Чули смо, додуше, овде да је за младе на селу разано да нерешено питање. Као да је постало помодно да се данас све чшеће истиче проблем разаноде: ако младима поставимо питање да ли је разанода проблем, одговориће нам да јесте. Како смо дошли до тога да је све остало решено, да је разанода остала као главни проблем младих, како на селу тако и граду, остаје отворено питање.

Овде улазимо у један шири теоријски оквир детерминанти понашања људи. Чиме су људи мотивисани у свом понашању? Два се пола овде јављају: један је вођен идеалима, циљевима и жељама, док је други пол принуда, избегавање казни и неприлика. Традиционална сиромашна друштва су била претежно подвртнута детерминизму принудног типа: оскудица у нужним средствима за живот, страх од бога, од власти, од старијих. Животна су питања била највећим делом предодређена, те се мало простора остављало избору. Живело се како се морало и могло. Ми смо данас прихватили један нови концепт усмеравања понашања (питање је да ли је он из наших прилика произашао, или увезен из другачијих услова) а то је слобода избора. Уместо божјих заповести долази реклама: купујте, путујте, трошите итд. Млађе генерације које живе у условима без строгих материјалних и социјалних оквира не могу бити поњене на прихватљиво друштвено понашање, те их је потребно у већој мери водити

* Фрагменти из учешћа у разговорима на научном скупу: „Актуелна питања пољопривреде и села у социјалистичком развоју Југославије“, 27—28. јануара 1983. године у Осиеку.

примамљивим циљевима. Ма како била пожељна представа младих о перспективама без ограничења — каснија разочарења могу да буду поразна у условима недовољне припремљености за тврдоћу живота која произилази из оквира ограничених материјалних и социјалних услова.

Отвара се, дакле, проблем радне и вредносне оријентације младих у нас, не само на селу него и у граду. Није само пољопривреда у питању, већ уопште производна оријентација. Деформације у систему вредности и животних оријентација које утичу на опредељивање у школовању за производна или посредничка занимања настају услед монополисања и умножавања посредничке сфере друштва. Између стварања вредности — економских, културних, па и политичког одлучивања и потрошње развијају се веома разуђени посреднички канали. Осим државе која и даље функционише, развијају се и други паралелни, па и попречни, умножени канали преко којих се друштвене вредности промећу. Обиље ових канала посредништва, својеврсног лабиринта друштвене канализације доводи до њене неефикасности, до губљења знатног дела друштвеног рада на празне ходове. Монополистички положај сваког од ових канала у друштвеном посредовању отежава аутоматску саморегулацију и искључивање лажних и паразитских функција. Напротив, повлашћено место у систему промета и расподеле друштвених вредности омогућава учесницима у овим функцијама посредовања изразито повољнији положај и поремећену друштвену оријентацију — одвајање све већег дела друштва из области рада и стварања у подручју промета и расподеле.

На први поглед овде нема проблема и да јуче смо се поносили стопом деаграризације и обухватом младих на школовању, поготово на универзитетима и вишим школама. Млади бирају претежно непроизводна занимања, студира преко 50% генерација, а стари на селу, па и у граду, раде појачано како би њиховој деци било боље. Посебно се овакво понашање родитеља на селу показује самоубилачким: да би деци пружили услове за школовање и удобан живот, родитељи не могу да живе људски — чиме управо одбијају децу од села и пољопривреде, јер је за децу основ у оријентацији положај њихових родитеља. Стари на селу данас својим положајем одређују будућег пољопривредника, а они то не могу обезбедити успешно као „обесправљена генерација“ по Светозару Ливади.

Друго питање овде је репродукција капитала у пољопривреди. У нас се испољава својеврсна економска па и шира друштвена филозофија — јевтина храна по сваку цену. То је стари спор и проблем, још од Давида Рикарда и „житних закона“ у енглеској политици, што је израз колонијалистичког односа према произвођачима хране. Јевтина храна је добродошла за напуштање села, за одлазак у градове и тражење других извора рада и зараде, да се ниском продуктивношћу и ниским дохотком обезбеди опстанак ван пољопривреде и села. На јевтиној храни (укључујући овде и станове као добра друштвеног

стандарда) негује се у нас филозофија живота са мало рада, и то што даље од земље и пољопривреде, чиме се отвара проблем репродукције пољопривредника.

Убрзано напуштање пољопривреде и села и поремећена старосна структура њихова отварају данас проблем перспективе старих у пољопривреди и њиховог социјалног збрињавања. Традиционални систем породичног збрињавања како видимо све више отказује. Деца напуштају земљу и родитеље, не бринући о њима много, али долазе да наследе земљу, према Ливадињим истраживањима. Налазимо се данас на прелазу из традиционалног породичног социјалног збрињавања у савремено које функционише у западно-европским, капиталистичким или грађанским (како рече Цифрић отуда нам може доћи некаква лоша идеологија, али и конвертибилне девизе чија је вредност несумњива). Ради се о томе да бригу о старима не води неко по доброј или лошој вољи, што је како чујемо у Црној Гори и даље у духу традиције и бриге о старима, али није тако свуда. Социјална и економска сигурност старих на селу се мора одвајати од њиховог трајног поседовања земље. Већа отвореност и покретљивост земљишног поседа је један од услова за формирање нашег модерног пољопривредника, који ће за нас бити још релативно дуго мали и средњи посед. Досадашњи друштвени сектор у земљопоседу са 15% земље је фактички само пресликан предратни крупни посед, те се даље није кренуло. Комасације, које су успешне у појединим подручјима, имају за наше брдске терене ограничени домаћај, јер би рушење синора дало снагу бујицама и ерозивним силама и изазвало непредвидљиве штете. Решавањем питања положаја старих на селу данас отвара се перспектива за будућност младих у пољопривреди. Свакако да један део фондова за збрињавање старих на селу треба да буде на принципу опште друштвене и југословенске солидарности. Значи, један минимални износ социјалне пензије се даје свима старима са одређеним годинама старости, пошто се иначе у нас води брига о социјално незбринутим. Дружи део пензије или ренте проистигао био из земљишта које стари препуштају својој деци, суседима или организацијама удруженог рада: земљишна рента би тако чинила основицу за опорезивање поседника, а и дохотка на формирање пензијског односно рентног фонда.

Овде долазимо и на питање оптималног земљишног поседа, што је везано за друштвену репродукцију земљишта. У нас се данас јавља знатан део земљишта необрађеног или слабо искоришћеног, а истовремено се одржава ограничени посед — земљишни максимум од 10 ha. У неким саопштењима за Осјечко саветовање овај се проблем подвлачи, а нарочито у прилозима колеге Цифрића и Чеде Грбића, где се сматра да је овакав максимум економски данас неодржив. Било је о томе и у широј јавности расправа, па је на захтеве о потреби ослобађања поседа од ограничења Раденко Станић препоручивао сељацима да се удружују, уместо да проширују посед. Заснивање пољо-

привредног газдинства претпоставља одређену перспективу и сигурност, при чему би тај временски период износио данас бар колико један радни век од 40 година. Да ли ће то бити својина, каква је сада, или пак друштвено-државни посед или пак дугогодишњи закуп, али се мора имати таква извесност, јер се за 20—30 ха рецимо земљишта набавља опрема, подижу стаје, ако се ради о ратарско-сточарском газдинству, док је код воћарско-виноградарских газдинстава ово још сложеније. Данас је са гледишта техничке рационалности погодније формирати мешовита растарско-сточарска газдинства, имајући у виду тешкоће саобраћаја, а и еколошке проблеме заштите околине и коришћење отпадака и нузпроизвода. Не треба овде страховати од продора наводне праћанске идеологије, преко мини фарми, јер је далеко опаснија идеологија испољена у понашању људи при којој се уместо реалних добара и вредности истичу формализам и бирократски паразитизам. Инфлација норми, административних формалности, диплома, бонова и других права без покрића прети да обезвреди институционалну страну друштвене стварности.

Чули смо из саопштења Нова Вујошевића како се гледа на оне без школе, тако да су данас школе у нас обухватиле готово све припаднике генерација са тенденцијом продужавања до највиших. Нема ли опасности од преобила школованих или попрешно усмерених? Пошто и сам радим у школи осећам се кривцем или бар саучесником у пословима из којих произилазе непредвидиве последице. Настојимо свим силама да упишемо што већи број студената, пошто је то наш „репроматеријал“ за чију судбину не сносимо никакву одговорност, јер се финансира број уписаних. Могуће је да се мени овај проблем види преувеличаним, али какве су све последице оваквог усмеравања или завођења младих не треба очигледно даље потцењивати. Не-економска логика односа у образовању доприноси његовој функционалности и ефикасности, које могу имати и позитивни и негативни смер. Школовање у условима незапослености је својеврсни конзерватор, само је питање колико и друштвено успешно. Инфлација у економској сфери, формална права у политичкој — налазе своје испољавање у девалвацији посебних предности образованих: све више новца без робе, све више одлучивања о одлученом, све више — без одговарајућих радних места — диплома. Ово је производ занемаривања закона рада — његове сразмерне расподеле и економије, односно закона вредности: могуће је расподељивати и трошити само оно и онолико колико је радом произведено. Школовање се са појединачног гледишта чини данас јевтиним и рационалним, а тако није са друштвеног аспекта: највећи део генерација између 20 и 30 година налази се данас изван продуктивног рада. Овде је реч о репродукцији не само пољопривредника, него непосредних произвођача уопште.

Како је искоришћен трећи чинилац пољопривредне производње — капитал или средства за производњу. На више места

у материјалу Крајгерове комисије о развоју пољопривреде истиче се да ће кредити и средства давати претежно удруженим. У већем броју саопштења за ово саветовање сазнајемо да је удруживање незнатно и често симболично заступљено, нарочито у његовом највишем виду, да се најчешће удруживање своди на испуњавање формалности — које много не обавезују. Овде се јавља једна опасност и не мала — од повлашћивања на основу формалних критерија. Ако се од људи тражи да испуњавају формалности — имаћемо их, али је овде проблем у испуњавању садржаја друштвених или економских односа. Реална робна производња је једини фактички показатељ удруживања или економске интеграције. Ако се овде не ослободимо предрасуда и уместо реалних вредности тражимо испуњавање табуа и фетиша добићемо хомеинијевско клањање, али таква добра немају прођу на светској пијаци. У Индији се може изнајмити демонстрација за било какве идеје или против њих, али то нису друштвено рационална понашања иза којих остају трајне вредности. За наше југословенске прилике јасни критериј економске, па и друштвене ефикасности су резултати у материјалној производњи и продуктивности. Збивања да се у име самоуправних договора и комуналних прописа затварају канали робног промета суштински су феудално-бирокупатске и еснафске природе, што је у ствари монополисање тржишта, иначе крајње супротно самоуправљању. Затварање тржишта, заштита повлашћеног положаја, одсуство утакмице уз жртвовање најширег друштва — непосредног произвођача и масе потрошача узимају све више маха.

Емисија новосадске телевизије „Бразде“ приказала је разговор водитеља Јарославе Добренов са старим пољопривредником. На питање шта је главни проблем, 80-годишњак одговара да је основно питање тржишта и утакмица на њему која омогућава да се роба прода по најповољнијој цени. Ова би цена значила за војвођанске ратаре и сточаре могуће 10—30% више вредности. Са овом би вредношћу сељаци улазили у нову производњу, извеснију и без узимања кредита, што значи корист за произвођаче. Потрошачи би добили робу тамо где је најпотребнија. Овако је корист само за шпекуланте и бирократију, значи за посреднике. Млађи пољопривредник, такође напредни, навео је да би било корисно да се формира конгрес сељака или напредних пољопривредника, јер на многим саветовањима нема ниједног сељака. Као што излази искуство старијих је да се решење налази управо у тржишту које максимално отворено, чему могу да допринесу материјалне робне резерве друштва. Ниским се ценама производе губици или одбијају произвођачи и онемогућава репродукција, што изазива административно регулисање расподеле, затим производње и промета, те од самоуправљања остаје само фасада. Стање пољопривреде и исхране у другим социјалистичким земљама (реални социјализам) говори нам да је тамо проблем много тежи и сложенији, пошто смо ми срећом заостали у тражњу нових форми друштвених односа. Не буде ли нормалне репродукције пољопривредника од стране

младих могуће је применити принудни рад, радне акције, али се тиме враћамо на превазиђене робовске или феудалне односе, који не гарантују довољно хране. Највише се хране данас производи вођено економским мотивима зараде и дохотка, па ако хоћете и добити.

Расипничко понашање у односу на производни чинилац којим свако друштво располаже, па и наше, односи се на коришћење радне снаге и упућивање младих и рад. Питања о којима је говорио Ново Вујошевић о тзв. породичној социјали, која је у нас различито испољена од Словеније до Косова и уже Србије имају велики значај за разумевање наших прилика и за тражење решења. Далеко брже расте потрошачка култура (вредности узимања и уживања) у односу на радну и производну културу (вредности стварања и давања). Оптимистичке визије о неограниченом развијању продуктивности и материјалног обиља замрачују се све дубљим и чешћим кризама које избијају на различитим подручјима (храна, енергија, сировине, екологија — човекова средина). Други правац деформација у економској оријентацији, поред радне и професионалне, је расипничка потрошња и нерационално коришћење уштеђевина. Подизање споменика је у нас веома распрострањено: гробља су најневиније поље за споменике, парадне грађевине по селима, мамут стадиони, па и привредни споменици у виду промашених инвестиција. Откуда све ово? Када је реч о сељаку, онда је узрок ограничавање његове привредне активности у максимуму поседа и другим баријерама за проширену репродукцију. Пошто се не нада репродуковању у будућности преко наследника, жели да проживи живот сада и овде — да сам подигне себи споменик. Друштвени привредни и други споменици долазе услед система расподеле по коме се све своди на солидарност и социјалу — неко други ће то већ платити.

Настају времена у којима ће се мењати оваква филозофија живота, рада и потрошње. Нисмо више ни привидно ни фактички друштво изобиља, или полуобиља, те ће се низ година сређивати привредне и друштвене прилике, а основно питање је у оријентацији младих. Да највећи део са својих 20 година, ако не и раније, приступи раду који треба ослобађати бирократских прокрустовских стега, те тако живимо у оквирима објективног поретка, детерминизма закона рада. Идеја о усмереној школи се у пракси извргла у крајњу неусмереност, тако да су све школе постале данас својеврсне гимназије. Школе су обликовали професори — чешће они који су превазишли школу и аванзовали — а они нису могли дати више него што су могли раније да науче и искусе. Где је удружени рад овде? У стагнацији привреде нови који траже посао, а нису својта јављају се као конкуренција и нису увек много пожељни. Све ово није довољно узимамо у рачун. Ослобађање од догми и предрасуда, уз све уважавање класичног марксизма и доприноса наших људи, међу којима су дела Мије Мирковића, Едварда Кардеља и Владимира Бакарића, захтева да животне чињенице буду основ

за друштвену оријентацију. Наше проблеме не може нико други да решава — у томе је суштинска одредба и марксизма и идеје самоуправљања, ослобођеног декларативне бирократске одежде.

Наведене су опасности од оживљавања и подстицања развијања грађанске свести и тзв. личном раду у пољопривреди, али се овде занемарује проблем ефикасног привређивања и спошења ризика и одговорности. Видели смо примере привредних грађевина подизаних из кредита од више стотина милиона (старих) динара, које нису могле бити коришћене услед различитих бирократских аљкавости и суседске пакости. Ово су наше највеће опасности: пакост, суревњивост, завист развијане у примитивним срединама, па затим преношене даље на политичке структуре, комуналне заједнице, међурепубличке односе — добијамо бирократију, али не као фантом, него веома реалну снагу кочења и умртвљивања живота, рада и стварања. Изгледа да је у свима другим областима рада простор за деловање пространији и шири но у тзв. индивидуалној пољопривреди. Морамо коначно да схватимо, да после тридесет година пражења форми за нове друштвене односе у пољопривреди — од колективизације, преко кооперације до асоцијације — нисмо далеко стигли. Расправљајући о сељацима — ми не бринемо о њима као таквима, јер они своје „сељачко“ питање решавају најуспешније тако да то престану да буду и то је како рече Стипе Шувар њихова вековна тежња, али се овде ради о друштвеној у ширем значењу пољопривредној производњи, која се као примарна за сада најуспешније обавља као тзв. мала пољопривреда. У овом погледу уз разумну политику перспектива није мала. Сељаку, међутим, или пољопривреднику — ако му то милије звучи — треба крупна организација — фабрика опреме, сировина, прерађивача, трговина, услуге. Лепо се замишљају нове задруге, пошто су старе престале да буду то, али задруга предпоставља удруживање једнаких, равноправних. Трговинска мрежа откупа и продаје, без монополске дискриминације, то је оно што селу и пољопривреди треба. Досадашњи договори између комбината, задруга, трговине и прерађивача су до сада најчешће имали картелни, монополски карактер — да сељаку ограничи цене, а последице су познате — смањивање примарне производње и неискоришћени капацитети прерађивача — шећерана, кланица, јер се ни сељаци не дају више пута „прерађивати“.

Неефикасно и скупо друштвено посредништво оставља све мање вредности за учеснике у њиховом стварању, тако да се ограничавају и производња и укупна друштвена потрошња. Производни рад се друштвено депрадира пре свега малом наградом, релативизирањем основног принципа социјалистичке друштвене друштвене репродукције — расподеле према раду.

Војин РАДОМИРОВИЋ

REPRODUCTION ECONOMIQUE ET DEMOGRAPHIQUE DANS L'AGRICULTURE

— Résumé — .

L'article est destiné aux questions de l'orientation sociale en utilisation des facteurs de la production dans notre agriculture — des gens, de terrains et des capitaux.

L'orientation professionnelle déformée — prévalentement vers les professions en dehors de la production — tient son origine de la fonction d'entremise trop accentuée (les labyrinthes de canalisation de la société) et de l'élargissement du sentiment social — dès celui familial, à travers de celle des organisations du travail associé, et celle locale, jusqu'à celle la plus large. On néglige la loi du travail et de sa distribution proportionnelle.

D'une part se trouve le terrain utilisé incomplètement et d'autre part sont le chômage et le maximum limité du domaine. La distribution primordiale déformée déstimule, à travers des prix, les investissements dans la production agraire et de cela arrive la disproportion: trop de rémanement et d'entremise et trop peu de la production directe, dans l'agriculture et, aussi, dans les autres domaines.

Le formalisme et l'irrationalisme sont les déformations essentielles dans l'orientation sociale. L'entremise inefficace et chère laisse de moins en moins de la valeur pour les créateurs et les consommateurs en masse. La dégradation du travail productif par la petite récompense empêche la réalisation du principe fondamental de la société contemporaine et l'accord de la reproduction économique et démographique.

ПРИЛОГ СОЦИОЛОШКОМ ОДРЕБЕЊУ ПОЈМА ЈАВНОГ МНЕЊА

I. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

1. *Кратак преглед стања теорије о јавном мњењу*

У Енглеској у 17—18. веку је постојала забрана да се у јавности говори о парламентарним заседањима и у речима *јавно мњење* сједињавала се у томе периоду представа о политичком мишљењу народа и бирача, које се изражавало ван парламента, насупрот нејавном разматрању политичких питања у парламенту. Крајем 18. века тај термин је постао опште распрострањен.

Победа буржоаске револуције своди јавно мњење у уставну теорију и расправе о праву гласа и избора, слободи штампе, збора и договора итд.

Интерес буржоаске правне науке није био случајан. Проглашење буржоаских принципа личне слободе, права да се каже свој суд, неизбежно је довело до појаве проблема јавног мњења у коме се једино и могао реализовати тај принцип. Политиколози су разматрали јавно мњење као извор политичког ауторитета и власти и уједно као средство ограничења власти¹.

Један од идеолога француске буржоазије, Бенжамен Констан, је тврдио да се слобода у новом друштву не састоји у томе, да се власт налази у рукама народа, већ у независности појединца од државне власти. Из таквог схватања слободе Констан је изводио потребу ограничења власти и сматрао је да једно од средстава ограничења може бити јавно мњење.

Иако није било тачне одредбе јавног мњења пре 18. века, а систематске обраде пре 19. века, то не значи да и раније није било размишљања о овој појави, а сасвим сигурно не, да ова појава није постојала као друштвена стварност пре него што

¹ А. К. Уледов: Общественное мнение как предмет социологического исследования Вопросы философии, 1959/8, стр. 43.

је сазрела теоријска мисао о њој. Платон, Аристотел, Цицерон, Алкуин, Вилијам од Малсузбурија, Шекспир, Макијавели, Блез Алкуин, Вилијам од Малсузберија, Шекспир, Макијавели, Блез Паскал, Волтер, Хобс, Лок, Хјум, Русо, Жак Некер, Ц. М. Виланд, Јакоб Фрис и многи други писали су, мање или више, о овој теми.

Данас, јавно мњење представља један од оних појмова који се налазе у центру пажње многих научника, али исто тако и бројних политичара, новинара, пословних људи, пропагандиста и других „практичара“ који се у своме раду сусрећу са овом материјом. Међутим, из оваквог обима интересовања никако не произилази закључак да о његовом значењу и суштини постоји бар приближна сагласност. Напротив, о јавном мњењу се изричу врло различите оцене и сүдови.

И поред општег интересовања за јавно мњење, како наводи П. Палмер, историја политичких теорија у општим расправама и монографијама даје пуно објашњење таквих доктрина као што су национализам, *raison d'état*, сувереност и природно право. Опште расправе садрже само случајна размишљања о јавном мњењу, а посебне студије су сасвим ретке².

W. Albig истиче, такође да се, и поред огромног интересовања научника за јавно мњење и огромних средстава која се улажу у његово испитивање, не бележи напредак у генерализацијама и теоријама о овом питању³. Слично мишљење износе Берелсон и Јановиц⁴.

Професор Јован Борђевић посебно наглашава да политичка наука, која је произишла из рационализма, правничких наука и традиција, као и великих уопштавајућих паролa либерализма, па и социјализма, не даје задовољавајуће решење проблема јавног мњења⁵.

Неки критичари традиционалне демократске теорије о јавном мњењу, штавише, су напали израз „јавно мњење“ као „неодређен и збуњујући“. На округлом столу посвећеном „Мерењу јавног мњења“, група америчких политиколога није била у стању да се сложи о дефиницији јавног мњења. „Одлучено је, међутим, да округли сто може да разматра проблем мерења мњења, посебно у односу на политичку материју избегавајући употребу термина 'јавно мњење' што је више могуће“⁶.

Слично мишљење има и француски теоретичар А. Сови: „Јавно мњење је, по својој природи, појам који не признаје никакву прецизну дефиницију и једино га дефинише примена“⁷.

² Paul A. Palmer: *The Concept of Public Opinion in Political Theory*, у Зборнику *Reader in Public Opinion and Communication*, edited by Bernard Berelson and Morris Janowitz, New York 1953, стр. 3.

³ W. Albig: *Modern Public Opinion*, New York, 1957, стр. 1.

⁴ *Reader in Public Opinion and Communication*, стр. 1.

⁵ Јован Борђевић: Улога и промене јавног мњења, у књизи „Социјализам и демократија“, Београд, 1962, стр. 243—244.

⁶ P. A. Palmer: *Op. cit.*, стр. 12.

⁷ A. Sauvy: *L'opinion publique*, Paris, 1961, стр. 16.

2. Постављање задатка за истраживање

Као што се из наведених ставова види, разни писци истичу сложеност јавног мњења и проблема које треба решавати да би се оно одредило и истражило. Одговорити на питање где су корени ових потешкоћа и како се може превазићи наводна немогућност утврђивања праве природе јавног мњења је, свакако, посебан и сложен задатак који заслужује пажњу истраживача.

У овом раду настојаћемо да, пре свега, утврдимо једно прецизније значење синтагме: јавно мњење, и донекде отклонимо термилошке тешкоће. У друштвеним наукама, посебно политичким, неспоразуми језичке природе су врло чести, али можемо слободно тврдити, код јавног мњења је то посебно наглашено. Познато је, такође, да у научним расправама има највише размислилажења око научног објашњења појава, што зависи од различитих приступа и општих теорија. Међутим, јавно мњење, као појава, није ни издалека прецизно описано, а камоли научно објашњено. Због тога смо принуђени да скоро целокупну пажњу посветимо *описивању јавног мњења и утврђивању елемената које треба укључити у његову одредбу*, без упуштања у било какве научне теорије.

Многи писци истичу да је јавно мњење „превасходно политичка категорија“,⁸ „један од основних појмова политичких наука и један од основних фактора организованог људског друштва“,⁹ да оно улази у темеље модерне демократије, итд. С обзиром на одређивање јавног мњења као, претежно, политичке појаве, нормално је што се у његовом истраживању примењује одговарајући „политички метод“. То значи да се о јавном мњењу, углавном, истичу вредносни судови уобичајени за политичку догматику и нормативизам.

Морамо напоменути да има писаца који осећају овај недостатак и указују на потребу да се јавно мњење изучи као социолошки појам, али је очигледно да су они у мањини, а у пракси поготово нема радова заснованих на социолошком методу.

Значи, поред осталог, треба утврдити да ли је јавно мњење искључиво политичка појава у ужем смислу или, можда, оно може да се објасни боље и успешније као друштвена појава. С тиме је повезано и питање да ли је јавно мњење својствено само политички организованом друштву, односно да ли се оно јавља у свим друштвима или не и каква је његова друштвена улога. Сасвим је сигурно да друштвену основу јавног мњења треба испитати као значајан задатак да би се избегли многи неспоразуми који настају у вези са његовом одредбом. Ипак, као што смо већ рекли, ми ћемо се задржати само на описивању јавног мњења, односно утврђивању његове одредбе и обележја која улазе у њу.

⁸ Руди Супек: Испитивање јавног мњења, Загреб, 1961, стр. 43.

⁹ Ј. Борђевић: *Op. cit.*, стр. 240.

II. РАЗНА СХВАТАЊА ЈАВНОГ МНЕЊА

Прилично је тешко утврдити права значења јавног мњења које предлажу разни писци у својим дефиницијама. Ипак, у мноштву разних схватања и систематизација, покушаћемо да извршимо нека претходна груписања да бисмо утврдили полазне тачке за даље разговоре о овом појму и тако избегнемо нејасноће које збуњују и доводе до несугласица.

1. *Јавно мњење као средство утицања на државну власт и политику*

У уводним напоменама смо већ показали да многи писци, да не кажемо скоро сви они који се баве овом материјом, везују јавно мњење за политику. Због тога су и најбројније дефиниције које у први план стављају политику, процес доношења политичке одлуке и могућности утицања, могућност остваривања демократије као политичког система и, уопште, све оно што спада у политички организовано и конституисано друштво.

Професор Борђевић сматра да је јавно мњење кроз ставове и процене изражени став свих грађана у политичкој сфери државе. Јавно мњење је састављено од свих стварних и изражених ставова, група и појединаца, односно свих политичких питања државе без обзира да ли се они слажу или не слажу међу собом и са претежним мишљењем које заступа држава, као и да ли ће се она усвојити или не. Јавно мишљење је садржина свих групних и појединачних искустава које сваки грађанин без изузетка има права да упуту према власти свим путевима, осим оних који никоме нису допуштени.¹⁰ На сличан начин јавно мњење је дефинисано и у Малој политичкој енциклопедији и то као преовлађујући став припадника једне глобалне друштвене заједнице према одређеним друштвеним појавама, према поступцима и држању група и појединаца и особито према акцијама политичких органа и других политичких фактора који имају велики стваран или иматинаран значај за живот односног друштва.¹¹ И Вилем Хенис истиче да се функција јавног мњења огледа у симпатијама или неодобравању политичких аката. Јавно мњење може да захтева, али као мњење оно не може да принуди. Због тога, да би принудило, оно мора да се преобрати у конститутивну, организовану и легитимну вољу.¹² Хенис не само да ограничава сферу активности јавног мњења политиком, већ сматра да се треба вратити старим теоријама које разматрају јавно мњење као предмет теорије државе.

Хегел, такође, сматра да се јавно мњење испољава у области утицања на државне послове. „Формално, субјективна слобода

¹⁰ Ј. Борђевић: Јавно мњење, Београд 1939, стр. 63.

¹¹ Мала политичка енциклопедија. Београд, 1966, стр. 435.

¹² Wilhelm Hennis: Meinungsforschung und repräsentative Demokratie, стр. 27 (цит. према Уледову).

да појединци као такви имају и испољавају своје властите судове, мњења и савјете о опћим пословима јавља се у заједништву које се зове јавно мњење¹³. Совјетски писац Уледов на сличан начин говори о јавном мњењу као мишљењу у коме се изражава оцена ових или оних појава друштвеног живота и однос људи према тим појавама, али пре свега у области политике.¹⁴

Можда најизразитији став у погледу политичке природе јавног мњења има Златић-Бугарски који истиче да јавно мњење значи диктат једне групе која има најбољу организацију и која успева пропагандом да окупи довољан број безгранично оданих присталица да путем њих преузме и државну власт.¹⁵

А. В. Дајси на свој начин везује јавно мњење за државу, односно њену законодавну функцију и истиче да је израз јавно мњење употребљен у односу на јавно законодавство, само краћи начин описивања вере или убеђења које преовлађује у датом друштву да су одређени закони добротинећи, и, зато, треба да буду учвршћени, или да су опасни и, зато, треба да буду измењени или укинута.¹⁶

Сасвим је сигурно да је јавно мњење значајан чинилац политичке организације друштва, а често и одлучујућа компонента политичког процеса схваћеног као свесне делатности ради остваривања извесних циљева. Професор Лукић с правом указује да је јавно мњење средство које сједињује неорганизовану масу односне скупине у јединствен политички субјект и сједињујући масу чини је јаком политичком снагом.¹⁷

Међутим, мислимо да се јавно мњење не може ограничити само на „ставове према политичким питањима државе“, на „симпатије или неодобравање политичких аката“ итд. Обим јавног мњења је неупоредиво шири и искључиво везивање за политику у знатној мери сужава могућности откривања његове праве природе. Овоме поготову не доприносе непрецизне одредбе као, на пример, она коју даје Златић-Бугарски у којој се говори о јавном мњењу а, у ствари, описује једна сасвим различита појава, односно политичка странка.

Оправдање за овако сужавање употреба израза *јавно мњење* на поље политике налази се у томе што се јавност често бавила политичким стварима односне заједнице. Овај поглед, каже Јанг, почива делимично на историји облика владавине старе Грчке где су град-држава и друштвена заједница били практично идентични. Данас се прави разлика између државе и друштва.¹⁸

¹³ Georg Wilhelm — Friedrich Hegel: Основне црте филозофије права, Сарајево, 1946, стр. 263.

¹⁴ Уледов: *Op. cit.*, стр. 47.

¹⁵ Глигорије Бугарски-Златић: Социолошко-политичке студије јавног мњења, Нови Сад, 1940.

¹⁶ A. V. Dicey: *Law and Public Opinion in England*, London 1960, стр. 3.

¹⁷ Р. Лукић: Политичка теорија државе, Београд, 1962, стр. 52.

¹⁸ Kimbal Young: *Comments on the Nature of „Public“ and „Public Opinion“*, у зборнику Katz: *Public Opinion and Propaganda*, стр. 64.

2. Јавно мњење и интерес

Поједини писци истичу интерес као битно обележје јавног мњења. На тај начин професор Лукић одређује јавно мњење „као мишљење друштвене групе о важним појавама и питањима која је интересују“.¹⁹ Под јавним мњењем Џејмс Брајс подразумева агрегат гледишта, која људи имају по питањима општег значаја и интереса.²⁰ Врло слични ставови су и Б. Осолника који каже: „Јавно мњење је скуп гледишта, ставова и расположења одређене јавности у питањима од општег интереса“.²¹

Супек такође тврди да је јавно мњење процес друштвеног саопћавања помоћу речи, чији носиоци су групе људи повезане у датом часу неким заједничким интересима и ставом.²² К. Јанг каже да јавно мњење може бити одређено као веровања, убеђења или погледи појединаца о стварима или проблемима од широког или јавног интереса или бриге.²³

Сажимајући своје богато истраживачко искуство у двадесетак закона јавног мњења Кантрил, између осталог, истиче: „Мњење је у основи одређено само интересом. Додајући, речи и неки други стимуланси утичу на јавно мњење само уколико је очигледан њихов однос према сопственом интересу“, и даље: „Када је једном умешан сопствени интерес мњење се не мења лако“.²⁴

Ове дефиниције указују на једно важно обележје јавног мњења. Појам интереса је знатно шири од појма политичког процеса, јер, поред многих других појава, које могу да буду од ширег или ужег интереса, обухвата и политичка збивања. Тиме је, свакако, задовољен захтев да дефиниција треба да буде довољно широка. Међутим, неопходно је прецизирати шта је интерес, како он настаје, ко су носиоци интереса итд.

3. Рационални елементи у јавном мњењу

Друга група писаца је карактеристична по томе што истиче извесне рационалне елементе у јавном мњењу.

Јавно мњење може да се одреди — каже Мекинон — као осећање о било ком предмету којим су закупљене најбоље информисане, најинтелигентније и најморалније личности у заједници, које се постепено шири и усваја од скоро свих лица извесног образовања или погодне осећајности у цивилизованој држави.²⁵

¹⁹ Радомир Лукић *Op. cit.*, стр. 51.

²⁰ Џејмс Брајс: *Савремене демократије*, Београд, 1931, књ. I, стр. 240.

²¹ Б. Осолник: *Јавно мњење*, скрипта, издање ВШПН, Београд, стр. 7.

²² Руди Супек: *Op. cit.*, стр. 43.

²³ Kimbal Young: *Op. cit.*, стр. 63.

²⁴ Hadley Cantril: *Gauging Public Opinion*, Princeton, 1947, стр. 227.

²⁵ W. Mackinnon: *On the Rise, Progress and Present State of Public Opinion in Great Britain*, London, 1828, цит. према Албигу, *Op. cit.*, стр. 7.

Ловел истиче: „Мнење може да се дефинише као усвајање једног између два или више проивуречна погледа који је у стању да буде прихваћен рационалним мишљењем као истинит“.²⁶

Јавно мнење у социјалистичком друштву можемо одредити — каже Тадић — као квалификовано, компетентно, јасно и разговетно расуђивање радног народа о општим пословима заједнице, и у том смислу оно је трајна, суштинска мисаона претпоставка социјалистичке демократије.²⁷

Г. Бержер је врло категоричан у тврђњи да је мнење свесно. Оно изражава један суд, а његова битност је да се оно потврди. Пре овог изражавања свакако да је било нешто у мислима и у осећањима чланова групе, али то још није било мнење. Мнење се формира у свести индивидуа када оне у себи постављају питања или када им се постављају извесна питања. Углавном свесно, али никако не у погледу извора, већ у погледу његовог израза — каже даље Бержер — мнење носи у себи интенцију рационалности. Оно настоји да се докаже. Оно, на неки начин, покреће субјективност.²⁸

Неки аутори, као, на пример, Албиг, одређују јавно мнење као изражавање о контраверзним темама, с тим што оно настаје интеракцијом појединаца једних на друге у сваком типу групе. Процес мишљења одвија се у мишљењима која варирају од два учесника до највећег броја уопште, који реагују на заједничке подстицаје у спорним питањима.²⁹ Овде се надовезује Х. Блумер који признаје да сам процес контраверзне дискусије форсира извесну количину рационалног разматрања и да, разумљиво, проистекло колективно мишљење има извештајан рационалан карактер. Блумер ипак изражава извесну резерву када каже да је „јавно мнење рационално, али не мора да буде интелигентно“.³⁰

Јавно мнење је сасвим сигурно везано за психу појединца и процес мишљења. Међутим, не бисмо се сложили да је јавно мнење „квалификовано, компетентно, јасно и разговијетно расуђивање“ нити „рационално мишљење које у себи носи интенцију објективности“ због тога што је такво мишљење тешко постићи и у малим скупинама, чак ни код појединаца, а готово не у великим скупинама, као што су, на пример, народ, чланови радне организације, бирачи, ученици једне школе итд.

Уколико би се инсистирало на јавном мнењу искључиво као рационалном расуђивању, знатно би била сужена основа за његово истраживање. Јавно мнење је често и претежно резултат нерационалних понашања.

²⁶ A. L. Lowell: *Public Opinion in War and Peace*, Cambridge, 1923, стр. 12.

²⁷ Љуба Тадић: *Јавно мнење о преднацрту новог устава*, 1964, стр. 31.

²⁸ Gaston Berger: *L'opinion publique, phenomene humain*, у зборнику *L'opinion publique*, Nice, 1957, стр. 14—15.

²⁹ W. Albig: *Op. cit.*, стр. 4.

³⁰ Herbert Blumer: *The Mass, The Public, and Public Opinion*, у зборнику *Public Opinion and Communication*, стр. 46.

4. Мерни елементи у јавном мњењу

Знатан број писаца указује на извесне квантитативне елементе у јавном мњењу. Често се говори о јавном мњењу као преовлађујућем или доминантном мишљењу у скуппини. Тако Жан Штезел дефинише јавно мњење као „осећање које доминира у оквиру одређене социјалне заједнице и које је праћено мање или више јасно код субјеката утиском да им је ово осећање заједничко“.³¹

Врло близу овоме је и Супеково мишљење да јавно мњење садржи у себи сва мишљења која заступају разне друштвене скуппине или публике, као и они делови друштва који немају одређено мишљење, али су њему изложени. „Кад се говори о јавном мњењу у сингулару, онда се обично мисли на владајуће или доминантно мишљење, а то доминантно мишљење у датом часу не мора бити нужно мишљење друштвене већине, већ и неке утјецајне мањине“.³²

У односу на јавност као групу, јавно мњење је израз свих оних чланова групе који на неки начин поклањају пажњу датом питању — сматра Ловел. Јавно мњење укључује изражавање већине (уколико има већине) и мањине (односно, свих мањина) у неком датом времену. Уколико су разлике тако велике да мањине не могу да се ускладе са већином онда нема јавности, онда има неколико јавности. Јавност постоји само онда када саставни чланови делују заједно. Да би се имало јавно мњење: „већина није довољна, и једнодушност није потребна, али мњење мора бити тако, да, уколико та мањина не дели, она може да га усвоји, али без осуде и страха; и уколико је демократија комплетна потчињавање мањине мора да буде без силе“. Али ако мишљење већине само по себи не чини јавно мњење — каже даље Ловел — подједнако је сигурно да се не тражи једногласност. Ограничити израз јавно мњење на случајеве кад нема неслагања одузело би му сву вредност и било би еквивалентно мисли да ретко, ако икад, постоји.³³

Професор Лукић истиче да „сви чланови скуппине не учествују подједнако у стварању јавног мњења — неки учествују више, други мање, а неки уопште и не учествују, то јест и немају никакво мњење о дотичној ствари. Они који немају никакво мњење ипак се рачунају у односну скуппину о чијем је јавном мњењу реч по томе што су објективно везани с другим члановима те скуппине у односу на неко питање, тако да кад постану свесни те везе, они почињу учествовати у стварању јавног мњења, то јест стварају своје мишљење о односној ствари. Међутим, јавно мњење мора да обухвати знатан број чланова скуппине, јер иначе није јавно мњење скуппине него неке

³¹ J. Stoetzel: *Esquisse d'une theorie des opinions*, Paris, 1943, стр. 396,

³² Р. Супек: *Op. cit.*, стр. 44.

³³ A. Lowell: *Public Opinion and Popular Government*, New York, 1913, стр. 15 и 23.

мање скупине унутар ње или појединца, односно неколико појединаца.

Јавно мњење, разуме се, није јединствено, мада тежи да то постане и у неким изузетним ситуацијама то и постаје. Оно се обично дели на неколико струја, од којих по правилу једна преовлађује. Разуме се, да су, особито у ширим скупинама, ове струје одређене односним саставом скупине и по правилу изражавају постојање одређених подскупина унутар шире групе (на пример, у једном друштву ове струје су обично одређене класама).³⁴

Х. Блумер препоручује да се јавно мњење сагледа као колективан проблем. Као такво оно није једногласно мишљење са којим се слаже свако у јавности, нити је обавезно мишљење већине. Пошто колективно мишљење може да буде (и обично јесте) различито од мишљења било које групе у јавности, о њему се може мислити, можда, као о сложене мишљењу формираном од више мишљења која постоје у јавности; или, боље, као централној тенденцији која је настала из сукоба између ових одвојених мишљења.³⁵

Мњење је психички процес везан за појединца и његово мишљење, преко кога се, и једино преко њега, стварају групе које носе мишљење као такво. Уколико се ништа не догађа у појединачној свести, тешко је замислити да је могуће створити јавно мњење преко неких других веза, на пример физичких, територијалних, политичко-организационих итд. Чињеница је да сви чланови групе не учествују подједнако у стварању јавног мњења, као и то да се оно не мери бројем учесника, односно доминацијом јачих мишљења. То, свакако, значи, да не треба укључивати у процес јавног мишљења оне „који само присуствују“. Јавно мњење може да обухвата већи или мањи број учесника, који су заинтересовани за поједине проблеме, али ту се не ради о већини и мањини у парламентарном смислу речи, већ о постојању различитих јавности и мњења поводом истог или различитих интереса.

III. ОБЕЛЕЖЈА КОЈА УЛАЗЕ У ОДРЕДБУ ПОЈМА ЈАВНОГ МНЕЊА

И поред знатних неслагања може се уочити да је у наведеним одредбама јавног мњења често помињано неколико обележја, а пре свега: јавност, мњење, интерес, обим јавног мњења, начин настанка итд. У даљем излагању изнећемо нека гледишта о овим саставним деловима појма јавног мњења.

³⁴ Р. Лукић, *Op. cit.*, стр. 51—52.

³⁵ Herbert Blumer: *The Mass, The Public, and Public Opinion*, у зборнику *Public opinion and Communication*, стр. 46.

1. Јавност

Покушаћемо најпре да утврдимо шта се обично подразумева под јавношћу:

а) Јавност као политички појам

Професор Борђевић израз *јавни* у појму јавног мњења одређује као један мерни, али и квалитативни појам, означајући све личности које имају више или мање активни став према основним питањима заједничког живота и рада у држави. Начелно, као мерни израз, јавност обухвата најширу политичку групу у држави, односно грађане. Грађанство овде, као збирни израз, означава најшири скуп личности у држави и представља један битно политички појам. У грађане улазе сви пуноправни чланови заједнице, без обзира да ли припадају већини или сачињавају мањину. Јавност се баш јавља из те чињенице што је политичка група у оквиру државе тако велика и у своме јединству тако несродна, да не може своја основна гледишта на живот и рад заједнице да изрази ни као јединство ни увек кроз своје одабране политичке представнике. У том смислу, као мера, јавност је плуралистички скуп свих грађана.³⁶

Брајс сматра, на сличан начин, да је јавност скуп свих поданика односно држављана, или можда грађана.³⁷ А. Ивић закључује да је јавност одређена већа друштвена групација коју веже заједнички интерес у вези са питањем од ширег друштвеног значаја и која се конституише са тенденцијом да тај интерес реализује.³⁸

Ови аутори јавност везују за политичко друштво и могућност организованог утицања на послове од општег интереса. Наиме, само они појединци који су довољно организовани и везани било подаништвом, било припадањем формалним скупинама („које су конституисане“) могу имати јавно мњење. Већ смо нагласили да овакво сужавање јавног мњења, па и појма јавности, није оправдано. Оно је у радовима наших писаца често дуг слабом преводу енглеске речи „public“, односно сужавању њеног значења. Јавност је сложена скупина која се често поклапа са значењима која су горе изнета, односно као скупина коју повезује општи политички интерес. Међутим, још чешћи су неки други интереси од мањег или већег значаја који окупљају појединце у „јавност“.

Такође, треба напоменути, да и у случајевима када је у питању „политичко јавно мњење“ јавност није ни приближно организована и конституисана скупина, као што то неки писци сматрају.

³⁶ Јован Борђевић: Јавно мњење, 1939, стр. 25.

³⁷ Цит. према Ј. Борђевићу: Јавно мњење, 1939, стр. 27.

³⁸ Александар Ивић: Начело јавности и Устава СФРЈ, Гледишта, Београд, 1964/10, стр. 1363.

б) Јавност и расправљање о спорним питањима

Албиг истиче да у социолошким размишљањима треба сматрати да је јавност синоним са групом. У свим групама постоје спорна питања. Према томе, процес мишљења је активан у већој или мањој мери, у свим групама, од примарне групе која учествује у оговарању до дискусије у међународним организацијама. У јавности, која је укључена у процес мишљења, имамо групе људи који су супротстављени у једном питању, који су подељени у својим идејама како да се приближе проблему и, најзад, који дискутују о том проблему.³⁹ На скоро истовестан начин Х. Блумер одређује јавност као групу људи која окупља оне који су конфронтирани према problemu, подељени према идејама како да се суоче са проблемом и који учествују у дискусији о problemu. „Присуство проблема, дискусије и колективног мишљења јесте ознака јавности. Као што проблем варира, тако варира и одговарајућа јавност, карактеристика јавности је да је обележена неслагањем и, одатле, дискусијом о томе шта треба да се учини“.⁴⁰

Ова схватања су под очигледним утицајем традиционалне демократске теорије о процесу доношења одлуке и потреби широке дискусије о важним политичким питањима. Међутим, са овим схватањима се не бисмо сложили из два разлога. Прво, дискусија не може бити за јавност карактеристично обележје, јер она подразумева изношење различитих мишљења, усменом или писаном речи, са одређеним инсистирањем и аргументацијом, што је у стварности доста ретко и не може се тако лако приписати јавности, као масовној појави. Друго, за дискусију је потребан извесан додир, било непосредан — лични, било писмени или преко неких других техничких средстава. Не треба посебно објашњавати да у јавност улазе и појединци који овакве додире уопште не остварују или врло ретко.

в) Јавност и мишљење

Неки аутори доста једноставно одређују јавност помоћу мишљења, сматрајући да је мишљење битно обележје јавности. Тако, они указују да је јавност друштвена група сасвим посебног карактера због чињенице што је створена искључиво помоћу психолошких веза представљених „мишљењем“,⁴¹ или да је јавност скуп чланова једне групе у мери у којој су они свесни припадања овој групи,⁴² итд. Насупрот овим психологистичким одредбама јавности треба споменути и статистичку оријентацију Ласвела и Каплана који кажу да се јавност састоји од особа у групи које имају или очекују да имају мишљење, с тим што

³⁹ W. Albig: Op. cit., стр. 5.

⁴⁰ Herbert Blumer: Op. cit., стр. 48.

⁴¹ Gabriel Tard: L'opinion et la foule, Paris, стр. 63.

⁴² J. Stoezel: L'opinion publique et la prese, Paris, 1967, стр. 18.

је јавно мњење дистрибуција мишљења у јавности. Олпорт дефинише јавност као број људи који имају извесно мишљење, а људе који имају то мишљење идентификује као оне који припадају тој јавности и, притешњен сопственом немоћи да изађе из овог круга, признаје да је „дефиниција израза јавности циркуларна“.⁴³

Јавност се не може објаснити на начин како то чине наведени писци. Јавност и мњење су саставни делови исте појаве, они једно друго условљавају, али сматрамо да је Гурвич у праву када каже да јавност може да представља стварну групацију, али која није настала на основу мњења, пошто је мњење увек колебљиво, неизвесно, нестално, „него просто о групацијама које се карактеришу, с једне стране, заједничким колективним ставовима, извесног континуитета, према одређеним идејама и вредностима, а, с друге стране, чињеницом да су то разређене групације“.⁴⁴

г) *Јавност и интерес*

Већ смо показали да су писци, који укључују у одредбу јавног мњења појам интереса, утврдили једно веома важно обележје јавног мњења. Сматрамо да то у пуној мери важи и за одређивање појма јавности. У нашој књижевности овакво схватање је изнео професор Лукић: „Под скупином која ствара и носи, односно изражава мњење треба разумети сваку скупину која као таква има заједничке интересе и у вези с којима се у њој јавља јавно мњење. Разуме се да су за политику најважније основне друштвене групе, тј. целокупно друштво, затим друштвене класе, слојеви, крајеви итд. Исто је тако разумљиво да политичку науку занима само политичко јавно мњење, тј. о политичким стварима.“⁴⁵

Треба нагласити да и писци који говоре о јавности као политичком појму често помињу „интерес“, „заједнички интерес“, „опште потребе“, „најважнија питања“, итд., али они уз то подразумевају јавност као организовану и конституисану скупину која се бори за остварење неког свог заједничког интереса. Када се овако одређује јавност, у ствари се мисли на интересне групе како се у савременој књижевности оне описују, и то, пре свега, као групе које се формирају и организују ради задовољења привременог интереса: економског, политичког, идеолошког, итд.

Мислимо, на супрот томе, да је за јавност као скупину, баш карактеристично да она није „формално организована и конституисана“ група за задовољење одређених интереса. О томе говори и К. Јанг. По њему, јавност може да значи свако ла-

⁴³ Floyd H. Allport: Toward a Science of Public Opinion, Public Opinion Quarterly, 1937. стр. 10.

⁴⁴ Жорж Гурвич: Савремени позив социологије, Сарајево 1965. стр. 167.

⁴⁵ Р. Лукић: Оп. cit., стр. 51.

баво удружење појединаца које окупљају заједнички интереси, заједничка културна основа и различити механички начини комуникације. Опште је прихваћено да не постоји једна јавност, већ јавности. Неке од њих су, наравно, велике по опсегу и чланству, као што су то разне предизборне кампање. Друге могу бити уске по циљу и укључују релативно мали број људи, као у случају јавности заинтересоване за нови облик у уметности. „Као удружење појединаца јавности недостаје званична институционализација... У погледу стабилности и степена институционализације, јавност је привремени аморфни и релативно неструктурирани скуп појединаца са извесним заједничким интересима.“⁴⁶

2. Мњење

У погледу мњења као саставног дела синтагме, „јавно мњење“ такође постоје различита схватања. Албиг тврди да је мњење израз супротних гледишта и да се оно изражава изјавама.⁴⁷ Он још додаје да се мњење може поред речи изражавати и гестовима или неким другим начином понашања којим се комуницира. За мњење је битно — надовезује се Сунпек — да људски ставови не остају „приватни“, да их појединци не желе задржати као своје, „чисто лично мишљење“, већ настоје да своју мишао и став пренесу на друге.⁴⁸

Несумњиво, мњење се може изразити и постоји потреба да се оно изрази. Међутим, да би се мњење изразило постоје доста велике тешкоће. У извесним тренуцима, мада не често, мњење се изражава спонтано, али и ту га треба разликовати од понашања масе, гомиле, гледалаца на утакмици, посетилаца приредби, учесника политичких манифестација или неких других сличних скупова. И најсложеније технике испитивања јавног мњења не могу да проникну у право мњење, већ се задовољавају утврђивањем неких политичких или потрошачких понашања. Наиме, опредељивање за једног од два кандидата на изборима, или за једну од више расположивих паста за зубе није исто што и мњење о кандидату или пасту. Мњење се изражава и кроз понашање, али то не значи да се оно може описивати бихевиористичком техником — кроз спољну активност. И. М. Поповић указује на потребу да се направи битна теоријска и методолошка разлика између ставова којима се изражава одређено мњење с једне стране, и знања и објективног понашања људи, с друге стране. Ма колико да су међусобно повезани и једно друго условљавају, знање није мњење, нити је мњење исто што и објективно понашање.⁴⁹

⁴⁶ Kimbal Young: *Op. cit.*, стр. 62.

⁴⁷ V. Albigh: *Op. cit.*, стр. 1.

⁴⁸ Р. Сунпек: *Op. cit.*, стр. 44.

⁴⁹ М. Поповић: Теорија и техника испитивања јавног мњења, Социологија, 1960/3—4, стр. 69.

Обично се сматра да је мњење увек заинтересовани став човека према одређеној ствари или појави⁵⁰, односно да је мњење суд вредности.⁵¹ У овом правцу значајна су размишљања професора Лукића који указује да под мњењем не треба разумети само, као што то неки чине, тзв. ставове, тј. само мишљења нормативног карактера како неко питање треба решити, или неку појаву уредити, односно само оцене вредности лица или појава, мада је то несумњиво најкарактеристичније за јавно мњење, већ и констатације јавног мњења, односно његове индикативне ставове, судове о стварности, уколико ови судови не представљају несумњиво сазнање.⁵²

Једну посебну особину мњења уочава А. Жирард и истиче да се она разликује, по својој природи, од мишљења, које може да буде мишљење о чињеницама или о вредностима. Мњење се, такође, разликује од моралних осећања или општих ставова у односу на овај или онај проблем, или овај или онај феномен. Мњење које се представља као нека врста исказа, садржи апроксимативни, оцењивачки карактер и није увек осетљиво за рационалне судове; својственост јавног мњења је често његова неосетљивост за доказе.⁵³

У погледу друштвене природе јавног мњења постоје такође размимотицажења. Професор Борђевић с пуно права указује да је свако појединачно мишљење већ умногоме и дело јавног мњења, односно мишљења створеног и појављеног међусобним додирима, утицајима, интересима, тежњама и животом у оквиру појединих група, удружења, заједница. Мњење је једна колективна појава, производ групе као таквих. Ове групе нису никакве више моралне личности и организам за себе, него су састављене од људи или појединаца.⁵⁴ Говорећи о покушајима персонификације јавног мњења и јавности Олпорт истиче да је: „Глас јавног мњења или свест јавности, метафора исте врсте... Слична фикција је и она да је мишљење колектива надорганско биће примењено, не на сам процес мишљења, већ на јавност која га сачињава... Ништа мање мистично, али подједнако некритичко, је схватање оних који одбацују постојање идеје колективне целине или групну свест, сматрајући да када кажу: „јавност“ они мисле појединачно; али који, ипак, примењују ту фразу као „јавност жели то и то“, или „земља гласа одлучно“.⁵⁵

Овде имамо стари проблем односа појединца и друштва који се обнавља у безброј облика. Јавно мњење је сигурно нешто више од појединачног мишљења. Очигледно, крајњи израз јав-

⁵⁰ М. Поповић: *Op. cit.*, стр. 73.

⁵¹ J. Stoetzel: *Esquisse d'une theorie des opinions*, Paris, 1943, стр. 396.

⁵² Р. Лукић: *Op. cit.*, стр. 51.

⁵³ Alain Girard: *La connaissance de l'opinion publique et la methode des sondages* у зборнику *L'opinion publique*, стр. 243.

⁵⁴ Јован Борђевић: *Op. cit.*, стр. 51.

⁵⁵ F. H. Allport: *Op. cit.*, стр. 15.

ног менења је више него појединачно мишљење са којим је процес отпочео. Ту постоји међусобно деловање. Мада јавно мишење постоји само у свести појединаца, оно је производ друштвеног живота.

3. Дифузни карактер јавног менења

Јавно мишење се у скуппини ствара на неорганизован, дифузан начин, дејством појединаца и других ужих скуппина унутар шире скуппине о којој је реч — сматра професор Лукић, а затим додаје да у стварању јавног менења могу да учествују и организоване скуппине, али оне само учествују у стварању овог менења, а нису његови искључиви ствараоци — његов је стваралац неорганизована маса скуппине, која делује као таква. Лукић, затим, примећује да се често дешава да маса мишљење неке организације усваја као своје, али то је нешто друго...⁵⁶

О дифузном карактеру јавног менења говори и Ж. Гурвич. Он каже: „Предрасуда је мислити да групације не могу да постоје, а да њихови чланови не буду окупљени, бар повремено. Постоје многе групације са дистанцом, исто као и групације чији чланови саобраћају само вештачки или се окупљају само веома ретко.“⁵⁷ Јавност је разређена групација која може да буде само случајна нагомиланост индивидуа — „час распршена, као на пример, случајни слушаоци радио-програма или претплатници неког часописа или новина, час окупљени као, на пример гледаоци у позоришној сали“.

И поред извесне идеолошке ускопрудости Уледов признаје да је по своме карактеру процес формирања јавног менења у извесној мери и стихијни процес⁵⁸, мада указује на улогу класа и њихових организација у свесном усмеравању јавног менења. Међутим, Ј. Лапиер не верује да ће, према одређеној концепцији физичког детерминизма људи, живећи у одређеним друштвеним условима свакако имати о одређеном питању овакво или онакво мишљење. Он, такође, сумња да је могуће да се јавно мишење формира и намеће, независно од свих личних и слободних тежњи и иницијатива оних који воде пропаганду. Лична иницијатива, лична акција људи неопходна је да би се формирали и трансформирали правци јавног менења, да би се латентна лична мишљења кристалисала у јавно мишење.⁵⁹

Јавно мишење је друштвени процес који тече мимо свих друштвених институција, слободно окупљајући појединце из разних друштвених класа, професија, узраста, образовања, животног искуства, итд. Јавно мишење је скоро немогуће оковати у неке организационе окове, шеме, или „стандарде“. Оно се раз-

⁵⁶ Р. Лукић: *Op. cit.*, стр. 51.

⁵⁷ Жорж Гурвич: *Op. cit.*, стр. 167.

⁵⁸ А. К. Уледов: *Op. cit.*, стр. 51.

⁵⁹ J. W. Lapierre: Социолошки фактори у формирању јавног менења, у зборнику *L'opinion publique*, стр. 70.

вија мимо сваке званичне политике и свих њених „усмеравајућих“ компоненти.

4. Плурализам јавног мњења

Ц. Робинсон, полемишући са Х. Ласвелом, поводом његове књиге „Будућност политичке науке“, истиче да су многи аутори (Алмонг, Кац, Лазарсвелд) доказали постојање више „јавности“ са мишљењима о својим проблемима или институцијама вредности.⁶⁰

Плурализам јавног мњења се често одриче у име једног јединственог мњења које имају велике скупине, као што је, на пример, нација. Озбиљну аргументацију за постојање више мњења дао је А. Жигард.⁶¹ Један колектив, један народ, није хомоген, јер се састоји из бројних група и променљивих димензија. Јавно мњење, никада једнодушно, састављено је исто тако од врло различитих слојева, од стратификација. Разне групе не доносе своје мишљење на исти начин, има пуно разлога да се мисли да извесни фактори врше посебан утицај. Пре свега пол и године: људи и жене, млади и стари немају исто искуство, нису се нашли у истим друштвеним и културним контекстима, нису добили иста морална васпитања. Анализом би могло да се подели свака група у онолико подгрупа колико би могло да се наброји фактора. Припадништво једној друштвеној категорији не утиче као строга детерминанта, већ као вероватноћа: постоји вероватноћа да појединац доноси мишљење у смислу своје групе.

Пошто се у исто време може желети неколико циљева, један човек, у ствари, може да има неколико удружених мишљења, један човек може стално да има мисли које припадају различитим политикама, а два човека која су усвојила различите политике могу да имају заједничке мисли.⁶²

Са победом социјалистичке револуције — сматра Уледов — изграђује се јединствено јавно мњење.⁶³ По њему, чак, формирање јединственог мњења представља главну особеност социјалистичког друштва. Са оваквим ставом не можемо се сложити, јер сматрамо да ни социјалистичко друштво не обезбеђује потпуну сагласност о свим питањима од интереса за јавно мњење. Уосталом, у Програму СКЈ се јасно каже: „Друштвено-економско уређење Југославије не представља ни хармоничну „социјалну симбиозу“ ни идиличан поредак, самозадовољан својим крајњим савршенством... Радничка класа, основна снага социјалистичког друштва носи и гарантује социјалистички развитац. Али у самој структури, друштвено-економској структури

⁶⁰ James A. Robinson: Јавно мњење у Ласвеловој „Будућности политичке науке“, Public Opinion Quarterly, 1964.

⁶¹ Alain Giguard: Op. cit., стр. 245.

⁶² V. Georg Carlslake Thomson: The Evaluation of Public Opinion, у зборнику Reader in Public Opinion and Communication, стр. 18.

⁶³ А. К. Уледов: Op. cit., стр. 49.

земље, постоји и низ економских, класних, политичких и идејних противуречности, које у извесним условима могу добити и антагонистички карактер.“

Значи, постоје различити интереси, а преко њих се управо одређује бројност различитих јавности и јавних мњења.

IV. ОДРЕДБА ПОЈМА ЈАВНОГ МНЕЊА

На основу досадашњих разматрања могли бисмо да предложимо једну описну одредбу јавног мњења.

Јавно мњење је мишљење специфичне друштвене скупине — јавности, која настаје дифузним повезивањем појединаца са заједничким и истоветним интересом. Пошто у друштву постоји велики број различитих интереса, настају и одговарајуће јавности са посебним мњењем. Појединац може учествовати у различитим јавним мњењима зависно од броја својих интереса. Обим јавног мњења зависи од обима скупина које имају заједнички интерес, а интензитет од величине интереса. Јавно мњење је друштвени процес супротан организованој и институционализованој друштвеној структури. По правилу, јавно мњење се ретко отворено изражава и врло се тешко може упознати.

Једна синтетичка одредба јавног мњења имала би несумњиве предности, али, морамо признати, до ње је тешко доћи.

Мирослав БОРБЕВИЋ

CONTRIBUTION A LA DETERMINATION SOCIOLOGIQUE DE LA NOTION DE L'OPINION PUBLIQUE

— Résumé —

Les écrivains divers soulignent la complexité de la notion de l'opinion publique et les difficultés à résoudre pour la déterminer et la rechercher. L'auteur cherche à déterminer une signification plus précise du syntagme »l'opinion publique«, en utilisant les possibilités de l'analyse sociologique.

Pour l'opinion publique est proposée la définition descriptive suivante: l'opinion publique est le jugement du groupe spécifique de la société — du publique, crée par la liaison diffuse de l'individu avec l'intérêt identique et commun. Etant que dans la société il y a le grand nombre des intérêts divers, on forme les publiques correspondants avec les opinions particulières. L'individu peut prendre part dans les opinions diverses, selon le nombre des intérêts. L'empleur de l'opinion publique depend de l'empleur des groupes qui ont l'intérêt commun, et l'intensité de la grandeur de l'intérêt.

L'opinion publique est le procès social contraire à la structure organisée et institutionalisée de la société. En règle générale, l'opinion publique s'expose peu souvent de la manière ouverte et il est difficile la connaître.

ПРАВНА ПРИРОДА РСФСР: ДА ЛИ ЈЕ РСФСР — ФЕДЕРАЦИЈА?

1. Највећа и, по времену образовања, прва савезна република у Совјетском Савезу носи назив РСФСР — Руска Совјетска Федеративна Социјалистичка Република. Судећи по називу, РСФСР је федерација. Међутим, овакво опредељивање облика државног уређења може се ставити под сумњу, тако да је у овом раду учињен покушај да се расправи питање правне природе РСФСР, односно, конкретно, да ли је ознака *федеративна* у називу савезне републике адекватна.

У непосредно пост-револуционарном периоду наступио је процес дезинтеграције до тада јединствене унитарне државе (каква је била не само царска Русија, него и нова држава првих недеља после октобарске револуције). Користећи се правом на самоопредељење, све до отцепљења и образовања самосталне државе, прокламованим Декларацијом права народа Русије од 15. новембра 1917, бројни неруски народи или су се издвојили из састава дотадашње Русије или је процес њиховог издавања био у току.

Декларација права радног и експлоатисаног народа, донета 25. јануара 1918, утврђује у чл. 2. да се „Руска Совјетска Република установљава на основу слободног савеза слободних нација као федерација совјетских националних република“. Чл. 8. Декларације пак гласи: „Тежећи, истовремено, да створи стварно слободни и добровољни, па, према томе, још потпунији и чвршћи савез трудбеничких класа свих нација Русије, Трећи сверуски конгрес совјета ограничава се на утврђивање основних начела федерације совјетских република Русије, остављајући право радницима и сељацима сваке нације да на својим опуномоћеним конгресима совјета самостално одлуче: да ли желе и на којим основима да учествују у федералној влади и осталим федералним совјетским установама“.

У овом документу се, дакле, говори о *Руској Совјетској Републици*. То је био један од назива коришћених после рево-

лације за означавање новог државног организма.¹ Ако је ознака класног типа држава (*Совјетска*) и облика владавине (*Република*) имала прецизно значење, ознака *Руска* (Российская) није: она се могла односити како на Русију, као део бившег руског царства настанен претежно руским становништвом (тзв. Велико-русију), тако и на целокупно подручје земље. Међутим, ово друго значење било је без сумње претежно (мада у тим третицима није било могуће са већом сигурношћу утврдити која све подручја улазе у састав нове државе). Да је ово мишљење тачно, показује се већ у наставку исте реченице где је за ову, „Руску Совјетску Републику“, речено да се она „установљава на основу слободног савеза слободних нација као федерација совјетских националних република“. Ово прво помињање федерације у пост-револуционарним документима сведочи да се мислило на шире удруживање „слободних нација“ (дакле, не само руске) у облику федерације „совјетских националних република“. Овај генусни појам *совјетска национална република* требало је да означава различите, до тада непрецизиране, државно-правне облике организовања појединих нација. Из овога се да извући закључак да је назив „Руска Совјетска Република“ коришћен за означавање будуће федерације, касније образоване као Савез Совјетских Социјалистичких Република.²

Да тадашње концепције о федерализму нису биле јасно уобличене показује и горе наведени текст чл. 8. Декларације, по коме Трећи сверуски конгрес, ограничавајући се на „утврђивање основних начела федерације совјетских република Русије“, оставља радницима и сељацима сваке нације да самостално одлуче да ли желе и на којим основима да учествују у федералној влади и осталим федералним совјетским установама (подвукао М. Ј.). Ова последња одредба, која звучи чудно и по свом смислу је супротна логици образовања федерално уређене државе (дајући право појединим нацијама да оне одлуче на којим начелима желе да „учествују у федералној влади“!), имала је своје оправдање (што је и пракса управо у првом периоду развоја совјетске државе показала) у пружању разноврсних могућности другим нацијама осим руске да се определе за облик и степен своје везаности за нов државни

¹ Коришћени су, осим тога, и називи Русија, Руска држава, Совјетска Република Русија и сл.

² Овакво мишљење изражава нпр. А. И. Ким, *К вопросу о государственной природе РСФСР*, „Правоведение“, 1/1960, с. 29—30, који сматра да је РСФСР требало да се развија као савезна држава чији су субјекти имали да буду суверене националне републике. Супротно, Д. Ј. Златопольский, *СССР — федеративное государство*, Москва 1967, с. 80—83, тврди да се РСФСР од самог почетка изграђивала као федерација, основана искључиво на аутономији. А. И. Лепешкин, *Советский федерализм (теория и практика)*, Москва 1977, с. 76, пак истиче: „Трећи сверуски конгрес совјета, установљавајући РСФСР, оставио је отвореним једно од основних питања њеног правног положаја, питање државног облика уједињења совјетских народа: да ли ће РСФСР обједињавати само аутономне јединице или ће се она развијати као савезна држава, обједињавајући у свом саставу суверене братске савезне републике.“

организам, који је почињао да се уобличава управо Декларацијом права радног и експлоатисаног народа.

Непосредно потом, 28. јануара 1918, Трећи сверуски конгрес донео је резолуцију „О федералним установама Руске Републике“. Њоме је утврђен систем највиших органа: Сверуски конгрес совјета, његов Централни извршни комитет (ВЦИК) и Совјет народних комесара (Совнарком), с тим што је речено да ће „начин учешћа совјетских република, појединих области у федералној влади, области које се одликују посебним начином живота и националним саставом, исто као и разграничење сфере делатности федералних и обласних установа Руске републике одредити без одлагања, по образовању обласних совјетских република, ВЦИК и централни извршни комитети тих република“. — Очигледно да овом резолуцијом није, у погледу прецизирања физиономије и организовања будуће федерације учињен неки битнији корак напред у односу на Декларацију права радног и експлоатисаног народа: образовање федерације се у ствари одлагало за будућност.³

Независно од издавања из састава дотадашње унитарне државе појединих нација које су образовале посебне државе, дефинитивно прекидајући сваку државноправну везу с Русијом (што је био случај са Финском и, са неким специфичностима, са три мале прибалтичке републике, Естонијом, Летонијом и Литванијом), у овом периоду су се паралелно одвијала још два процеса формирања нових државноправних творевина. Од Русије су се одвојиле и новообразоване републике Украјина и Белорусија, као и закавказке републике Грузија, Јерменија и Азербејџан, у којима је, у условима грађанског рата и стране интервенције, долазило у току две-три године после револуције до више промена различитих носилаца власти, односно и до промена карактера државног уређења, али у сваком случају Совјетска Русија није била спремна да прихвати потпуно издавање ових земаља и прекид свих веза с њима, па је у том правцу и дејствовала.

С друге стране, у оквиру саме Совјетске Русије (оног подручја које је називано Великорусијом) започет је процес стихијног образовања аутономних јединица различитог статуса и различитог степена везаности са центром.⁴

Одвајање ова два процеса утицало је на уобличавање првог устава нове државе, Устава РСФСР од 10. јула 1918. Припреман и донет у тешким спољнополитичким и унутрашње политичким

³ О. И. Чистяков, *Становление Российской Федерации*, Москва 1966, с. 80, сматра да је Трећи сверуски конгрес совјета, прогласивши федерацију, оставио питање њеног облика отвореним. Мало искуство државне изградње, краће од три месеца, није још дозвољавало да се одреди који облик федерације ће се показати најбољим.

⁴ У питању су тада биле Терска Совјетска Република, Донска Совјетска Република, Социјалистичка Република Таврида, Туркестанска Совјетска Федеративна Република и Кубано-Црноморска Република. (Процес образовања Татаро-Башкирске Републике није у овом периоду био још оксичан.)

околностима (после закључивања Брест-Литовског уговора о миру, окупације низа подручја земље страним трупима, сукоба са противницима режима који ће убрзо прерасти у грађански рат), овај устав требало је да бар назначи и будући облик државног уређења.

Као што је познато, претходних месеци био је наступио велики преокрет у ставовима Лењина и Бољшевичке партије о питањима федерализма, па и с тим повезаним питањем територијалне аутономије (о чему ми овде не можемо расправљати). Међутим, ставови о теоријским појмовима федерације и аутономије, као ни о конкретним облицима државне организације, још нису били довољно искристалисани. Било је неизбежно препустити пракси да она укаже на такве облике, примерене датим условима. Зато је Устав РСФСР од 1918. био у овом погледу веома сүздржан, с једне стране, односно недоречен и нејасан, с друге.

Устав РСФСР од 1918. има два дела: први, који представља Декларација права радног и експлоатисаног народа, и други, који утврђује организацију нове државе. У Уставу се, дакле, налазе и раније цитиране одредбе Декларације (чл. 2. и 8) и једна нова одредба, чл. 11, која се тиче територијалне организације нове државе. Та одредба гласи: „Совјети области које се одликују посебним начином живота и националним саставом могу се објединити у аутономне обласне савезе, на чијем челу, као и на челу свих обласних обједињења уопште која могу бити образована, стоје обласни конгреси совјета и њихови извршни органи. — Ови аутономни обласни савези улазе на начелима федерације у РСФСР.“

Анализа текста Устава од 1918. показује најпре контрадикцију између чл. 2. и чл. 11. Та контрадикција састоји се у томе што чл. 2. говори о „федерацији совјетских националних република“, а чл. 11 о „аутономним обласним савезима“ који улазе у РСФСР. Настала услед жеље уставотвораца да на чело устава ставе Декларацију права радног и експлоатисаног народа, контрадикција се може објаснити тиме што је Декларација, донета јануара 1918, иако је говорила о „Руској Совјетској Републици“, у ствари, како смо рекли, у виду имала будућу федерацију слободних нација образованих у облику националних република,⁵ док се чл. 11, усвојен јула 1918, већ односи искључиво на подручје РСФСР, дакле онај део раније државе који је преостао после одвајања неруских нација и у коме је

⁵ О своме сведоче и Лењинове речи на крају Трећег сверуског конгреса совјета: „Код нас, у Русији, у области унутрашње политике сад је коначно признато ново државно уређење социјалистичке совјетске републике као федерације слободних република разних нација које насељавају Русију... и ја сам дубоко убеђен да ће се око револуционарне Русије све више и више груписати посебне различите федерације слободних нација. Потпуно добровољно, без лажи и оружја, та федерација ће расти и она је неуништива“ (*Образование СССР — Сборник документов*, Москва 1972, с. 36).

требало обезбедити посебна права неруских народа и народности који су живели на томе подручју.

Облик њиховог организовања у посебне политичко-територијалне јединице имао је да буде „аутономни обласни савез“. Ти аутономни обласни савези улазе у РСФСР, дакле њихов скуп не сачињава РСФСР. Другим речима, творци устава очигледно нису мислили на ове обласне савезе као на искључив облик конститутивних елемената државе.⁶ Отуда је утолико чуднија формулација по којој они у састав РСФСР улазе „на начелима федерације“.⁷

Устав РСФСР нигде, у целом свом тексту, нема одредби иначе неопходних у уставним документима којима се уводи федерално уређење, нити предвиђа постојање било каквих институција, односно органа неопходних да би се једно државно уређење могло оквалификовати као федерално.⁸

Аутономни обласни савези о којима говори Устав РСФСР имали су да буду облици територијалне аутономије, какви су заиста и почели да се постепено образују на подручју РСФСР. При томе су у пракси ови „аутономни обласни савези“ добијали у прво време облик или аутономне републике, или аутономне области, или радне комуне. Нешто касније су постојеће радне комуне (њих свега две) претворене у аутономне области, али су зато, почев од 1925, образовани, као посебна, трећа категорија јединица територијалне аутономије, национални окрузи (данашњи аутономни окрузи).

2. Означена као федерација у првом конститутивном акту, Уставу од 1918, РСФСР не мења свој назив до данас. Међутим, у свим касније доношеним уставима РСФСР — 1925, 1937. и 1978 — реч „федерација“ односно „федеративни“ среће се искључиво у називу републике. О утврђивању њеног федералног уређења ни у једном од ових устава нема ни трага. У уставу се не помињу ни федералне јединице, ни постојање посебних федералних органа, нити се врши расподела надлежности која представља гатио постојања сваке федерације итд.

Међутим, готово целокупна совјетска теорија третира РСФСР као федерацију. Сасвим су изузетна мишљења, као нпр. А. А. Плетњева да се „Совјетска Русија не може сматрати

⁶ То мишљење изражава и А. И. Ким, *op. cit.*, с. 33, тврдњом да „аутономне републике као субјекти РСФСР не образују федерацију... него се налазе у РСФСР“. Слично и А. И. Лепешкин, *op. cit.*, с. 205.

⁷ Мислим да се помињање „федерације“ у овом контексту може схватити као замена за „удруживање“ или „федерирање“, јер би иначе одредба била лишена смисла.

⁸ Једино се у чл. 49. у надлежност Сверуског конгреса совјета и Сверуског централног извршног комитета ставља: „... д) утврђивање граница и компетенција обласних совјетских савеза који улазе у састав РСФСР, као и решавање спорова између њих; е) примање у састав РСФСР нових чланова Совјетске Републике и признавање иступања из Руске федерације појединих њених делова; ф) општа административна подела територије РСФСР и потврђивање обласних заједница“.

федеративном државом“ (мада, додаје исти аутор, њу „очи гледно не треба уврстити ни у унитарне државе“).⁹

Као заступник средњег решења јавља се А. И. Ким који, с обзиром на то да је јединицама територијалне аутономије у РСФСР обухваћено само око половине целог подручја републике, сматра да „РСФСР представља спој елемената унитаризма и федерације“.¹⁰

Сви остали, бројни аутори су једнодушни у тврђењу да је РСФСР федерација.¹¹ При томе већа група њих полази од схватања да треба разликовати категорије савезне државе и федерације. Они негирају став буржоаске науке да су савезна држава и федерација синоними, сматрајући да је савезна држава само „један од облика федерације“,¹² односно, другим карактеристична обележја савезне државе они узимају то да су њени субјекти суверене државе и да се ти субјекти уједињују у савезну државу путем закључивања међусобног уговора. (Пример такве савезне државе је рецимо СССР или некадашња ЗСФСР у периоду 1922—1936.) Пошто РСФСР не испуњава ове услове — нити су њени субјекти суверене државе, нити је РСФСР образована путем уговора — она није савезна држава, него је један облик федерације, и то „федерација основана на аутономији“.¹³

⁹ Ово мишљење је Плетњев изразио још 1922. у чланку *Государственная структура РСФСР*, „Право и жизнь“, 1/1922, с. 30. У то доба су, како наводи Д. Медведовић, *Настанак совјетске федерације*, Загреб 1980, с. 139, сличних мишљења били и Н. П. Фиолетов, *СССР, автономне републики и области*, Москва—Саратов 1923, и Д. А. Магеровский, *СССР, „Советское право“*, 1/1923. Најзад, и у делу *Советское государственное право*, под ред. А. Ј. Вишинског, Москва 1938, с. 282, изражен је став да, иако је по Уставу од 1918. РСФСР била означена као федеративна република, она стварно тада још није била федерација. (Вероватно се при томе мисли да је она постала федерација тек када су, после доношења Устава од 1918, у њој образоване аутономне јединице.) — Интересантно је у вези с овим питањем навести случај који помиње С. И. Јакубовская, *Развитие СССР как союзного государства 1922—1936 г.г.*, Москва 1972, с. 206. Извесни Иванчин је 1936. (у оквиру јавне дискусије о нацрту новог устава) у свом писму Уставној комисији предлагао да се из назива РСФСР избаци реч „федерација“, која је унета „на почетку револуције услед немарне употребе те речи“; он сматра да је „федерација добровољни уговор самосталних држава о уједињењу у једну федеративну државу“, док аутономне јединице које улазе у састав РСФСР нису независне и самосталне.

¹⁰ А. И. Ким, *op. cit.*, с. 32.

¹¹ А. И. Лепешкин, *op. cit.*, с. 134, чак тврди да „федеративни карактер РСФСР никада није изазвао особите спорове у совјетској литератури“.

¹² А. И. Лепешкин, *op. cit.*, с. 138.

речима, да је федерација шири појам од савезне државе. Као

¹³ Ово разликовање права рецимо Н. Я. Куприц, *Государственное устройство СССР*, Москва 1952, с. 75; О. И. Чистяков, *op. cit.*, с. 318; С. И. Русинова, у делу *Советское конституционное право* (под ред. С. И. Русинове и В. А. Рянжина), Ленинград 1975, с. 244, и, РСФСР није настала као резултат договора између њених субјеката. „РСФСР је као федерација настала пре него њени субјекти, чије је образовање уследило искључиво путем потврде од стране највиших органа власти Руске федерације. Осим тога, као субјекти РСФСР, за разлику од субјеката СССР, јављају се не само националне државе у виду аутономних репуб-

Друга, мања, група аутора пак не прави разликовање између савезне државе и федерације. Тако нпр. Д. Л. Златопольски¹⁴ каже да је теза по којој је РСФСР федерација, а није савезна држава „савршено противречна“. Овај аутор, позивајући се и на друге ауторе,¹⁵ сматра да је свака федеративна држава савезна држава. Међутим, и за све ауторе из ове групе федеративни карактер РСФСР не долази у сумњу.

3. Полазећи од схватања да је РСФСР федерација, совјетски аутори износе и различита мишљења ко су субјекти ове федерације. Ту се могу уочити четири посебна схватања.

По првоме, сада углавном превазиђеном, субјекте РСФСР представљале би само аутономне републике.¹⁶ Аргументација аутора који изражавају ова схватања састојала би се, како наводи А. И. Лепешкин,¹⁷ у томе што друге две категорије аутономних јединица (аутономне области и национални окрузи) ступају у односе са РСФСР по правилу не непосредно него преко покрајина и области у чијем саставу се налазе. Ови аутори су исто тако истицали да је Устав РСФСР од 1925. у чл. 2. у ред субјеката Руске федерације ставио само аутономне републике.

По другом мишљењу, субјекте РСФСР чине не само аутономне републике него и аутономне области.¹⁸ Присталице овог мишљења су, дакле, искључивале националне округе из реда субјеката РСФСР, што је (пре Устава од 1977) делимично произлазило из колебања совјетске науке у погледу правне природе националних округа: њима је каткада оспораван карактер облика територијалне аутономије и сматрани су обичним административно-територијалним јединицама.¹⁹

лика, него и националне аутономно-административне државне јединице у виду аутономних области и националних округа. Све то сведочи да по својој правној природи РСФСР и други облици совјетске федерације, основани на аутономији, не представљају савезне државе.“

¹⁴ Д. Л. Златопольский, *op. cit.*, с. 79.

¹⁵ Нпр. А. И. Денисов, *Советское государственное право*, Москва 1940, с. 171; Н. П. Фарберов, *Государственное устройство СССР*, Москва 1950, с. 127; Б. В. Щетинин, *Положение и принципы государственного устройства СССР*, „Советское государственное право“, Москва 1955, с. 138. и др.

¹⁶ Такво мишљење заступали су нпр. Н. Я. Куприц, *op. cit.*, с. 75; Б. В. Щетинин и А. Н. Горшенев (ред.), *Курс советского государственного права*, Москва 1963, с. 248; П. Т. Василенков и Л. Д. Воеводин, *Образование и развитие РСФСР как федеративного государства*, „Советская юстиция“, 1/1958 с. 92. и др.

¹⁷ А. И. Лепешкин, *op. cit.*, с. 206.

¹⁸ То мишљење износи нпр. И. Д. Равин, *Советская федерация — государственно-правовая форма разрешения национального вопроса*, „Вопросы государства и права (1917—1957)“, Москва 1957, с. 249. и Д. Л. Златопольский, *Образование и развитие СССР как союзного государства*, Москва 1954, с. 55 (касније је овај аутор променио мишљење — в. ниже).

¹⁹ Таква мишљења су заступали нпр. И. Д. Левин, *Суверенитет*, Москва 1948, с. 346; О. И. Чистяков, *Национальная государственность союзных республик*, Москва 1968, с. 73. и др.

Трећа група аутора сматра субјектима РСФСР аутономне јединице све три категорије: и аутономне републике, и аутономне области и националне округе.²⁰

И најзад, у четврту групу аутора спадају они који у субјекте РСФСР прибарају не само све три категорије аутономних јединица, него и преостали део РСФСР који се састоји од обичних административно-територијалних јединица које немају аутономан статус. Први је ово мишљење изнео још 1922. П. И. Стучка: по њему, Руска федерација састоји се из основне државе — РСФСР и целог низа аутономних република и аутономних области (у то време национални окрузи још нису постојали).²¹ Знатно касније, овом мишљењу се придружују и И. П. Фарберов,²² К. Д. Коркмасова,²³ и, најзад, Д. Л. Златопольски.²⁴ Присталице овог схватања — увиђајући слабости тезе да „субјекти“ једне федерације покривају само половину подручја те федерације — заузимају се за апсолутно неодрживу конструкцију да је „субјект федерације“ и онај део њеног подручја који није организован у виду аутономних јединица, а који настањују претежно припадници руске нације. Овај став критикују и поједини совјетски аутори,²⁵ подсећајући да је РСФСР федерација основана на националној аутономији, да су субјекти федерације искључиво аутономне јединице, а не нације као такве.²⁶

Цела расправа о „субјектима“ РСФСР, коју смо овде укратко интерпретирали, представља израз склоности совјетске правне теорије ка школастичком расправљању: прво се без правног основа, РСФСР прогласи федерацијом, а онда се расправља о њеној специфичној правној природи (као о федерацији која није савезна држава!) и, на крају, заврши потпуно непотребно утврђивањем „субјеката“ такве федерације.

4. У Совјетском Савезу још четири савезне републике, осим РСФСР, имају јединице територијалне аутономије. То су Узбечка ССР (са једном аутономном републиком), Грузинска ССР (са две аутономне републике и једном аутономном облашћу), Азербјџанска ССР (са једном аутономном републиком и једном аутономном облашћу) и Таџичка ССР (са једном аутономном

²⁰ У ту групу спадају ипр. Я. Н. Уманский, *Советское государственное право*, Москва 1960, с. 142; С. И. Русинова, *op. cit.*, с. 244; А. И. Лепешкин, *op. cit.*, с. 205.

²¹ П. И. Стучка, *Учение о государстве и конституции РСФСР*, Москва 1922, с. 259 — наведено код А. И. Лепешкин, *op. cit.*, с. 207.

²² Н. П. Фарберов, *О некоторых спорных вопросах в теории советского государственного права*, „Советское государство и право“, 9/1961, с. 140.

²³ К. Д. Коркмасова, *Национальная государственность в СССР*, Ростов 1970, с. 75.

²⁴ Д. Л. Златопольский *СССР — федеративное государство*, Москва 1967, с. 84.

²⁵ Ипр. А. И. Лепешкин, *op. cit.*, с. 208.

²⁶ О. И. Чистяков, *op. cit.*, с. 319, истиче да би признање нација (у овом случају руске нације) као субјеката федеративних односа значило прихватање концепције национално-културне аутономије, иначе одлучно одбачене још пре октобарске револуције.

облашћу). Оправдано се поставља питање да ли и ове савезне републике, попут РСФСР, треба сматрати федерацијама.

Мишљења у овом погледу су у совјетској науци подељена. Једна група аутора пориче овим савезним републикама карактер федерације, износећи за свој став различите аргументе. Неки аутори²⁷ полазе од тога да ако се уставом савезне републике (иако она садржи аутономне јединице) република не назива федеративном — она се не може сматрати таквом. — Други аутори се пак служе квантитативним критеријумом, сматрајући број аутономних јединица опредељујућим за унитарни или федеративни карактер. Тако нпр. Н. Ја. Куприц износи мишљење да постојање у саставу унитарне државе две до три аутономне јединице мења њен јединствен карактер,²⁸ док А. И. Денисов сматра да „унитарна може да буде држава која у свом саставу, осим административно-територијалних јединица, има једну или две друге државе“.²⁹

За прављење разлике залаже се и С. И. Русинова,³⁰ која, иако признаје да су правни односи аутономних јединица и савезне републике исти у свим савезним републикама које имају аутономне јединице, сматра да искључиво овај правни момент не може да буде одлучујући, јер аутономне јединице могу постојати и у унитарној држави: одлучујуће су конкретне историјске особености образовања државе и изјаве воље народа који су се самоопределили у совјетске републике. Према томе, ако су се народи и народности који живе у РСФСР 1918. самоопределили за федерацију, док су се остале савезне републике које обухватају аутономне јединице самоопределиле као унитарне државе, то представља израз права сваке савезне републике као суверене државе да изабере облик свог државног уређења.

Већина аутора пак заступа мишљење да су све савезне републике са аутономним јединицама федерације. Тако мисле нпр. И. Н. Ананов,³¹ И. Д. Левин,³² В. А. Рјанжин,³³ А. И. Ким,³⁴ А. И. Лепешкин,³⁵ О. И. Чистјаков³⁶ итд. Оне су све „своје-

²⁷ Нпр. Е. И. Козлова, *Национальная государственность в СССР*, „Труды ВЮЗИ“, т. XXX, Москва 1974, с. 131 — наведено код А. И. Лепешкина, *op. cit.*, с. 134.

²⁸ Н. Я. Куприц, *op. cit.*, с. 7.

²⁹ А. И. Денисов, *Основы марксистско-ленинской теории государства и права*, Москва 1948, с. 237.

³⁰ С. И. Русинова, *op. cit.*, с. 283.

³¹ И. Н. Ананов, *Система органов государственного управления в советской социалистической федерации*, Москва 1951, с. 126.

³² И. Д. Левин, *Советская федерация — государственно-правовая форма разрешения национального вопроса в СССР*, „Вопросы советского государственного права“, Москва 1957, с. 240.

³³ В. А. Рянжин, *Советский федерализм и территориальная организация государства*, „Правоведение“, 1/1973, с. 9—11.

³⁴ А. И. Ким, *op. cit.*, с. 33.

³⁵ А. И. Лепешкин, *op. cit.*, с. 136.

³⁶ О. И. Чисьяков, *op. cit.*, с. 18.

врсни облици совјетске федерације“, чија разноврсност представља једно од њених важних преимућстава пред буржоаским федерализмом.³⁷

Аутори из ове групе, мислим с правом, критикују ставове припадника прве групе. Тако нпр. А. И. Лепешкин³⁸ истиче да назив савезне републике усвојен њеним уставом не може бити главни, а поготову не једини критеријум за опредељивање федеративног карактера државе. Ако између савезних република и аутономних република у њиховом саставу постоје федеративни односи, те савезне републике су федеративне, макар се званично и не називале таквима. С друге стране, О. И. Чистјаков подвргава критици критеријум броја аутономних република као опредељујући за облик државног уређења: он поставља питање где се налази квантитативна граница која дели федерацију од унитарне државе. Практично, пита се он, да ли је РСФСР крајем 1919, када су у њој постојале свега две аутономне републике, била унитарна држава, да би 1920, када је број аутономних република порастао на четири, она постала федерација? Исти аутор децидирано тврди да је нужно изабрати једно од двога: или све савезне републике с аутономним јединицама сматрати федерацијама, или ни једној од њих не придавати ово својство.³⁹ И, као што смо горе видели, он се опредељује за прву солуцију, иако би — по нашем мишљењу које ћемо касније шире изложити — исправније било опредељивање за схватање да су и РСФСР и све остале савезне републике с аутономним јединицама унитарно уређене државе.

5. Проблем правне природе РСФСР третиран је у науци изван Совјетског Савеза веома мало.

У социјалистичким земљама углавном се некритички прихвата став совјетске науке по коме је РСФСР федерација. Изузетак, по нашем сазнању, представља само пољски аутор S. Erlich, који је изразио мишљење да РСФСР носи назив федерације искључиво из историјских разлога, а да је она унитарна држава која обухвата аутономне јединице.⁴⁰ Сличног мишљења је и совјетски емигрант О. Јурченко.⁴¹

У западној литератури правној природи РСФСР није посвећивана посебна пажња. О томе се изричито изјашњава само Е. Н. Carr, по коме је РСФСР, упркос томе што је у називу носила реч „федеративна“ и стално помињана као федерација, у ствари „строго уставно посматрано, унитарна држава, која је обухватала више подређених јединица, мада делимично аутономних“.⁴²

³⁷ А. И. Лепешкин, *op. cit.*, с. 138. Поменуто „разноврсност“ овај аутор види у томе што у РСФСР постоје све три категорије аутономних јединица, у другим савезним републикама две, а у трећима само једне.

³⁸ А. И. Лепешкин, *op. cit.*, с. 135.

³⁹ О. И. Чистјаков, *op. cit.*, с. 18.

⁴⁰ S. Erlich, *Ustrój Związku Radzieckiego*, Warszawa 1954, s. 135.

⁴¹ О. Юрченко, *Природа и функции советских федеративных форм*, München 1956, с. 45—46.

⁴² Е. Н. Carr, *La formation de l'URSS*, Paris 1969, с. 411—412.

то да су све оне биле окружене територијом настањеном руским становништвом. Отуда је прихваћено „најлогичније решење — формирана је РСФСР као федеративна држава“. Међутим, овај аутор се не упушта у образлагање зашто РСФСР сматра федерацијом.

Б. Пупић у више својих радова⁴⁴ изричито тврди да је РСФСР „федерација заснована на аутономији“. Он је међутим свестан да ова федерација „нема уобичајену федеративну структуру, али се ипак сматра федерацијом“. Чак, како он каже, „федеративни карактер РСФСР се не оспорава“ (при чему, очигледно, мисли на претежан став совјетске науке). Међутим, он сам се не упушта у образлагање свог става по коме је РСФСР федерација.

Став Р. Лукића је контрадикторан. У свом утврђивању теоријског појма федерације, он истиче да федерација постоји кад федералне јединице учествују у вршењу суверене државне власти суверене државе, односно, конкретније, законодавне власти. „Шта значи учешће у законодавној власти у овом смислу?“ пита се Р. Лукић. „То значи да је сам законодавни орган тако организован да у њему учествују и представници федералних јединица као таквих.“ На основу реченог, дало би се очекивати да овај аутор не сматра РСФСР федерацијом.⁴⁵ Међутим, нешто ниже у истом раду, он каже да су у СССР оне „савезне републике у којима постоје аутономне републике у ствари федерације (уосталом, оне и носе ту ознаку у називу)“. (Овакав назив, међутим, носи само РСФСР, али не и остале савезне републике са аутономним републикама.) И даље: „Отуда излази да су аутономне републике у ствари типичне државно-чланице федерације, јер нису суверене, али имају уставотворну и законодавну власт и учествују у законодавном сувереном органу савезне републике.“ (И овде Р. Лукић греши, јер аутономне републике уопште не учествују у „законодавном сувереном органу савезне републике“.)

Веома изричит у мишљењу да РСФСР није федерација је Ј. Стефановић,⁴⁶ истичући да аутономне јединице у њој немају онај положај и она права која имају посебне јединице у федеративној држави. Он каже да треба водити рачуна и о томе да целокупна територија РСФСР није подељена на аутономне јединице, као и да те јединице немају све једнак положај и једнака права.

У нашој правној литератури проблемом правне природе РСФСР бавила се неколицина аутора, али већном само узгред.

⁴⁴ *Право самоорганизације чланица федерације*, „Архив за правне и друштвене науке“, 2/1973, с. 167; *Неке особености југословенског федерализма*, „Архив за правне и друштвене науке“, 1—2/1983, с. 82; *Теорија државе и права*, Београд 1983, с. 213.

⁴⁵ Р. Лукић, *Федерација и конфедерација у вези с уставним променама*, „Федерализам и национално питање“, Београд 1971, с. 85—87.

⁴⁶ Ј. Стефановић, *Уставно право Југославије и компаративно право*, I, Загреб 1965, с. 476.

При томе неки од њих, без ширег разматрања питања, прихватају тезу да је РСФСР федерација. Тако нпр. В. Мратовић⁴³ каже да је РСФСР „организирана као федеративна држава“. То је, по њему, последица прокламовања права сваког народа на самоопредељење, што је довело до формирања низа јединица, различитих по величини, броју становника и ступњу економске и културне развијености, којима је заједничко било

Најзад, најозбиљније се правном природом РСФСР бавио Д. Медведовић⁴⁷ који је, на основу свестране анализе овог питања, изразио став да се РСФСР не може сматрати федерацијом, износећи у прилог том ставу низ аргумената, са којима се ми у највећој мери слажемо.

6. По нашем мишљењу, РСФСР није федерација, јер не испуњава неке основне услове неопходне за сврставање у овај облик државног уређења.

а) Једно од основних својстава сваке федерације представља то што је она скуп посебних политичких колективитета (федералних јединица) организованих на одређен начин у један нов, виши политички колективитет — саму федерацију. Из овога произлази да би и територија федерације требало да се састоји из скупа територија федералних јединица. Истина, то није увек случај, и чак није случај са добрим бројем данас постојећих федерација, и то — све ваневропских. У европским федерацијама (како буржоаским — Швајцарској, СР Немачкој и Аустрији, тако и социјалистичким — СССР-у, Чехословачкој и СФРЈ), збир подручја федералних јединица сачињава подручје федерације. У низу других федерација најпре је, у угледу на прву федерацију на свету, САД, подручје главног града федерације (за које се употребљава назив „федерални дистрикт“) изузетно из јурисдикције федералне јединице на чијем подручју се физички налази и потчињено непосредно федерацији, односно њеним органима. (То је случај нпр. у САД, Аустралији, латиноамеричким федерацијама, Индији и др.) Ови главни градови по правилу имају посебан режим, са већим или мањим степеном самоуправе. С друге стране, у појединим федерацијама (углавном овим истим) постоје и тзв. федералне територије, подручја која су из посебних разлога, пре свега географске или демографске природе (због своје неприступачности, или чак и неиспитаности, ретке насељености и сл.)⁴⁸ подвргнута непосредно центру, са веома малим или никаквим степеном самоуправе. Ова подручја одликују се по правилу знатном пиврредном и културном заосталошћу у односу на степен развоја федералних јединица.⁴⁹

⁴³ В. Мратовић, Н. Филиповић, С. Сокол, *Уставно право и политичке институције*, Загреб 1981, с. 309.

⁴⁷ Д. Медведовић, *op. cit.*, с. 134—148.

⁴⁸ Срећу се, нпр. у случају Индије, и други разлози, пре свега историјски и сл.

⁴⁹ О овоме више М. Јовичић, *Савремени федерализам*, Београд 1973, с. 75—79.

Дакле, као што видимо, ови „изузеци“ од правила да подручје федерације сачињава скуп подручја федералних јединица релативно су бројни, али оно што је битно нагласити јесте да подручја федералних територија, а поготову федералних дистрикатам представљају сва заједно по површини само мали део подручја читаве федерације, док је број становника федералних територија по правилу сасвим незнатан, а и становништво федералних дистриката представља само мањину у односу на укупно становништво читаве земље.

У РСФСР је ситуација сасвим другачија. По површини, аутономне јединице обухватају само нешто преко половине подручја РСФСР: оне се простиру на 8.969.800 кв. км., док остали део износи 8.004.000 кв. км. Број становника свих аутономних јединица РСФСР износио је, по резултатима пописа од 1959. године, свега око 18.000.000, док је читав република имала око 117.000.000 становника;⁵⁰ дакле, први су сачињавали мање од једне шестине становника РСФСР. — Осим тога, подручје ван састава аутономних јединица настањено пертежно руским становништвом налази се, у погледу свог економског и културног развоја, у просеку знатно изнад подручја аутономних јединица.⁵¹ Дакле, ситуација је овде управо обрнута у односу на оне федерације у којима се јављају гореописана одступања од правила да је подручје федерације покривено подручјима федералних јединица.

б) Федерације, даље, одликује то што се савезним уставом увек, без изузетка, врши одређена расподела функција између централних, савезних органа и органа федералних јединица. Бавећи се одређеним функцијама, ови органи, и једне и друге категорије, оправдавају разлог свог постојања. Техника вршења расподеле функција веома је различита у појединим федерацијама, али нема иједне федерације у којој није обезбеђен извештајни круг надлежности органа федералних јединица, и то увек путем савезног устава, у чијем доношењу и мењању на одређени начин учествују и саме федералне јединице (о овоме ниже).

У РСФСР то није случај. За разлику од расподеле надлежности између савеза и савезних република, извршене Уставом СССР-а, Устав РСФСР не предвиђа било какву расподелу надлежности између савезне републике и аутономних јединица (па чак ни оних највише категорије, аутономних република). Ове јединице не располажу било каквим сопственим надлежностима: њихове надлежности се у потпуности изводе из надлежности савезне републике.⁵² Према томе, аутономне јединице немају никакву гарантiju, пружену им Уставом РСФСР, постојања сопствених овлашћења у одређеним материјама. Дакле, у случају РСФСР не постоји ништа слично расподели

⁵⁰ А. И. Ким, *op. cit.*, с. 33.

⁵¹ В. Д. Медведовић, *op. cit.*, с. 143.

⁵² Б. Л. Железнов, *О компетенции АССР*, „Советское государство и право“, 8/1974, с. 26.

надлежности између федерације и федералних јединица, извршеној савезним уставом, а без тога је несумњиво веома тешко уопште говорити о постојању федерације.

в) Битну одлику федерације представља и заступљеност федералних јединица у највишим савезним органима, пре свега законодавним. По правилу се ова заступљеност обезбеђује путем постојања посебног дома савезног парламента који сачињавају представници федералних јединица као таквих. С обзиром да је у начелу за доношење најважнијих одлука савезног парламента потребна сагласност оба дома, сматра се да је на тај начин федералним јединицама обезбеђено учешће у уређивању односа у читавој федерацији. Имајући пак у виду преовлађивање паритетног састава овог дома, не постоји могућност да без сагласности већине (каткада се чак тражи и јачи степен сагласности федералних јединица, коју изражавају њихови представници) буду донета одлука с којом се оне не слажу. У низу земаља је и у другим највишим централним органима (пре свега у егzekутиви) на одређен начин обезбеђено представништво федералних јединица.

Све је то исто тако и у СССР-у, али не и у РСФСР. Наиме, у РСФСР његови „субјекти“ нису, као такви, ни на који начин заступљени у парламенту савезне републике, Врховном совјету РСФСР. Он је једнодомо тело, изабрано путем општих непосредних избора по изборним јединицама са истим бројем становника. У његовом ставу, дакле, не постоји никакав посебан дом у коме би заседали представници аутономних јединица.⁵³

г) И најзад, у свим федерацијама — и то је, уз напред наведена њихова својства, основна *differentia specifica* у односу на унитарну државу — федералне јединице као такве учествују у вршењу савезне уставотворне власти, док у унитарној држави њене политичко-територијалне јединице овим правом не располажу (без обзира како висок степен децентрализације био примењен).⁵⁴ Негде је то учешће федералних јединица само посредно (путем њихових представника у „горњем дому“ савезног парламента), а негде и непосредно — путем изјашњавања самих федералних јединица о усвајању односно мењању савезног устава. Техника овог учешћа је веома разноврсна, али је у сваком случају у свим федерацијама на један или други начин обезбеђено да без сагласности федералних јединица не може

⁵³ Међутим, неке од ових јединица — конкретно аутономне републике — заступљене су у Президијуму Врховног совјета РСФСР на тај начин што од 17 заменика председника Президијума, њих 16 представљају лица изабрана из сваке аутономне републике по једно. С друге стране, у Министарском савету РСФСР аутономне јединице нису заступљене. — Интересантно је уочити да у друге три савезне републике, осим РСФСР, које у свом саставу имају аутономне републике, председници министарских савета аутономних република улазе као чланови *ex officio* у састав министарског савета савезне републике. У њима је, дакле, иако нису „федеративне“ по називу, заступљен овај елемент федеративности који се *mutatis mutandis* среће у организацији самог СССР-а.

⁵⁴ О овоме више М. Јовичић, *op. cit.*, с. 25.

доћи до измене основног конститутивног акта федерације — савезног устава (јер таква измена може да значи и пормену статуса федералних јединица).

У РСФСР то није случај. Аутономне јединице нити су учествовале у образовању федерације, нити у доношењу њеног устава (ни оног од 1918 — када још нису ни постојале, нити свих каснијих, од 1925, 1937. и 1978), нити пак имају било какве могућности учешћа у изменама устава. За те измене надлежан је Врховни совјет РСФСР, у коме аутономне јединице нису као такве заступљене.

7. Из свега напред реченог могли би се, мислим, извући следећи закључци.

РСФСР није федерација, јер јој недостају извесна битна обележја сваке федерално уређене државе. Иако различита федерална уређења, са свим међусобним разликама које се појављују између појединих држава, заузимају једну релативно широку зону⁵⁵ између унитарне државе, с једне, и конфедерације, с друге стране, — РСФСР се не би могла сместити нигде у оквиру те зоне. РСФСР је 1918, када је образована као посебна државноправна творевина, била само федерација *in spe*, у којој није постојала ни једна једина федерална јединица. Такве јединице нису образоване ни касније. Међутим, постепено је дошло до образовања низа аутономних јединица, што је совјетским ауторима пружило прилику за конструкције „федерације засноване на аутономији“ — такође, по нашем мишљењу, неодрживе. Атрибут *федеративна* у називу РСФСР може се објаснити раније описаним околностима њеног настанка, а задржавање овог атрибута и касније, када је постало јасно да РСФСР није федерација, само плаћањем данка ауторитету првог устава нове државе и, посебно, творца овог устава — Лењина.

РСФСР је очигледно унитарно уређена, али њено унитарно уређење показује ту специфичност што обухвата и јединице територијалне аутономије које несумњиво нису обичне административно-територијалне јединице, што посебно важи у односу на аутономне републике. Због тога би вероватно у оквиру унитарне државе, као облика државног уређења који се јасно разликује од федерације, било места за установљавање поделе унитарних држава на две категорије: у једну би спадале оне у којима постоји искључиво систем локалне самоуправе (са већим или мањим степеном децентрализације), док би у другу, данас све бројнију категорију, спадале унитарне државе са јединицама територијалне аутономије. Ту би, опет, било нужно разлаковати случај унитарне државе чије је цело подручје покривено јединицама територијалне аутономије, за шта пример пружа рецимо данашња Шпанија, од случаја унитарне државе која обухвата и једну или више јединица територијалне ауто-

⁵⁵ Термин је Burdeau-ов (G. Burdeau, *Traité de Science politique*, t. II, *L'Etat*, 2 изд., Paris 1967, p. 477).

номије — какве су на пример Уједињено Краљевство (с аутономијом Северне Ирске), Финска (с аутономијом Аландских острва), Кине (с три категорије аутономних јединица) и, најзад, РСФСР или СР Србија у нас.

Значи, РСФСР је, по нама, унитарна држава у којој постоје јединице територијалне аутономије. Расправљање о специфичностима оваквог уређења РСФСР захтевало би посебну обраду, којој ми овде нисмо у стању да приступима.

Миодраг ЈОВИЧИЋ

THE LEGAL NATURE OF THE R.S.F.S.R. — IS THE R.S.F.S.R. A FEDERATION?

— Summary —

The author, first of all, exposes the circumstances under which the post-revolutionary Soviet Russia has got the name of R.S.F.S.R. which was later retained by the largest federal republic in the structure of the U.S.S.R. Then, in the article, a detailed analysis of the attitudes of the Soviet legal theory has been done which, almost without exeptions, considers the R.S.F.S.R. as a federation subjects of which are autonomous units. There follows a brief exposition of various theoretical opinions outside the U.S.S.R. including the authors from our country. The author's standpoint is that R.S.F.S.R. is not a federation. This statement is supported by four chief reasons: 1) the autonomous units cover only half of the territory of the R.S.F.S.R. and enclose less than one sixth of the total population of the R.S.F.S.R.; 2) the Constitution of the R.S.F.S.R. has not divided functions between central, republic and autonomous organs; 3) the Supreme Soviet of the R.S.F.S.R. is one chamber body in which autonomous units are not represented as such; 4) there are no possibilities for autonomous units to participate in the exercising of the constitutional and legislative power in the R.S.F.S.R. The author's conclusion is that the R.S.F.S.R., although bearing the name federation for historical reasons, is an unitary state which encloses a developed system of territorial autonomous units.

ПОДЕЛА ЗАКОНОДАВНЕ НАДЛЕЖНОСТИ У УСТАВНОМ УРЕЂЕЊУ СФРЈ

I

Проблеми који се у федерацији јављају у погледу функција и њихове поделе манифестују се, пре свега, на подручју односа између федерације и федералних јединица у вршењу нормативне функције. То је разумљиво, јер су закони и други нормативни акти основни правни облици остваривања функција обе категорије политичко-територијалних јединица.

Подела нормативне функције је једно од основних питања правног конституисања како федерације као заједнице, тако и федералних јединица које су у њеном саставу. Зато се правила о подели ове функције утврђују уставом федерације, при чему се тзв. чиста подела не може остварити из истих разлога због којих није могућа исцрпна подела функција уопште.

Начини на које је конкретна подела нормативне функције у појединим федерално уређеним државама извршена показују велики број решења. Свим тим решењима је заједничко то да представљају резултат одређене равнотеже, која је у тренутку доношења устава успостављена између оних снага које су омогућиле образовање федерације, и оних које се боре против претварања федералног у унитарно државно уређење. Превелика концентрација нормативне функције у рукама федерације указује на зависан и подређен положај федералних јединица, и доводи у питање федерални карактер државе. С друге стране, у случају сувишне концентрације нормативне надлежности код федералних јединица, дошла би у опасност даља егзистенција федерације.

У свакој федерацији постоје области које су у искључивој нормативној надлежности федералних јединица, али и оне које могу да нормирају само савезни органи. Ове друге су у искључивој нормативној надлежности федерације, тако да федералне јединице у њима у начелу, не могу доносити своје прописе. Опрвдање за овакву поделу нормативне надлежности налази

се у постојању питања која су од заједничког интереса и која зато треба регулисати на јединствен начин, као и оних питања која су од посебног интереса за федералне јединице, па их је зато потребно препустити њиховој самосталној регулативи. Међутим, немогуће је нормативну надлежност поделити само на искључиву надлежност федерације и искључиву надлежност федералних јединица. Постоји низ питања која захтевају да буду у мешовитој надлежности, јер их ни једна од ове две категорије политичко-територијалних јединица не може самостално успешно регулисати. Питања у мешовитој надлежности могу, под одређеним условима, да нормирају како федерација, тако и федералне јединице, али се при томе јављају одређене разлике у зависности од тога да ли је реч о конкурентној или паралелној надлежности.¹ У случају конкурентне надлежности нормативно регулисање одређеног питања могу обављати или федерација или федералне јединице, па је зато потребно решити проблем субјекта који ће, под одређеним условима, приступити нормирању датог питања. Паралелна надлежност постоји у случају када одређену област могу нормирати и федерација и федералне јединице. Овде се јавља проблем расподеле предмета који се регулише, тј. проблем одређивања сваком субјекту опсега и домашаја у регулисању материје која је у паралелној надлежности.

Федерални устави често омогућују да, у областима које су у мешовитој надлежности, федерација легално задре у надлежност која, у начелу, припада федералним јединицама. Тако, на пример, у случају конкурентне надлежности, која је у основи надлежност савезних органа, федерација самостално одлучује да ли ће нормирати неко питање из ове области, или ће, применом начела делегације, његово регулисање препустити федералним јединицама. Пошто федерација често приступа регулисању питања која су у овом облику надлежности, то се догађа да, уместо конкурентне, настаје стварно искључива надлежност федерације. Слично је и у случају паралелне надлежности, јер устав не поставља прецизне границе до којих ће федерација ићи у регулисању питања из ове области. И овде од нахођења федерације зависи у ком ће обиму она сама регулисати одређену материју, а у којој мери ће препустити да то учине федералне јединице.

Решења у погледу конкретне расподеле нормативне функције показују читав низ разлика и специфичности. Најједноставнији систем расподеле примењен је у историјски најстаријим федерацијама, и састоји се у утврђивању савезним уставом листе питања која су у искључивој надлежности федерације. У погледу питања која уставом нису изричито поменута, установљава се претпоставка надлежности у корист федералних јединица. Ово је решење примењено у САД, Швајцарској, Аустралији итд. Из текстова устава ових федерација могло би се закључити

¹ О облицима мешовите надлежности видети: М. Јовичић, Савремени федерализам, Београд, 1973, стр. 152.

да у њима постоје само две врсте закона: искључиви закони федерације и искључиви закони федералних јединица. У стварности, што зависи искључиво од нахођења федерације, у појединим ситуацијама долази до заснивања паралелне надлежности, пошто савезни органи поједина питања регулишу само начелно, а њихову детаљну разраду препуштају прописима федералних јединица.

Поједини федерални уставни садрже списак материја чије је регулисање у искључивој законодавној надлежности федерације, и списак материја чије је уређивање поверено федералним јединицама. Како је и у овом систему расподеле немогуће исцрпно набројати сва питања која могу бити предмет нормативног регулисања, уставни утврђују претпоставку надлежности било у корист федерације (нпр. Устав Канаде од 1867), било у корист федералних јединица (нпр. Устав СССР-а од 1936).

Специфичан систем расподеле јавља се у федерацијама чији уставни предвиђају три списка материја: први, у коме су наведене законодавне материје у искључивој надлежности федерације; други, у коме су наведене материје које искључиво регулишу федералне јединице; трећи, који садржи материје које су у мешовитој надлежности федерације и федералних јединица. Пример оваквог решења пружа Устав Индије од 1949.

II

Једну од основних карактеристика југословенског „законодавног“ федерализма до уставних амандмана од 1971, одн. Устава СФРЈ од 1974, представљало је разликовање неколико врста савезних закона. Смисао разликовања категорија савезних закона био је у прецизирању законодавних права федерације, а тиме и република.

Према Уставу ФНРЈ од 1946. федерација је доносила искључиве, основне и опште законе. Мада је одредио називе све три врсте савезних закона, Устав од 1946. није утврдио и потпуне разлике међу њима.

Уставни закон од 1953. није променио ни називе ни карактер савезних закона. Он је, ради одређивања надлежности федерације, из Устава од 1946. задржао поступак димензионисања законодавне функције федерације, као и правне инструменте за то димензионисање — искључиве, основне и опште законе. За разлику од Устава од 1946. Уставни закон одредио је појам за све три врсте савезних закона.

Настојећи да прецизира уставноправне односе између федерације и република, Устав од 1963. задржао је метод димензионисања законодавне функције федерације. Овај устав изричито предвиђа постојање потпуних, основних и општих закона, али из његових одредаба произлази да су се савезни потпуни закони могли делити на искључиве и потпуне у ужем смислу.

Оваква подела била је прилично сужена амандманом XVI од 1968, који је укинуо категорију „искључивих“ савезних закона, и практично онемогућио доношење савезних основних закона.

Из поставки уставних амандмана из 1971. произлази да се функције федерације схватају и испољавају све више као „заједничке функције“ свих чинилаца југословенског самоуправног федерализма, које се остварују како методима „кооперативног федерализма“, тако и методама самоуправне делатности радних људи и грађана организованих у организације и заједнице, као и њиховом непосредном активношћу. У вези с тим Амандман XXXI од 1971. укида поделу савезних закона на потпуне, основне и опште.

Устав од 1974. не предвиђа различите врсте закона, већ савезни закон као јединствен акт. То је последица широке законодавне аутономије елемената југословенског федерализма, која најречитије долази до изражаја у самосталној законодавној надлежности република и аутономних покрајина, где републике и аутономне покрајине самостално и у целини уређују друштвене односе.

III

У складу с основним обележјима југословенске савезне републике и социјалистичке федеративне заједнице која Устав СФРЈ од 1974. даје у Основним начелима, одређени су у одељку I ових начела и заједнички интереси које народи и народности, радни људи и грађани остварују у СФРЈ. Полазећи од тих заједничких интереса који представљају функције и сврху постојања федеративне заједнице, Устав одређује и принцип расподеле функција између федерације и република одн. аутономних покрајина, одредбом да у СФРЈ „радни људи и народи и народности остварују своја суверена права у социјалистичким републикама, и у социјалистичким аутономним покрајинама у складу с њиховим уставним правима, а у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији — кад је то, у заједничком интересу, овим уставом утврђено“.

Конкретизација „заједничких интереса народа и народности, радних људи и грађана“ извршена је у нормативном делу Устава у чл. 244, ст. 1. У складу с општим обележјима југословенске федерације у ст. 2, чл. 244. одређују се и методи остваривања тих заједничких интереса. Правни облик рашчлањавања и остваривања функција федерације су права и дужности федерације која Устав СФРЈ у чл. 281. сврстава у осамнаест група послова. Како се права и дужности федерације не могу исцрпно утврдити, нити је могућа њихова сасвим прецизна формулација, Устав је често за њихово одређивање употребљавао „каучук појмове“.² Ови појмови су најпре употребљени

² Видети: Р. Марковић, Уставно право, Београд, 1982, стр. 549—550.

при димензионисању обима овлашћења савезних органа у остваривању права и дужности федерације, а затим при димензионисању законодавне надлежности федерације. Уставом утврђена надлежност појединих савезних органа представља даљи степен конкретизације права и дужности федерације. Савезни органи остварују права и дужности федерације утврђивањем политике и доношењем савезних закона и других прописа и општих аката.

Још су уставни амандмани од 1971. укинули поделу савезних закона на искључиве, основне и опште, тако да уставно право СФРЈ од тада предвиђа категорију јединственог савезног закона. Међутим, поједине формулације чл. 281. Устава могле би да поткрепе став о једном новом облику димензионисања савезног законодавства. Чињеница да федерација у одређеним областима својих права и дужности уређује „основе система“, „основна права“, „основне односе“, „опште услове и начела“, или „односе од интереса за целу земљу“ не дира у постојање категорије јединственог савезног закона, али указује на различит домашај уређивања односа. Разлике које у обиму уређивања појединих области претпостављају поменуте формулације веома је тешко одредити, што указује да је и расподела законодавне надлежности између федерације и република, одн. аутономних покрајина, непрецизно извршена. Садржај ових појмова и стандарда, а самим тим и разграничење у области законодавне надлежности, може се утврдити једино договором између федерације и република и аутономних покрајина, и то договором за сваки конкретан случај.

Овакво одређивање обима законодавног регулисања у вршењу права и дужности федерације указује да одређене материје, с обзиром на њихов карактер, треба да буду у што већој мери у законодавној надлежности република и аутономних покрајина, а да у областима у којима уређује „основе система“, „основна права“ и сл., федерација уређује само оне односе чији значај захтева да буду јединствено уређени за целу земљу. При томе се потпуна законодавна надлежност федерације јавља изузетно, док је потпуна законодавна надлежност република, одн. аутономних покрајина, правило.

Полазећи од принципа да и федерација и републике, одн. аутономне покрајине, у оквиру својих уставних права и дужности самостално доносе своје законе, устави од 1974. предвиђају постојање самосталне законодавне надлежности како федерације тако и република, одн. аутономних покрајина, али и два позната облика мешовите надлежности: паралелну и конкурентну, што је у складу с концепцијом и основним обележјима југословенског федерализма. Облик паралелне надлежности предвиђен је у чл. 268, ст. 2. и гласи: „У областима које су уређене савезним законом републике и аутономне покрајине, у оквиру својих права и дужности, могу доносити законе“. Из ове уставне одредбе произлази да је у случају паралелне надлежности републички, одн. покрајински, закон допуњски у односу на са-

везни, али и „самосталан“ и „оригиналан“ у регулисању питања која су у домену права и дужности републике, одн. аутономне покрајине. У погледу оних питања која су домен савезне законодавне надлежности републички, одн. покрајински, закон не може бити у супротности са савезним законом. Облик конкурентне надлежности предвиђа чл. 268. ст. 3: „Ако у областима које се уређују савезним законом такав закон није донесен републике, односно аутономне покрајине, могу доносити своје законе, ако је то од интереса за остваривање њихових права и дужности“. У овом случају републички, одн. покрајински, закон је привремен и важи само до доношења савезног закона, пошто тада престаје разлог доношења републичког, одн. покрајинског закона.

Савезне законе доноси Скупштина СФРЈ, тачније, у име Скупштине СФРЈ, то чине њена већа самостално, свако у свом делокругу. Једини изузетак односи се на законе о ратификацији међународних уговора који захтевају доношење нових или измену важећих републичких и покрајинских закона. Осим закона о привременим мерама, и закона о ратификацији оних међународних уговора чија је ратификација у равноправној надлежности оба већа Скупштине, Веће република и покрајина све законе из своје надлежности доноси на основу сагласности републичких и покрајинских скупштина. Области законодавне надлежности Већа република и покрајина таксативно су набројане у чл. 286, ст. 2. т. 2. Законодавна надлежност Савезног већа је одређена генералном клаузулом, наиме, оно доноси све савезне законе осим оних које доноси Веће република и покрајина. При томе Савезно веће све законе из своје надлежности доноси самостално. Та самосталност није угрожена ни онда када је на захтев већине делегата из једне републике, односно аутономне покрајине, покренут посебан поступак поводом закона, другог прописа или општег акта, односно другог питања од општег интереса за републику, односно аутономну покрајину, и за равноправност народа и народности (чл. 294, ст. 2). Мада Пословник Савезног већа предвиђа сложенији законодавни поступак, ипак после његовог спровођења, одлуку о предлогу закона доноси само Савезно веће обичном већином.

Како је Уставом предвиђено или непосредно или посредно учешће република и аутономних покрајина у доношењу савезних закона, очигледно је да је ојачало учешће посебних јединица у вршењу законодавне надлежности федерације. На тај начин савезни закони губе обележја прописа који је републикама и покрајинама наметнула надређена власт.

У оквиру правног поретка федерације, с једне, и правних поредака република одн. аутономних покрајина, с друге стране, између прописа јаче и прописа слабије правне снаге успостављен је строг хијерархијски однос, чиме се обезбеђује међусобна усклађеност свих правних прописа датог система.³ Међусобни

³ О хијерархији правних прописа у федерацији видети: М. Јовичић, Закон и законитост, Београд, 1973, стр. 37—43.

однос ове две категорије правних поредака у суштини није хијерархијски. У односу на правне поретке федералних јединица правни поредак федерације је „виши“, али само у мери потребној за редовно функционисање федералног механизма. Зато се може рећи да постоји координација ових поредака, а не субординација правних поредака федералних јединица правном поретку федерације. Самим тим, строге хијерархије нема ни између правних прописа исте врсте (нпр. између савезног и републичког, одн. покрајинског закона). Између њих постоји однос функционалне самосталности који се заснива на уставном овлашћењу за доношење односних аката.⁴ Устав у чл. 207, ст. 2. одређује да републички и покрајински закон и други прописи и општи акти органа друштвено-политичких заједница, као и самоуправни општи акти, не могу бити у супротности са савезним законом. Став 3. истог члана предвиђа привремено решење у случају када је републички одн. покрајински, закон у супротности са савезним законом. Тада се привремено примењује до одлуке уставног суда, републички одн. покрајински закон, а ако су за извршавање савезног закона одговорни савезни органи — савезни закон. Зато се не може а приори говорити о правној супрематiji савезног закона према републичком, одн. покрајинском закону. Однос ових нормативних аката заснива се на уставном овлашћењу њихових доносилаца за регулисање односног питања.

Мирослав МИЛЕКИЋ

THE DIVISION OF LEGISLATIVE COMPETENCE WITHIN THE CONSTITUTIONAL SYSTEM OF SFRY

— Summary —

One of the basic questions in theoretical and positive constitutional determination of federalism is the question of division of power-functions in general and particularly that of the normative function. The relations between federation and federal units have very early shown the impossibility of exclusive normative competence of the federation on one hand and federal units on the other hand. It has led to the appearance of intermixed competence. The example of creation and development of Yugoslav federation affirms that fact. In order to establish precise relations between federation and republics, especially in the area of normative competence, Yugoslav constitutions, until the constitutional amend-

⁴ Видети: Р. Марковић, *op. cit.*, стр. 512.

ments 1971, have made distinction between several kinds of federal laws. From then on the constitutional law of SFRY establishes the category of uniform federal law. However, the existence of federal law as a uniform act can not withstand the necessity of different scope of legal regulation of the same social relations by both factors of federal establishment. This fact is affirmed by normative solutions of the Constitution of SFRY from 1974 and the social practice which is based on them.

ТЕОРИЈСКИ ОБЛИЦИ УПРАВЕ И ПРЕОБРАЖАЈ САВРЕМЕНЕ УПРАВЕ

1. У савременој политолошкој и управноправној литератури развијена је дискусија о теоријским облицима управе и потреби њиховог преображавања у савременом друштву. У овом излагању указаћу на неке од ових дискусија које се воде у иностраној, западноевропској политолошкој и управноправној литератури.

2. Према једном схватању већ је уочено да у вези утврђивања појма управе постоје три битна питања: прво, да ли је управа аутономна или потчињена; друго, да ли је структура управе јединствена или је скуп мноштва различитих структура, и треће питање, како функционише управа. Стога се истиче да су углавном и модели, односно облици управе организовани зависно од одговора на ова питања.¹ У вези с тим указује се да постоје три главна примера управе — либерални, марксистички и веберијански — зависно од тога да ли се полази од тога да је управа потчињена политичкој власти, владајућој класи и да ли је монолитна или скуп хармонично повезаних структура. Истиче се да су потчињеност управе политичкој власти, односно владајућој класи, као и монолитност управе — либерални, веберијански и марксистички примери управе, док је потпуна хармонична повезаност структура управе пример развијен само код Вебера. Међутим, оно што је заједничко свим овим примерима је одражено у томе што је управа инструмент и такође јединствена и рационална. Посебно се указује да ову једноставну представу управе нови примери управе теже да битно преобразе. У вези с тим се указује да наилази крај мита управе као инструмента, крај мита јединствене управе и крај апсолутне рационалности управе.²

¹ Georges Timsit, *Les nouveaux modèles d'administration*. Conseil d'Etat. Etudes et documents, 1978—1979, № 30, стр. 21.

² G. Timsit, *op. cit.*, стр. 21—34.

3. Либерални концепт управе, као инструмента, одражен је у томе да је управа инструмент законодавне власти и нема никакве аутономије што одговара концепцији да је управа само инструмент који стоји на расположењу изабраној политичкој власти.³

4. Истиче се да је и по марксистичкој концепцији управа инструмент, али инструмент владајуће класе. Указује се да су Маркс и Енгелс истицали да „држава није ништа друго него облик организације који буржуји установљавају због потребе да обострано обезбеде њихову својину и интересе, како од спољних (напада) тако и унутар земље“.⁴ Енгелс подвлачи „држава није ништа друго до машина за утњетавање једне класе од стране друге, и то у демократској републици ништа мање него у монархији“.⁵ Стога се подвлачи да управа као део државе, и по марксистичкој концепцији, није ништа друго него инструмент и без икакве аутономије.⁶

5. Посебно се указује да и у Веберовом примеру управе, управа нема аутономију. Према Веберу „најчистији тип легалне власти јесте власт која се врши посредством бирократског управног апарата“.⁷ У вези с тим се подвлачи да је ова бирократија, по Веберу, састављена од постављених индивидуалних чиновника који лично слободни, покоршавају се само објективним задацима своје службе у склопу строго утврђене хијерархије и строго одређене надлежности своје службе.⁸ Даље се још подвлачи да чврста дисциплина и контрола делатности чиновника утврђује да чиновници постају инструменти својих старешина. По Веберовој концепцији овај бирократски апарат „и у случају револуције која се изводи силом, и у случају непријатељске окупације... нормално и даље функционише као што је функционисао за до тад легалну владу“. Стога се увек поставља питање „ко управља постојећим бирократским апаратом“.⁹ Управо се овим указује колико је, по овој концепцији, управа инструмент, а не аутономна.¹⁰

6. Ови примери управе као инструменти, данас се преображавају и посебно се истиче да се умногоме разликују од ранијих концепција.

7. По либералној концепцији, управа као инструмент, двојачко се може теоријски објашњавати с обзиром како се тумачи учење Монтескјеа о начелу поделе власти.

³ G. Timsit, op. cit., стр. 22

⁴ Marx-Engels, *L'ideologie allemande*, Editions sociales. Paris, 1977, стр. 129.

⁵ В. И. Лењин, *Држава и револуција*, Београд, Култура, 1947, стр. 42.

⁶ G. Timsit, op. cit., стр. 22.

⁷ Макс Вебер, *Привреда и друштво*. Превели Олга и Тихомир Кострашевић, Просвета, Београд, 1976, књ. I, стр. 173.

⁸ М. Вебер, op. cit., стр. 173.

⁹ М. Вебер, op. cit., стр. 176.

¹⁰ G. Timsit, op. cit., стр. 22.

а) По једном тумачењу Монтескје је начелом поделе власти, поред осталог, истицао врховну улогу законодавног органа у односу на извршне и судске органе. Истиче се да је Каре де Малбер (Carré de Malberg) један од истакнутих представника ове концепције већ био уочио да је Монтескје био контрадикторан јер није имао у виду да су законодавни, извршни и судски органи строго издвојени један од другог и да је тако и можда баш Каре де Малбер отворио пут признавању аутономије управе, иако је иначе чврсто истицао своју концепцију да законодавни орган мора бити највиша власт која тако остварује јединство државе.¹¹ Међутим, такође, се указује да је управо овим својим ставом Каре де Малбер у зачетку оспорио аутономност управе у име начела правне државе.¹²

б) Ваља уочити да постоје и друга тумачења учења Монтескјеа. Тако, на пример, проф. Тимзит (Timsit) истиче да је Ремон Арон (Raymond Aron) указао да „битна идеја Монтескјеа није подела власти у правном смислу, него би се то могло означити као равнотежа друштвених снага, као услова политичке слободе“.¹³ Ова се концепција у ствари односи на капиталистичке земље и ту Р. Арон брани концепцију равнотеже друштвених снага. Интересантно је да ту разликује две категорије и то изабране политичке шефове и постављене чиновнике. За објашњење овог гледишта истиче: „да је разлика између ових двеју категорија уврежена у природи модерног демократског друштва. „Формула“ модерне демократије је избор. Избори садрже такмичење између појединаца и група. Изабрани представља оне који су га изабрали, уствари један део целине. Он је према томе неизбежно нечији присталица. Отуда могући затегнути односи између чиновника и политичких људи“.¹⁴ Овде Арон посебно истиче да „чиновници знају само за целокупну заједницу“ па стога у „њиховим очима изабрани политички фактори често тумаче жеље једног дела колектива. Отуда концепција о једној власти која би била интегрално рационална, која не би била подређена посебним интересима или изборним бригама само је замишљени сан“. Међутим, Арон даље истиче да је то „сан технократа али у ствари илузија, јер чиновници морају поштовати наредбе политичких људи“.¹⁵

С друге стране, истиче се да се из учења Арона види да ни изабрани политички људи не могу непрестано не водити рачуна о општем интересу и имати у виду само посебне интересе оних чији су они представници. Тако се по овој концепцији мора имати у виду да је управа одвојена од изабране политичке

¹¹ Carré de Malberg, Contribution à la théorie générale de l'Etat, Tome II, Sirey — CNRS, Paris, 1922/1972, стр. 8—9, 109—142, 52; G. Timsit, op. cit., стр. 23.

¹² G. Timsit, op. cit., стр. 23.

¹³ Raymond Aron, Les étapes de la pensée sociologique, Gallimard, Paris, 1967, стр. 40; G. Timsit, op. cit., стр. 23—24.

¹⁴ Raymond Aron, La lutte des classes. Nouvelles leçons sur la société industrielles, collection Idées, Gallimard, Paris, 1964, стр. 168.

¹⁵ R. Aron, op. cit., стр. 168.

власти, али ова одвојеност није никад апсолутна, што омогућује у ствари равнотежу власти која је по овој концепцији услов слободе.¹⁶ Стога се истиче да је ова концепција управе у ствари концепција аутономне управе која се разликује од традиционалне либералне аутономије. Међутим, и сам Арон уочава да је та тако замишљена аутономија у ствари „делимична, релативна“ аутономија и стога се указује да и она наговештава крај мита управе као инструмента.¹⁷

в) Критику начела поделе власти Монтескјеа дао је и проф. Шарл Ајзенман (Charles Eisenmann) која се сматра најпотпунијом критиком ове теорије.¹⁸ Проф. Ајзенман је посебно истичао да је Монтескје имао у виду поделу функција, а не поделу власти и указао колико су законодавни, извршни и судски органи власти узајамно повезани и колико узајамно сарађују.¹⁹

г) Једна друга критика начела поделе власти исправно истиче да је Монтескје начелом поделе власти имао у виду да у одређеној мери обезбеди независност парламента и владе, али сматра да је ово начело у XVIII и XIX веку служило и реакционарним монархијама које су и код Монтескјеа могле наћи аргумената да бране што већи утицај монарха и владе насупрот демократским снагама које су тежиле да што више јачају власт парламента, а монарха и његову извршну власт подвртну праву.²⁰

д) Још оштрију критику начела поделе власти дао је проф. Мишел Мјај (Michel Miaille).²¹ Проф. Мјај посебно указује да у Монтескјеовом систему поделе власти има одређених изузетних ситуација кад један орган врши власт другог органа. Наиме, и поред тога што постоји подела власти, законодавни орган под одређеним условима врши и судску функцију. Племство не одговара пред редовним судом као и остали грађани „већ пред делом законодавног органа који је састављен од племића“.²² С друге стране, кад закон није довољно сагледао одређен однос кад је „слеп или у извесним случајевима сувише строг“²³ законодавни орган у делу састављеном од племића може решити спор чак и ублажавајући примену законске одредбе.²⁴

Поред тога, уколико би грађанин који врши јавну функцију „повредио право народа и учинио кривично дело које установљени магистрат не би умео или не би хтео казнити“ део законодавног органа „у коме су представници народа подносио

¹⁶ G. Timsit, op. cit., стр. 24.

¹⁷ G. Timsit, op. cit., стр. 24.

¹⁸ Charles Eisenmann, «L'esprit des lois» et la separation des pouvoirs, Mélanges Carre de Malberg, Paris, 1933; La justice dans l'Etat, у књизи: La justice, Presses universitaires de France, Paris, 1961, стр. 18—19.

¹⁹ Д. Денковић, Судска функција и политика, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 1969, стр. 203—207.

²⁰ Felix Ponteil, La pensée politique depuis Montesquieu, Sirey, Paris, 1960, стр. 10.

²¹ Michel Miaille, L'Etat du droit, Presses universitaires de Grenoble, 1978, стр. 212—219.

би тужбу, а део законодавног органа који је састављен од племића решавао би спор".²⁵

Најзад, Монтескје истиче „ако у једној слободној држави законодавна власт не би смела имати право да спречава делатност извршне власти, она има право и морала би имати овлашћења да контролише како се примењују закони које је она изгласала",²⁶ односно учествује у извршној власти у облику контроле рада извршне власти.

На основу ових изузетних овлашћења законодавног органа управо се указује да у систему поделе власти који је истицао Монтескје „племство има стварну хегемонију".²⁷ Стога проф. Мјај подвлачи да „ова подела власти није подела власти. Овај општроумни систем функционише, стварно, у корист „неког": то лице је племство".²⁸ Проф. Мјај даље истиче ако би се сагледала сва овлашћења која су дата племству, можемо уочити да племство као посредник „између краља и народа, служи као заштитник краља и народа. С једне стране, племство штити народ од краља — тиранина, оно контролише краљевску власт и с друге, оно обезбеђује краља да нема чега да се плаши од народа, с обзиром да племство има право вета на предлоге Доњег дома".²⁹ Све ове критике начела поделе власти указују да је и у том систему аутономија управе била само делимична и да је стога управа још увек више инструмент него аутономија.

8. Већ је запажено да се у марксистичкој литератури на Западу указује на нове концепције о управи и њеној аутономији.³⁰ У вези с тим се у француској политолошкој литератури истиче да је Антонио Грамши (Antonio Gramsci) први социјалистички теоретичар који је критиковао теорију државе као инструмента. На то указује и Пјер Росанвалон (Pierre Rosanvalon).³¹ Грамши је критиковао теорију државе која своди државу на технички апарат буржоазије и одраза борбе класа. Према Грамшију „држава, широко схваћена, односно интегрална држава је хегемонија оклопљена принудом, односно то је држава као апарат власти (функција власти) али томе потребно је додати да је држава организатор друштвене сагласности (функција управљања)". Следствено томе, Грамши проширује марксистичку визију државе коју дефинише као „скуп активности са којима владајућа класа оправдава и одржава не само своју власт, него такође постиже да добије активну сагласност оних којима управља". Стога се истиче да Грамши тако види „држа-

²² Montesquieu, *De l'esprit des lois*, Garnier, Paris, 1927, T. I, стр. 159.

²³ Montesquieu, *op. cit.*, стр. 159.

²⁴ Montesquieu, *op. cit.*, стр. 159.

²⁵ Montesquieu, *op. cit.*, стр. 159.

²⁶ Montesquieu, *op. cit.*, стр. 158.

²⁷ M. Miaille, *op. cit.*, стр. 219.

²⁸ M. Miaille, *op. cit.*, стр. 219.

²⁹ M. Miaille, *op. cit.*, стр. 219.

³⁰ G. Timsit, *op. cit.*, стр. 24—26.

³¹ Pierre Rosanvalon, *L'âge de l'autogestion*, Seuil, Paris, 1976, стр. 38 и даље.

ву као равнотежу и органску целину између политичког друштва и грађанског друштва“.³² Према Грамшију „у општи појам државе улазе елементи које треба додати појму грађанског друштва (у том смислу би се могло рећи да је држава = политичко друштво + грађанско друштво, то јест хегемонија оклопљена принудом“.³³ С обзиром да политичко друштво обухвата све активности принуде, то и управа улази у појам политичког друштва. Указује се да је потребно овде сагледати који су односи између економске структуре друштва и надградње и да ли су надградње аутономне у односу са економском структуром друштва. У вези с тим питањем Грамши истиче: „структура и надградња образују „историјски блок“, тј. сложена, противречна и несагласна укупност надградњи јесте одраз укупности друштвених односа производње“.³⁴ Из овог Грамшијевог става проф. Тимзит закључује да по концепцији Грамшија између економске структуре друштва и надградње није однос субординације и зависности, него напротив, признање дијалектичког односа економске структуре друштва и надградње,³⁵ јер се по Грамшију расуђивање о овом односу „заснива на нужном реципроцитету између структуре и надградњи (реципроцитету који је стварни дијалектички процес)“.³⁶ Стога се указује да и по Грамшију управа није само, ни увек инструмент економске структуре друштва.³⁷ Према томе, аутономија управе у односу са економском структуром друштва и по Грамшију постоји, али је она релативна пошто се она анализира и заснива „на нужном реципроцитету између структуре и надградње“.³⁸

Указује се да је француски марксистички политолог Луј Алтусер (Louis Althusser) такође истицао релативну аутономност управе у односу са економском структуром друштва, заснивајући то своје гледишта ауторитетом Енгелса који је у једном писму у вези с тим истакао следеће: „Одређујући момент у историји је у *последњем степену* продукција и репродукција стварног живота. Ни Маркс ни ја нисмо никад тврдили нешто више. Ако пак неко то изврће у том смислу како је економски момент *једино* одређујући момент, онда он претвара ову поставку у апстрактну, апсурдну фразу која ништа не казује. Економско стање је основица, али на ток историјских борби врше свој утицај и у многим случајевима претежно одређују њихов *облик* и разни моменти надградње — политички облици класне борбе и њени резултати — уставни који доноси победољачка класа после добијене битке, итд. — правни облици, а поготово одрази свих стварних борби у мозгу учесника, политичке, правне, филозофске теорије, верска схватања и њихов даљи развитац у системе догми. Постоји узајамно дејство свих

³² Р. Rosanvallon, op. cit., стр. 38.

³³ А. Грамши, Изабрана дела, Култура, Београд, 1959, стр. 255—256.

³⁴ А. Грамши, op. cit., стр. 57.

³⁵ G. Timsit, op. cit., стр. 25.

³⁶ А. Грамши, op. cit., стр. 57.

³⁷ G. Timsit, op. cit., стр. 25.

³⁸ А. Грамши, op. cit., стр. 57; G. Timsit, op. cit., стр. 26.

тих момената, у којим на крају крајева економско кретање као нужност пробија себи пут кроз бескрајно мноштво случајности...³⁹

Алтусер се тако придружује Грамшију и потврђује концепцију о релативној аутономности управе у односу са економском структуром друштва. Овим ставовима се придружују у француској и други марксистички политолози.⁴⁰

9. Истиче се да мит о управи као инструменту такође побијају француски социолози који нису марксисти посебно Мишел Крозје (Michel Crozier) и Ерхард Фридбер (Erhard Friedberg).⁴¹ По овом гледишту „нема друштвених система потпуно утврђених и контролисаних. Индивидуални или колективни субјекти који су у склопу тог система... располажу одређеном мером слободе коју користе на вешт начин у њиховим реципрочним односима са другима“.⁴² Крозје ту истиче: раскорак између стварности и теорије је у томе, што „чак и у најтежим ситуацијама, човек увек чува минимум слободе и не може се обуздати да је не употреби ради „нападања система““.⁴³

У вези с тим може се поменути да је Крозје у другом свом раду истакао „било каквим употребљеним напором, немогуће је елиминисати сваки извор несигурности унутар организације множењем општих правила и развијајући централизам. У оквиру зоне несигурности које постоје, развијаће се односи паралелних власти и са њима појаве зависности и сукоба“.⁴⁴ Стога су и Крозје и Фридбер заступници одређене концепције релативне аутономије управе.

10. Из изложеног следи да ни либерална, ни марксистичка ни веберијанска концепција о управи као инструменту није више истоветна као што је била и да је дошао крај концепције управе као инструмента и појавила се концепција о релативној аутономности управе.⁴⁵

11. Неке нове концепције о управи указују на концепцију о тзв. полиархији (la Polyarchie). По овом схватању организација управе преображава се у скуп различитих центара одлучивања с тим што сваки од ових центара располаже једним делом власти. Истиче се да је ова концепција управе сасвим различита од бирократско-монократске управе.⁴⁶

³⁹ К. Маркс — Ф. Енгелс, Изабрана дела, Т. II, Култура, Београд, 1950, стр. 475.

⁴⁰ Nicos Poulantzas, *L'Etat, le pouvoir, le socialisme*, P.U.F., Paris, 1978; *La crise de l'Etat* (sous la direction de N. Poulantzas), P.U.F., Paris, 1976; Pierre Birnbaum, *Les sommets de l'Etat*, Seuil, Paris, 1977. и многи други.

⁴¹ Michel Crozier et Erhard Friedberg, *L'acteur et le système*, Seuil, Paris, 1977.

⁴² G. Timsit, *op. cit.*, стр. 26.

⁴³ M. Crozier et E. Friedberg, *op. cit.*, стр. 36.

⁴⁴ M. Crozier, *Le phénomène bureaucratique*, Seuil, Paris, 1963, стр. 236.

⁴⁵ G. Timsit, *op. cit.*, стр. 27.

⁴⁶ G. Timsit, *op. cit.*, стр. 28—29; Видети В. Коштуница о полиархији

Ова је концепција, у ствари, последица политичке теорије Роберта Дала (Robert Dahl), истакнутог америчког политолога, која се заснива на разликовању полиархије и демократије. Наиме, демократија је идеалан политички облик у коме народ управља, бира и контролише управљаче. Међутим, полиархија је такође и један вид плуралистичке концепције управе. Кад је реч о плурализму истиче се да постоји „романтични плурализам“ по коме у одређеном систему групе тог система имају своје право вета којим могу неутралисати одлуке других група које сеprotиве њиховом гледишту. По овом схватању таква власт не би могла бити локализована него би била хомогено повезана.⁴⁷ Међутим, противници тог „романтичног плурализма“ истичу да између група у одређеном систему, које могу утицати на доношење одлука, има оних које су моћније од других група, па, према томе, нема јединственог управљања друштвом него различитог и плуралистичког.⁴⁸

Истиче се, да се у ствари, под утицајем америчке социологије поставило питање да ли је „власт распоређена на цело друштво, без централног стожера нити јединственог тумачења (плуралистичка теза) или је власт концентрисана у рукама једне владајуће групе (монистичка или елитистичка теза)“.⁴⁹ У једном случају, државни апарат је само центар власти или регулисања, а у другом инструмент друштвене доминације у служби владајуће класе.⁵⁰

Указује се, такође, да је модел „полиархије“ могућ применити само у западним демократијама и посебно у америчком систему који се одликује великим бројем различитих лидера и група притиска и мноштвом центара одлучивања. С друге стране, подвлачи се да овај систем није могуће применити у социјалистичким земљама.⁵¹ Међутим, насупрот овом гледишту, указује се да је у социјалистичким државама монолитност власти више привидна него стварно монолитна.⁵² Посебно се поред тога истиче да се за социјалистичке земље не може истоветно при-

као политичком систему у „Политичкој енциклопедији“, Савремена администрација, Београд, 1975, стр. 742—743; Dictionnaire de politique, par Akoun et autres, Larousse, Paris, 1979, стр. 250.

⁴⁷ То је концепција D. Riesman-a у књизи: *The Lonely Crowd*, New-Haven, 1952, односно *La foule solitaire* (превод), Arthaud, Paris, 1964; Видети Jacques Chevallier — Daniele Loschak, *Science administrative*, T. I, L. G. D. J. Paris, 1978, стр. 254, бр. 272 и стр. 247 бр. 264.

⁴⁸ Robert Dahl, *Who governs? Democracy and Power in an American City*, Yale University Press, New Haven, 1961, у француском преводу R. A. Dahl, *Qui gouverne*, trad. P. Birnbaum, A. Colin, Paris, 1971.

⁴⁹ J. Chevallier — D. Loschak, op. cit., стр. 251—252, бр. 269.

⁵⁰ По елитистичкој концепцији коју је изложио амерички политолог Wright Mills у својој књизи: *L'élite du pouvoir* (превод) Maspero, Paris, 1969, елита власти у САД има три институције: војну, индустријску и политичку. Наведено према: Jean-Pierre Cot-Jean Pierre Monnier, *Pour une sociologie politique*, Tome 2, Seuil, Paris, 1974, стр. 132. Новији сажети приказ елитистичке концепције W. Mills-a и плуралистичке концепције R. Dahl-a видети: Pierre Birnbaum, *Type d'élite et nature de l'état l'exemple américain*, у часопису „Pouvoirs“, 1984, № 29, стр. 121—128.

менити концепција интересних група и група притисака која се одражава у капиталистичким државама, посебно у САД.⁵³ Указује се да су у земљама на Западу групе притисака многобројне и добро организоване, у ствари, „удружене“ групе. По овој концепцији у социјалистичким земљама такве групе нису могуће али постоје неформалне друштвене категорије: земљорадници, мануелни радници, посебне етничке групе или институционализоване групе: армија, управа, правници, економисти или, како је у једној студији речено, у совјетском друштву постоје следеће групе: партијски апарата, полиција, и органи безбедности, армија, руководиоци индустрије, економисти, књижевници, правници и др. Стога се истиче да и у совјетском систему извори утицаја нису само елита управљача и да су донете одлуке мање резултат „луказа“ који долазе са врха, него компромиси између тенденција које се сукобљавају.⁵⁴ Отуда се истиче да се у Совјетском Савезу рађа особени плурализам.⁵⁵ Међутим, независно од тога колико су ове оцене објективне и стварни одраз совјетског друштва, чињеница је да и у социјалистичком друштву може, под одређеним условима, бити одређеног плурализма. Ако се узме као пример и Југославија, чињеница је да се југословенско друштво изграђује на плурализму интереса самоуправних субјеката, а не на „конкурвенцији страначког монопола“.⁵⁶ Стога следи да и у социјалистичким државама, а не само у капиталистичким, може бити одређеног плурализма који одговара условима и околностима одређеног социјалистичког друштва и који се свакако разликује од плурализма у капиталистичким друштвима западних демократија.

12. Постоје и друге новије концепције о тзв. сегментираној управи односно подељеној управи. Тако, на пример, Никос Пулантас (Nicos Poulantzas) истиче да би требало „коначно напустити визију државе као јединственог уређења од врха до дна, која је заснована на подели хомогене хијерархијске власти центара власти“.^{56a} У том смислу и Луј Алтусер. Иако са другим основама и М. Крозје је против „монолитне, грубе и примитивне визије државе“.⁵⁷

⁵¹ J. Chevallier — D. Loschak, op. cit., стр. 252, бр. 270.

⁵² Jean — Guy Collignon, De l'isolationnisme au comparatisme: Méthodes et approches anglo-saxonnes pour l'analyse du système politique soviétique, Revue française de science politique, 1976, № 3, стр. 445—482.

⁵³ Сажети целовити приказ интересних група и група притисака у САД видети: André Mathiot, Les «Pressure Groups» aux Etats-Unis у књизи: Pages de doctrine, L. G. D. J. Paris, T. I, стр. 333—373.

⁵⁴ Jean — Guy Collignon, op. cit., стр. 468—469.

⁵⁵ Jean — Guy Collignon, op. cit., стр. 469 и примедба 33 на истој страни и страна 470.

⁵⁶ Едвард Кардељ, Правци развоја политичког система социјалистичког самоуправљања, Издавачки центар „Комунист“, Београд, 1977, стр. 27.

^{56a} Nicos Poulantzas, L'Etat, le pouvoir, le socialisme, PUF, Paris, 1978, стр. 146.

⁵⁷ G. Timsit, op. cit., стр. 30; Pierre Gremion et Jean Pierre Worms, A propos de la théorie de l'Etat, Sociologie du travail, 1959, № 3, стр. 274.

Крозје и Фридбер посебно истичу: „живимо углавном са потпуно погрешном представом о организованој акцији. Прецењујемо исувише рационалност функционисања организација. То нас води, с једне стране, да се неопрезно дивмо њиховој ефикасности или, у најмању руку, да верујемо да се оно само по себи разуме и с друге, да изразимо сасвим претерану бојазан којом би (организација) својом принудом лебдела над народом“.⁵⁸ Крозје и Фридбер даље истичу: „ова упоређења која нам падају на памет, су механичког типа организација и евоцира, пре свега, скуп сложених карика, али изванредно распоређене. Тај часовник изгледа диван док га посматрамо само под углом резултата који се имају постићи: плод који пада на крају тог ланца. Међутим, ово упоређење сасвим мења своје значење и открива да су те карике састављене у ствари од људи. Она тад постаје кошмар „модерних времена“. Све потпуније анализе стварног живота организације откривале су до ког степена људско понашање може бити сложено и колико одступају од једноставног модела механичке сарадње једноставног детерминизма“.⁵⁹

Крозје и његови сарадници имају у виду још и концепцију коју су означили као „унакрсно уређење француске управе“. Стога истичу: „управа није та велика машина коју обично замишљамо, чији различити органи слепо слушају централну власт. За њу је сад карактеристично постојање једног система односа у коме уместо да чиновници који припадају истој хијерархијској пирамиди непосредно и вертикално комуницирају, сада се успоставља контакт чиновника и изборних функционера између којих би се развила сарадња на основу заједничког искуства, усклађених додатних интереса и идентичних норми“.⁶⁰ Истиче се да би то водило сасвим другој представи управе од хијерархијске и јединствене управе у којој чиновници налазе инспирације и директиве за рад од својих претпостављених. Ту се подвлачи, да би у таквој концепцији управе, управа тражила оријентације од локалних изборних функционера без обзира на њихову страначку припадност. У таквом систему очигледно је да би вертикална комуникација била врло слаба.⁶¹ И ова концепција води визији управе која не би била јединствена. Јединство управе био би само мит.⁶²

13. Што се тиче мита о рационалном и ефикасном понашању управе он је углавном према веберијанској концепцији највише изражен у бирократско-монократској управи, али се истиче да је са формалног гледишта можда најрационалнија, али „дехуманизација, безличност те управе, потпуна одвојеност између професионалних активности и приватног живота, чине од

⁵⁸ M. Crozier et E. Friedberg, *L'acteur et le systeme*, стр. 35.

⁵⁹ M. Crozier et E. Friedberg, *op. cit.*, стр. 35.

⁶⁰ M. Crozier et E. Friedberg, *op. cit.*, стр. 218—220.

⁶¹ M. Crozier et E. Friedberg, *op. cit.*, стр. 221—223; G. Timsit, *op. cit.*, стр. 31.

⁶² G. Timsit, *op. cit.*, стр. 32.

управе машину чије строго утврђено функционисање не може ни у чему бити поремећено личним реакцијама. Истиче се да је овај систем уствари систем апсолутне рационалности јер се чиновници тог система придржавају апстрактних, безличних и објективних правила која у детаље утврђују њихову надлежност и начин рада.⁶³

Критичари рационалности веберијанске бирократије истичу да управо те чврсте норме бирократског система, у коме се налазе чиновници тог система, могу довести до супротног дејства од оног које се желело постићи поштовањем чврстих норми, јер се истиче да је претерани комформизам последица дисциплине; стереотипно понашање одраз деперсонализованих односа карактеристичних за бирократију.⁶⁴ С друге стране, с разлогом се такође истиче: „да организација која би одговарала идеалном типу је врло далеко од савршене ефикасности како се то врло лако замишљало“.⁶⁵

Посебно су извесни амерички социолози почели сумњати у савршенство тог „идеалног типа“ веберијанске бирократије јер им се на основу емпиријских истраживања наметнуло питање да ли има чврсте везе између „организационе“ ефикасности и роботизације личности.⁶⁶

Мишел Крозје још истиче да код делатности организације нема апсолутне рационалности понашања, али се може наћи ограничена рационалност. Нема једне рационалности него постоје различите рационалности које су чак и у сукобу. Али, и поред тих различитости и сукоба, понашање чланова организације је ипак рационално: ако чланови организације нису способни да због интелектуалних и материјалних разлога буду апсолутно рационални, они у сваком случају теже да прихвате најрационалнији могући став у односу на посебан скуп околности у коме делују.⁶⁷

У вези утврђивања рационалности понашања управе проф. Тимзит истиче да „емпиријско сазнање постојећих различитих рационалности, начин како се оне одржавају, у институтима, телима, органима и облик у коме се образује њихова интеграција *a posteriori*, да би се дошло до коначне одлуке у функцији одговарајућег утицаја носилаца тих рационалности, била би много више кориснија за сазнавање и разумевање управе, него традиционалне теорије о апсолутној рационалности“.⁶⁸ Стога да-

⁶³ Према чланку М. Вебера: *Les caractéristiques de la bureaucratie*, објављеном у часопису „*Arguments*“ под насловом „*La bureaucratie*“ U. G. E. coll. „10/18“, 1976, стр. 96, а такође и у књизи М. Weber, *Economie et société* T. I, Plon, Paris, 1971, стр. 231 и G. Timsit, *op. cit.*, стр. 33.

⁶⁴ Robert Merton, *Eléments de théorie et de méthode*, Plon, 1965, стр. 192—201; G. Timsit, *op. cit.*, стр. 33.

⁶⁵ M. Crozier, *Le phénomène bureaucratique*, стр. 218.

⁶⁶ M. Crozier, *op. cit.*, стр. 218.

⁶⁷ M. Crozier, et E. Friedberg, *op. cit.*, стр. 46, 315; G. Timsit, *op. cit.*, стр. 34.

⁶⁸ G. Timsit, *op. cit.*, стр. 34.

ље закључује: „тако се шири представа управе са разделеним рационалностима које се супротстављају; представа далеко од уобичајених визија потчињене, јединствене и скупа хармонично повезаних структура управе, популаризоване великим примерима. Представа савремене управе, сложеније, реалније, живље него оне којом смо се задовољавали. Представа управе којом се завршавају митови о управи. А можда наговештава нове митове?“⁶⁹ Проф. Тимзит указује да се у размишљању о будућој управи увек мисли на управу која би боље одговарала задовољању потреба друштва, односно допринела решавању више актуелних проблема као, на пример, еманципацији развлашћеног друштва од држава; проблем мењања система који је парализован институционалним и културним блокадама. Проблем господарења све шире и препотентне бирократије,⁷⁰ или како се у Француској још закључује „наша држава је у кризи, наша управа је болесна“ па је неопходно тражити излаз.⁷¹ Према проф. Тимзиту за излаз из ове „кризе државе и управе, предлаже се од стране марксистичких политолога одумирање државе, а према Веберовом учењу ослобађање од разочараног света“.⁷² Ту се, како истиче проф. Тимзит, најављују нови митови управе: мит самоуправљања који би имао да еманципује развлашћено друштво од државе и мит о децентрализацији управе како би се омогућило мењање система управе и најзад, мит о држави — домаћину да би се држава ослободила своје бирократије.⁷³

На крају поменуо бих гледиште проф. Мјаја који истиче да у социјалистичким државама теорија о одумирању државе не води, у крајњој линији, народној држави него супротно од тога, држава би морала нестати како би се дошло до стварања људске заједнице која ће задовољавати конкретне потребе људи. Стога је управа у социјалистичким државама теоријски још увек прелазног карактера и трпи промене које би по овој концепцији морале водити њеном постепеном одумирању. Проф. Мјај, даље истиче, да у таквом друштву принудне правне норме више не би биле потребне. Односи међу грађанима били би утврђени договорима на основу којих би се такође решавали и спорови који би могли настати.⁷⁴ У вези с овим схватањем посебно се истиче „уколико рушење буржоаске државе означава крај поделе између државе и грађанског друштва, на народу је да сам налази институционалне облике вршења власти који ће рушити многе класификације. Уставно и управно право нашло би се у ситуацији да доводе у питање многе своје концепције“.⁷⁵

⁶⁹ G. Timsit, *op. cit.*, стр. 34.

⁷⁰ G. Timsit, *op. cit.*, стр. 34.

⁷¹ G. Timsit, et C. Wiener, *Administration et société*, у књизи: *L'administration vue par les politiques*, Cujas, Paris, 1979, стр. 19—44.

⁷² G. Timsit, *op. cit.*, стр. 35.

⁷³ G. Timsit, *op. cit.*, стр. 35.

⁷⁴ M. Miaille, *op. cit.*, стр. 249—250.

⁷⁵ M. Miaille, *op. cit.*, стр. 251.

14. Овај сажети преглед теоријских концепција о управи у савременој западноевропској политолошкој књижевности може пружити података за размишљање о објективној вредности ових концепција и колико оне могу бити од користи у процесу преображаја савремене управе. Несумњиво ји да преображај управе зависи од развоја одређеног друштва, односно од услова и околности у којима се развија одређено друштво.

Драгаш ДЕНКОВИЋ

LES FORMES THEORIQUES DE L'ADMINISTRATION ET LA TRANSFORMATION DE L'ADMINISTRATION CONTEMPORAINE

Résumé:

L'écrivain donne le sommaire concis de la discussion qui porte dans la littérature politicologique et celle de droit administratif de l'Europe occidentale sur les formes théoriques de l'administration, et il indique la demande générale dans ces discussions sur la nécessité de la transformation de l'administration dans la société contemporaine. Il donne le sommaire des trois exemples principaux de l'administration sur lesquelles on discute aujourd'hui: libéral, marxistique et vébérien. Il souligne à part que dans les toutes conceptions théoriques citées, et, aussi, dans la conception plus nouvelle marxistique de l'Europe occidentale, on accentue que l'administration, dans la mesure certaine, reçoit son autonomie relative par rapport à la structure économique de la société. La conception de l'administration de Gramsci est présentée à part, et aussi, celles des théoriciens marxistiques français (Poulantzas, Althusser et les autres), et, aussi, des sociologues non marxistiques (M. Crozier, E. Friedberg, R. Aron).

On indique combien on souligne dans ces discussions que, aujourd'hui, est la fin de l'administration comme d'un instrument du groupe gouvernant, c'est à dire de la classe gouvernante (G. Timsit). Ici est donnée la revue concise des conceptions plus nouvelles sur l'administration, c'est à dire sur la polyarchie (R. Dahl) et sur l'administration ségmentée (Poulantzas, Althusser, Crozier et les autres).

En indiquant les conceptions pluralistiques sur l'administration, l'écrivain cite à part la discussion qui porte sur la possibilité de l'application de cette conception dans la société socialiste. L'auteur pense que la transformation de l'administration dépend du développement de la société déterminée, c'est à dire des conditions et des circonstances où se développe la société déterminée, et que, en conformité de cela, la conception déterminée pluralistique de l'administration est possible, aussi, dans les pays socialistes.

УТВРЂИВАЊЕ И ОСПОРАВАЊЕ ОЧИНСТВА И МАТЕРИНСТВА ПРЕМА НАШЕМ ПРАВУ

ОПШТИ ПРЕГЛЕД

За разлику од ранијег нашег савезног породичног законодавства (основни закон о односима родитеља и деце) закони федералних јединица (република и покрајина) уређују и утврђивање и оспоравање материнства а не само очинства. Према праву неких федералних јединица материнство се утврђује и оспорава према прописима по којима се утврђује и оспорава очинство уколико из природе односа не произилази друкчије. Од овога се одступа у праву СР Хрватске и СР Македоније. Законима ових федералних јединица посебно се уређује утврђивање и оспоравање материнства. Закон СР Србије, међутим, за утврђивање материнства прописује да се сходно имају применити прописи о утврђивању очинства уколико из природе односа не произилази нешто друго, а слично, као и Закон СР Хрватске, посебно уређује оспоравање материнства.

У погледу утврђивања очинства детета рођеног у браку наше право не уводи значајније новине. Истина, има разлике у формулацији. Тако се прописује да ће се оцем детета рођеног у браку и у року 300 дана по престанку брака сматрати муж мајке, а ранијим савезним законом и законима СР Црне Горе и САП Војводине — да ће се у наведеном случају сматрати да је дете рођено у браку. Међутим, и поред разлике у формулацији, правни учинак претпоставке о очинству је истоветан. Једино право СР Хрватске уводи новину за случај када претпоставка о очинству мајке указује на два мушкарца као могуће очеве детета. Реч је о ситуацији која настаје када се дете роди у новом браку мајке пре него што је прошло 300 дана од престанка њеног ранијег брака. Признање очинства у погледу детета рођеног ван брака детаљније се уређује (право СР Босне и Херцеговине, СР Хрватске и СР Србије). Неке од ових нових одредаба због питања која се у вези са њима постављају биће ближе размотрене. У споровима за утврђивање очинства, за разлику

од ранијег решења према коме су положај странака у овим судским споровима имали само дете и мушкарац (мушкарци) за кога се сматра да је отац, као обавезна страна појављује се и мајка детета (право СР Босне и Херцеговине, СР Хрватске, СР Србије).

Законодавство федералних јединица јединствено се опредељује да се не може да истражује очинство детета рођеног ван брака, ако је до његовог зачећа дошло вештачким путем.

У вези са оспоравањем очинства и материнства одступања и новине у праву федералних јединица, у односу на раније савезно законодавство и законодавство других федералних јединица, су уочљивије, и, у неким случајевима, принципијелног су значаја. Тако права СР Србије и СР Словеније признају право на оспоравање очинства, заснованог на основу претпоставке о очинству мужа мајке, и мушкарцу који није муж мајке, ако сматра да је отац детета и истовремено стави захтев да се утврди његово очинство. Ово право Закон СР Србије признаје само мушкарцу који је у време зачећа детета или доцније, пре рођења овог детета, засновао заједницу живота са његовом мајком, а право СР Словеније у овом погледу не поставља никаква ограничења.

Значајне су измене и у вези са субјективним и објективним роковима за оспоравање очинства мужа мајке. У вези са побијањем и оспоравањем очинства заснованог признањем постављају се врло сложена питања у вези са разликовањем случајева оспоравања претпоставки за његово заснивање, оспоравања самог очинства, поништаја признања односно изјава о признању и сагласности са признањем због недостатака воље (принуде, заблуде, преваре). Слични се проблеми појављују и са оспоравањем материнства заснованог на наведени начин.

Право СР Хрватске и СР Србије посебно уређују питање оспоравања материнства. С обзиром да се уређује само питање оспоравања материнства од жене која сматра да је мајка детета другој жени, жене која је уписана као мајка и која, јер сматра да није мајка тог детета, оспорава сопствено материнство, и — од стране детета, поставља се питање, *да ли је тиме искључена могућност да мушкарац који се сматра оцем детета на основу материнства детиње мајке, оспорава тој жени (тобожњој мајци детета) материнство*. У вези са овим постављају се још нека питања (домашаја одредби о оспоравању, права на тужбу с обзиром на савесност, странака у спору).

Такође уређује се и питање оспорава очинства заснованог на основу претпоставке о очинству мужа мајке, ако је до зачећа детета дошло вештачким путем. Такође још неки случајеви се уређују који раније нису били регулисали: оспоравање очинства мужа мајке од стране његовог законског заступника за случај потпуне пословне неспособности заступаног, оспоравање очинства од наследника претпостављеног оца.

ЗАСНИВАЊЕ ОЧИНСТВА КАДА ПРЕТПОСТАВКА О ОЧИНСТВУ МУЖА МАЈКЕ УКАЗУЈЕ НА ДВА МУШКАРЦА

Закон о браку и породичним односима СР Хрватске, за разлику од осталог нашег права, по горе споменутом питању прописује: „Ако је дјете рођено у каснијем браку мајке, оцем дјетета сматраће се муж мајке из тога брака, премда од престанка предходног брака мајке до рођења дјетета није протекло три стотине дана“ (члан 97, 2). „Ако муж мајке из каснијег брака с успехом оспори своје очинство, оцем детета сматра се муж мајке из предходног брака само ако је дете рођено у року од три стотине дана од престанка предходног брака мајке“ (члан 97, 3). Решење које је прихватио Закон СР Хрватске готово је истоветно са решењем прихваћеним у законодавствима Чехословачке, Пољске, Швајцарске, Западне Немачке.

Супротно Закону СР Србије се прописује: „Ако је дете рођено у доцнијем браку своје мајке, али пре истека рока од 270 дана по престанку њеног претходног брака, оцем ће се сматрати муж мајке из претходног брака, осим ако муж мајке из доцнијег брака са њеним пристанком призна дете за своје“ (члан 86, 2). Исто решење, са извесним разликама у формулацији, садржао је и Закон о односима родитеља и деце СР Србије од 1974. (члан 25, 2). Породични закон СР Босне и Херцеговине прихвата истоветно решење. Слично и остало наше право, изузев права СР Хрватске, и СР Словеније које ово питање не уређује. У ствари овиме се у потпуности определило за оно решење које је већ раније било прихваћено Основним законом о односима родитеља и деце од 1947. (члан 22, 2).

Горње решење има неке слабости које нема оно које је прихваћено Законом СР Хрватске. Муж мајке из новог брака може у договору са мајком детета, руковођени различитим разлозима, да искључи очинство мужа мајке из првог брака, и ако је извесно да је он отац детета, а да, при томе, овај муж мајке из првог брака нема на располагању правна средства којима би то могао да осујети. Мотиви за овакав договор могу бити врло различити: да мајка наследи целокупну заоставштину раније умрлог мужа, а не да је дели на равне делове са посмрчетом, или, да се искључењем очинства мужа мајке из првог брака отклони свака могућност да дете буде њему а не мајци поверено, или да мајка прекине сваку везу са њим па и преко заједничког детета, и тиме се спречи евентуална могућност мешања, посредним путем, у њен нови брак. Поред тога Закон СР Србије и остало наше споменуто право не предвиђају у ком року муж мајке из другог (новог) брака треба да изјави о признању очинства. То би, свакако, требало да буде одмах приликом пријављивања да је дете рођено. Но, шта ако се то пропусти? Да ли је искључено да се доцније да признање о очинству од стране мужа мајке из новог брака и сагласност са признањем. Изгледа да ова могућност постоји. Но, она, свакако, да би морало да буде ограничена роком, који, чини нам се, не би могло да

буде дужи од шест месеци. Рок би био одржан било да је у течају њега дато само признање или сагласност са признањем (изјаве мајке да је муж мајке из новог брака отац), а доцније, после његовог истека, муж односно мајка дају одговарајуће изјаве у рокови предвиђеним прописима о признању очинства. Потребне изјаве за заснивање очинства мужа мајке из новог брака мајке могу дати и пре рођења детета. Према праву СР Србије постоји, истина, могућност да муж мајке из првог брака побија на овај начин засновано очинство мужа мајке из другог (новог) брака. Наиме, он се овде може користити одредбом, којом се мушкарцу који је у време зачећа детета живео у заједници живота са мајком детета или је њу доцније пре рођења детета засновао, признаје право на оспоравање очинства мужу мајке. Под овом претпоставком, да је пре рођења детета живео у заједници живота са његовом мајком с тим да она није коначно престала пре времена у које пада зачеће детета, као и сваки мушкарац који то докаже, моћиће да поведе спор за оспоравање очинства мужу из новог брака.

Према праву СР Босне и Херцеговине, СР Хрватске, и СР Србије, поништај брака је један од начина његовог престанка. До оваквог опредељења дошло се због тога што ништави брак све док не биде правоснажном судском одлуком поништен производи готово исти правни учинак као и пуноважни брак. И поред тога, не уређује се питање ко се има сматрати оцем детета кад се мајка у време рођења детета налазила у два брака: једном који је раније закључила, који је пуноважан и *само формално постоји*, и другом, доцније закљученим и ако први брак није формално престао, који је ништав *али се као брачна заједница живота остварује*. И један и други брак све док не престану разводом или поништајем производе правне последице брака. Које од њих дати предност у вези са претпоставком о очинству мужа мајке? Да ли овом који је пуноважан, али само формално постоји, или овом који је наводно ништав али се као брачна заједница живота остварује? У таквим животним и брачним приликама биће јасно да дете проистиче из другог брака и да је, сходно томе, муж мајке из другог брака отац детета. Изузетно, ако би, с обзиром на то кад је дете рођено и кад је престала заједница живота са мужем из првог брака, било могуће да је дете зачето у односу мајке са првим мужем, имало би се узети, да је отац детета муж мајке из ранијег брака.

Најчешће ће у књизи рођених бити означен за оца детета муж мајке из другог брака независно од става који бисмо по овој ствари заузели. Први брак мајке се обично успешно прикрива. То иде у прилог изложеног гледишта. Друкчије је, међутим, када је реч о праву СР Хрватске. С обзиром на решење за које се оно определило за случај рођења детета у новом браку мајке пре истека рока од три стотине дана од престанка њеног брака, изгледа да би се у погледу овог овде наведеног случаја који није изричито законом уређен, требало одредити за гледиште да је муж мајке из новог брака, истина ништавог,

али у коме је дете пре његовог поништаја рођено, отац детета, а ако се успехом оспори своје очинство, да је онда муж мајке из првог брака отац. Реч је о законској празнини која се може без тешкоће попуњити аналогно томе како је регулисано питање очинства мужа мајке када је дете рођено у новом браку мајке, а с обзиром на време које је протекло од предстанка њеног ранијег брака, није искључена могућност да је зачето у овом ранијем њеном браку. Поред већ наведених предности ово је још једна предност споменутог решења прихваћеног у праву СР Хрватске.

ОСПОРАВАЊЕ ОЧИНСТВА ДЕТЕТА РОЂЕНОГ У БРАКУ

У овом погледу требало би разликовати две врсте тужби односно спорова. Тужбу којом се оспорава постојање претпоставки за заснивање очинства мужа мајке, и тужбу којом се оспорава да је муж мајке отац детета. Могућа је још једна врста тужбе. То, уствари, није тужба за оспоравање очинства или претпоставки за његово заснивање, већ тужба за утврђење да се с обзиром на полну припадност не може бити отац (исповести се да је „муж“ мајке детета женског пола, лажни хермафродитизам). До ове врсте спорова тешко да може доћи у пракси. Пошто о њима не постоје никакви посебни прописи, за случај њиховог евентуалног вођења имају се применити одредбе које важе за вођење парнице уопште.

За спорове о оспоравању претпоставки за заснивање очинства мужа мајке, поставља се питање да ли се и под којим условима могу водити у погледу појединих претпоставки: 1) материнства жене претпостављеног оца, 2) постојања брака, и 3) тврђе да је дете рођено у браку (тврди се да је дете рођено пре закључења брака или после протеча три стотине дана од престанка брака). О могућности оспоравања претпоставке под 1) биће говора у делу о оспоравању материнства. Што се тиче оспоравања постојања брака таква могућност постоји, али она има практични значај само ако непостојећи бракови не производе правни учинак (право СР Босне и Херцеговине и СР Хрватске), а не ако ови бракови (остало наше право које познаје ове бракове и право СР Србије које раније непостојеће бракове сматра ништавим) производе правни учинак па и у погледу претпоставке о очинству мужа мајке. Но, запазимо, ни у наведеном случају у коме непостојећи бракови не производе никакав правни учинак, нема места оспоравању заснованог очинства вођењем посебног поступка о томе пред судом. Овде се заснивање очинства посредно побија вођење брачног спора за оглашење брака непостојећим (правоснажну пресуду о томе суд доставља надлежном матичару да упише одговарајуће чињенице и промене у матичну књигу рођених у погледу брака и претпоставке о којој је реч). Нема места поменутом оспоравању заснивања очинства ни када брак уопште није био закључен, а

у одговарајућим матичним књигама лажно је било уписано да је одређени мушкарац у браку са мајком детета. У овом случају водиће се посебан спор за поништај лажног уписа, и, после правоснажности, пресуда се исто доставља надлежној матичној служби да изврши одговарајуће констатације о брисању лажно уписаног брака (тако је према праву свих федералних јединица). Ова констатација је посебно значајна за разумевање правних особености „непостојећих бракова“ према нашем праву.

Најзад, остају још оспоравање чињенице да је дете рођено у браку. У погледу оспоравања ове чињенице, такође, постоје ограничења. Тако муж мајке је уведен за оца на основу претпоставке о очинству мужа мајке, јер је лажно пријављен да се дете родило дан два након венчања мајке, а оно је, дан два пре овог венчања рођено. Муж мајке не би могао доцније да оспорава на овај начин засновано очинство, ако су му наведене околности биле познате и у року од шест месеца од дана када је уписано да је отац детета није повео спор да то оспори. Овакво његово пасивно, а каткад и активно држање у вези са уписом за оца, има, свакако, све елементе пуноважног признања очинства. Из тога произилази да трећа лица не би могла да воде спор о постојању претпоставке о којој је овде реч противу мајке, мужа мајке и детета, јер тврђа мајке и њеног мужа да је дете рођено у њиховом браку, има, у наведеним околностима, снагу коју и изјава о признању и сагласности са признањем очинства.

Друкчије је са самим оспоравањем очинства а не претпоставки на којима се заснива. Видели смо да право СР Словеније, и, под одређеним ограничењима, право СР Србије, признају право на оспоравање брачног очинства и мушкарцима који нису у браку са мајком. Рок за подношење тужбе суду је годину дана од рођења (СР Србија), уписа рођења (СР Словенија) детета у књигу рођених. Закони СР Босне и Херцеговине, СР Хрватске, СР Македоније, СР Србије предвиђају могућност да законски заступник мужа потпуно пословно неспособног мужа води за њега овај спор, а Закон СР Србије предвиђа и могућност да наследници умрлог мужа, под одређеним условима, оспоравају очинство умрлога. Најзад, очинство детета зачетог вештачким путем може да оспорава само мушкарац који је у браку са мајком детета, и то само ако је, без његове сагласности, зачеће обављено оплодним ћелијама другог мушкарца.

ЗАСНИВАЊЕ ОЧИНСТВА ПРИЗНАЊЕМ

Видели смо да очинство засновано на основу претпоставке о очинству мужа мајке заснива се силом закона кад су за то испуњене законске претпоставке и пре уписа у књигу рођених и, обратно, мимо тога што је уписано у књигу рођених за дете, није засновано, ако ове претпоставке нису испуњене. Изузетно, узеће се да је засновано, ако на основу уписа у књигу рођених

и накнадног држања родитеља детета или од њих датих изјава, има се узети да је дошло до испуњења претпоставки за заснивање очинства.

Све горе наведено важи и за заснивање очинства признањем. У овом случају, такође, се може десити, да претпоставка која није била испуњена у тренутку уписа буде доцније откловљена давањем изјава воље или држањем родитеља у вези са уписом (отклањање недостатака у погледу форме изјаве давањем исте у прописаној форми, добијање сагласности која је недостајала, потврђивање изјаве пуномоћника у прописаној форми, прихватање очинства неоспоравањем очинства у одређеном року кад су испуњене све остале претпоставке за његово заснивање). То се не односи на претпоставке у погледу којих нема могућности да буду испуњене, а којих овде није мали број.

Очинство, засновано признањем, може се, дакле, побијати оспоравањем постојања претпоставки законских за његово заснивање, и, такође, оспоравањем да је мушкарац који је признао очинство отац детета. Међутим, овде постоји још једна врста спорова који се не могу безрезервно сврстати у прву врсту овде наведених спорова и ако између њих има извесне сличности. То су спорови за поништај изјаве о признању очинства или изјаве о сагласности се признањем због недостатака воље (принуда, заблуда, превара). Ми ћемо их овде посебно размотрити због њихове специфичности и због различитог опредељења у погледу њих у нашем садашњем законодавству (СР Босне и Херцеговине и СР Хрватске, с једне стране, и СР Македоније и СР Србије, на другој страни). Но, пре овога указаћемо на нека спорна питања у вези са заснивањем очинства признањем.

Кад су испуњене остале претпоставке за заснивање очинства (исто материнства) признањем оно је засновано чим су о томе у законом прописаној форми дате потребне изјаве. Будући да ове изјаве (признање и сагласност са признањем) могу бити одвојено, у различито време и у записник код различитих органа дате (матичар, орган старатељства, суд, други орган за сачињавање јавних исправа) излази да се очинство о коме је реч не заснива у управном или сличном поступку пред матичарем, органом старатељства или у судском поступку (потова што се изјава о признању може дати и у тестаменту). То значи, да је очинство силом закона засновано и када даваоцима изјаве још није познато да су зато испуњени сви формално-правни услови. О овоме би требало водити рачуна приликом оцне одредбе Закона СР Србије: „Ако у спору ради утврђивања очинства тужени призна очинство, поступак ће се обуставити, а суд ће оверен препис записника са изјавом о признању очинства одмах доставити матичару надлежном за упис детета у матичну књигу рођених“ (члан 374, 4). Наиме, ова одредба има релативан значај: не може се применити на све спорове о утврђивању очинства. Тако ако је мајка тужбом обухватила више мушкараца који су могући очеви, јер су у време у које пада зачеће детета имали односе са њом, нема места њеној примени, јер се у овак-

вом једном случају тужба мајке не може узети као унапред дата сагласност са признањем очинства које ће дати један од тужених мушкараца (овде је мајка подношењем тужбе означила све туженике као могуће очеве а не само једног од њих). Исти и када је дете тужилац а тужени су одређени мушкарац и мајка која се својевремено није сагласила са признањем очинства или је означила неког другог мушкарца за оца. Наведену одредбу треба схватити као одредбу којом се прописује да ако се из тужбе и осталих датих изјава има узети да је очинство засновано признањем суд ће оверен препис записника са изјавом о признају очинства доставити надлежном матичару.

Закон СР Србије прописује: „Изјава о признању очинства, као и изјава мајке и детета о сагласности са признањем очинства не могу се опозвати“ (члан 97, 1). Закони СР Босне и Херцеговине и СР Хрватске прописују: „Признање очинства је неопозиво“. Цитираним одредбама, према праву СР Босне и Херцеговине и СР Хрватске, признање, а према праву СР Србије и изјаве мајке и детета о сагласности са признањем су неопозиве. То се, свакако, односи и на изјаву мајке у којој је, приликом пријаве рођења детета или доцније, означила мушкарца кога сматра да је отац детета, пре него што је овај о томе дао било какву изјаву. Но, шта значи ова неопозивост споменутих изјава. Да ли то значи да оне неопозиво и коначно везују даваоца изјаве без обзира да ли ће бити прихваћене и да ли ће произвести или неће правни учинак признања? Очигледно је, да се неопозивост изјаве о признању очинства и саглашавању са тиме мора временски да ограничи, и да у случају када и мимо датих изјава није могло доћи до заснивања очинства раније дате изјаве не би требало више да правно везују даваоце изјава. Наше право, међутим, садржи о овоме само лаконску одредбу, да су изјаве о признању очинства и изјаве мајке и детета о саглашавањем са овим признањем, односно признање, неопозиви. Чини нам се да би ово требало ближе регулисати законом.

У Законику о породици и старатељству Пољске изричито је прописано: „Сагласност може бити изјављена било пре признања или истовремено са признањем или у року од три месеца од дана признања“. Према праву Чехословачке очинство се утврђује сагласном изјавом родитеља. Оне их везују само као заједничке и споразумно дате. Њихов правни учинак је одмах настао па се не поставља питање опозивости. Према праву које је на снази у Западној Немачкој, за правни учинак признања очинства потребно је да се са признањем сагласи дете. Законски заступник детета дужан је да да сагласност у року од шест месеци од дана када му је уручено обавештење о признању.

Према француском праву изјаве о признању очинства и материнства су неопозиве. Међутим, то не ствара никакве тешкоће, јер изјаве о признању производе потпун правни учинак чим су дате у законом прописаној форми (очинство односно материнство су одмах засновани).

Законима СР Црне Горе, СР Србије, САП Косова прописано је да није дозвољено истраживање, а законима СР Босне и Херцеговине, СР Хрватске, СР Словеније и САП Војводине — да није дозвољено истраживање очинства детета зачетог вештачким путем. Но, то не значи да очинство детета на овај начин зачетог не може да се заснује признањем. Приликом узимања изјава у вези са признањем очинства не залази се у питање на који је начин дете зачето. Уколико је мушкарац који је признао очинство био у заблуди у погледу наведене околности, може, подношењем тужбе у законом предвиђеном року суду, да издејствује поништај изјаве о признању односно оспоравање очинства. Ово ако дете није зачето његовим оплодним ћелијама. Овако засновано очинство дете може да оспорава до своје 25. године. Реч је о оспоравању очинства а не претпоставке за његово заснивање признањем. То значи, да неће са тужбом успети ако је зачеће обављено оплодним ћелијама мушкараца који је признао очинство. Нико други не може да оспорава на овај начин засновано очинство — мајка, јер је са њеном сагласношћу засновано, неки други мушкарац, јер истовремено мора да захтева да се утврди да је он отац детета, а ово захтев не дозвољава (истраживање односно утврђивање очинства је у овом случају забрањено).

ОСПОРАВАЊЕ ПРИЗНАТОГ ОЧИНСТВА ЗБОГ НЕДОСТАКА ВОЉЕ У ВЕЗИ ПРИЗНАЊА

Према праву СР Босне и Херцеговине и СР Хрватске мушкарац чије је очинство засновано признањем може да оспорава ово своје очинство ако је био у заблуди у погледу околности које *искључују његово очинство*. Тужбу може поднети у року од годину дана (шест месеци, СР Хрватска) по сазнању за наведене околности, а најкасније пет година (десет година, СР Хрватска) од давања изјаве о признању. О могућности побијања признатог очинства од лица која су своју сагласност са признањем дала у заблуди, или што су признање и сагласност са њиме дати под принудом, ништа се не говори. У вези са овим ваља запазити да наведени закони говоре о *оспоравању* очинства, а не поништају признања или изјаве о признању. То су једини случајеви у нашем праву у којима се, поред детету до његове 25. године и другом мушкарцу који сматра да је прави отац детета (у року од годину дана након уписа признатог очинства у књигу рођених), *признаје право на оспоравање очинства!*

Закони СР Македоније и СР Србије предвиђају могућност побијања очинства заснованог признањем не само што је признање дато у заблуди, већ и што су изјаве о признању и сагласности са признањем очинства дате у заблуди, услед преваре или под принудом. Засновано очинство се не побија *оспоравањем очинства*, већ издејствовањем судске одлуке о поништају изјаве о признању или изјаве о сагласности са признањем (право СР Ср-

бије) односно поништајем признања (право СР Македоније), што се у оба случаја, са правне тачке гледишта, своди на исто.

Према правима СР Босне и Херцеговине и СР Хрватске тужбеном захтеву ће се удовољити ако је по среди заблуда која *искључује* очинство тужиоца и ако у време када је признао очинство *није знао* за ове или *неке друге* околности које искључују његово очинство (претпоставка је да је тужба поднета у законом предвиђеним роковима). То значи, да ако се у спору испостави да је реч о околностима које доводе у сумњу очинство тужиоца али га не искључују, тужбени захтев ће се одбити. Но, шта ако се установи да су у питању околности које искључују очинство тужиоца, али да је он за те околности или неке друге околности које искључују његово очинство знао у време давања изјаве о признању? Да ли би требало тада ствар процедурално решити и једноставно одбацити тужбу, или је решити мериторно и — одбити тужбени захтев? На први начин би ствар требало решити ако је овде по среди спор о оспоравању самог очинства (пошто се не залази у питање које је суштина овог спора — да ли је или није тужилац отац ствар треба процедурално решити), а на други — ако је овде по среди спор за побијање очинства због мана воље (пошто се установило да воља тужиоца није била манљива, јер није био у заблуди, нема места побијању очинства због заблуде те ствар треба мериторно решити одбијањем тужбеног захтева). Како је овде реч о оспоравању самог очинства, како проистиче из самог текста закона, изгледало би да тужбу треба одбацити („... може га тужбом оспоравати“, члан 116, 1 Закона СР Хрватске; „... може очинство оспоравати“, члан 119, 1 Закона СР БиХ). Но, да ли је то тако? Размотримо ближе суштину спорова о којима је овде реч.

Право СР Хрватске и право СР Босне и Херцеговине прихватили су по разматраном питању један комбиновани систем. Једним делом то је систем заснован на теорији воље (мане воље). Другим делом то је систем заснован на истинитости исказа (изјава), претпоставке о очинству тужиоца заснованој на једној чињеници која се исказом (изјавом) тужиоца као неспорна утврђује — да је он у време у које пада зачеће детета имао интимне односе са мајком у наведено време је свакако, вероватан отац детета које је она родила. Према томе има места претпоставци о његовом очинству. Овој претпоставци има места све док је успешно не оспори путем доказа који њену вероватноћу искључују (обеснажују). Слично је, уосталом, и о оспоравању претпоставке о очинству мужа мајке у погледу детета које је у браку са њиме родила. Према томе, ако сте ви приликом признања очинства знали да нисте отац, па сте ипак дете признали, ви овако засновано очинство не можете да побијате, јер ваша оваква изјава воље нема никаквих недостатака (добровољно сте преузели улогу оца). Ако сте је, пак, дали у уверењу да сте отац, па сте после сазнали за околности које то доводе у сумњу, онда је збиља ваше признање манљиво, јер га не би дали да сте за наведено знали. Уколико би и даље остали на терену мана воље ми би вашу

изјаву поништили. Међутим, настаје једна нов значајан моменат — извесност ваших интимних односа са мајком у критично време, а тиме и оправданост претпоставке да сте отац. Закон овде очигледно полази од претпоставке о очинству тужиоца. Доследно свему тужбени захтев треба одбити мериторним решавањем ствари у оба разматрана случаја: 1) тужилац је признао очинство а знао је да није отац, и 2) тужилац је признао очинство у уверењу да је отац, али предсудом утврђене чињенице, за које је доцније сазнао и због којих сумња у своје очинство, не искључују то његово очинство. Посебним регулисањем питања побијања очинства због заблуде од стране мушкарца који је признао очинство очигледно се хтело (објективно је тако) да се опраничи могућност да од њега, због ове мане воље, оно буде побијано, могућност која би, према општим правилима постојала, да овако није поступљено. То значи да изјава о признању очинства дата под принудом, и изјаве о сагласности са признањем очинства дате у заблуди, под утицајем преваре или под принудом, могу се побијати према општим правилима о, побијању правних радњи због недостатака воље.

Супротно горњем, према праву СР Македоније и СР Србије, слободно и стварно изражена воља је претпоставка за пуноважно заснивање очинства. Ако ова претпоставка није испуњена (изјаве су дате под принудом, утицајем преваре, у заблуди) давалац изјава у законом предвиђеном року може захтевати њен поништај, а тиме и издејствовати поништај заснивања очинства које се није могло без ње обавити. Ово је један чист систем недостатака (мана) воље. Истина не прецизирају се ближе околности у погледу којих би требало да се буде у заблуди већ се просто на просто говори о недостацима воље (СР Македонија) односно, принуди, изјави услед преваре, заблуди (СР Србија). Свакако, да само долази у озбир заблуда о чињеницама које доводе у сумњу у тој мери признањем засновано очинство, да се са основом може узети да изјава не би била дата да је давалац изјаве за њу знао. У овим споровима тужена страна може да подношењем противтужбе стави захтев да се у случају усвајања тужбе донесе одлука којом ће се утврдити да је мушкарац који је признао очинство отац, па се може, тако десити, да се поводом противтужбе утврђује очинство чије је заснивање поводом тужбе поништено!

Закоником о породици и старатељству Пољске од 1964. питање побијања признатог очинства уређено је на начин као и према приказаним решењима у погледу права СР Македоније и СР Србије (мушкарац који је признао очинство и овлашћена лица која су се са признањем сагласила могу захтевати поништај признања због недостатака воље; само дете — нико други — може да води спор за оспоравање очинства, ако мушкарац који га је признао није његов отац, до 21. године).

Законом о породици Чехословачке од 1964. очинство детета утврђено сагласном изјавом мајке и мушкарца који изјављује да је отац могу само мајка и овај мушкарац да оспорављу, због околности које искључују његово очинство, и то у року од шест месеци од дана када је очинство на овај начин засновано. Ако је једном од родитеља истекао рок који је одређен за оспоравање очинства Врховни јавни тужилац може ако

то захтева интерес друштва, поднети захтев за оспоравање очинства против оца, мајке и детета.

Према праву Западне Немачке очинство засновано признањем могу да оспоравају мушкарац који га је признао, мајка и дете. Реч је о оспоравању очинства које припада и мушкарцу који је против свога уверења признао или из непоштених побуда (*„Anfechten kann auch, wer wider bessers Wissen oder aus unlauteren Beweggründen anerkannt hat“*). Није по среди побијање због недостатака воље (*Münchener Kommentar zum BGB, Band 5, München, 1978., с. 1186*). Ако је мушкарац умро пре него што је прошло годину дана од ступања на снагу признања, а за то време није покренуо поступак за побијање очинства, поступак могу покренути његови родитељи. Признање производи дејство када се са њим сагласи дете.

Право Француске не поставља нека већа ограничења у погледу могућности оспоравања признатог очинства. Очинство засновано признањем (заснивано је чим се признање да у прописаној форми) може да оспорава свако ко за то има правни интерес, па и мушкарац који га је признао. Тужба се подноси у року од 30 година односно десет година, ако се поседује, у складу са признањем, положај оца. Исто важи и за заснивање материнства признањем (*P. Dupont Delestraint, Droit civil, Paris, 1977, с. 95*) односно за оспоравање на овај начин насталог материнства.

УТВРЂИВАЊЕ ОЧИНСТВА ИСТРАЖИВАЊЕМ

Реч је о утврђивању очинства детета рођеног ван брака у спору пред судом. Према праву СР Србије, СР Босне и Херцеговине, СР Хрватске, СР Македоније нужно парничне странке у спору су: дете, мушкарац чије се очинство утврђује и мајка детета. Према праву осталих федералних јединица странке у спору су само дете и мушкарац чије се очинство утврђује. Сва ова лица која су нужне парничне странке могу бити и у положају тужилачке и тужене странке. Тужбом мајке и детета могу бити обухваћени више мушкараца као могући очеви детета. То што је мајка у време у које пада зачеће детета имала више саженика није сметња да се утврди да је један од њих стварно отац, па и да мајка, кад је у погледу ове чињенице у неизвесности, обухвати их истом тужбом.

Ако тужбом за утврђивање очинства нису обухваћени сви они који су нужне парничне стране суд ће предузети мере да се недостатак отклони. Поводом тога у Закону СР Србије се прописује: „Ако у спору ради утврђивања очинства тужилац у року који је суд одредио не прошири тужбу на лица која тужбом нису обухваћена или ако та лица у истом року не приступе тужби као нови тужиоци, суд ће о томе *обавестити орган старатељства* и одредити му рок у коме може проширити тужбу на лица која нису тужбом обухваћена. Ако у том року тужба не буде проширена, суд ће тужбу одбацити“ (члан 370). Очигледно је да се цитирана одредба заснива на две претпоставке: да је дете чије се очинство утврђује малолетно, или, барем пословно неспособно, и да је оно у положају тужилачке странке. Ово због тога што у оваквом једном спору орган старатељства може да поступа, јер нема положај странке, само у име и за рачун пословно неспособног (малолетног) лица. По

овом свом оваквом положају он може само да проширује тужбу у име тог лица тужбом необухваћену нужну парничну странку која није странка у име које делује. Да ли то значи да ако тужбу подноси мушкарац који сматра да је отац детета против мајке детета нема места примени споменуте одредбе. Чини се да за овим нема потребе јер у личности мајке су садржана овлашћења и да делује у своје име у својству странке и у име детета, као његов законски заступник. Истина, може се десити да је мајка лишена родитељског права или пословно неспособна. Сходно томе споменутој одредби, за један овакав случај, требало би схватити и као овлашћење за орган старатељства да подношењем одговарајућег захтева уведе у парницу и нужну парничну странку која тужбом није обухваћена, ако је то дете у погледу кога се очинство утврђује, а оно због малолетства, пословне неспособности није у стању да само предузме ову радњу (уведе дете у парницу придружујући га њој као тужиоце или туженика у својству умешача с положајем јединственог супаничара; ово ако оцени да је то у интересу детета). Оваквим ширим тумачењем, чини нам се, да се потпуније заштићује онај интерес чијој је заштити, објективно оцењујући односе, цитирана одредба намењена.

Ако мушкарац који сматра да је отац детета призна очинство, а до његовог заснивања, ипак, не дође, јер су мајка или дете које је навршило 16 година одбили да се са тиме сагласе, не остаје друго до да подношењем тужбе суду издејствује одлуку којом ће се установити његово очинство. Закон ништа не говори о могућности да мушкарац о коме је реч мимоиђе овај пут и непосредно се са тужбом за утврђивање очинства обрати суду. Но, то не значи да је овај други пут непосредног обраћања суду немогућ. Уколико се пред судом установи да мајка и дете у својству туженика оспоравају тужбени захтев нема сметњи да се парница пред судом спроведе, а ако га не оспоравају, тако да се има узети да је изјавама странака засновано очинство признањем, да се поступак обустави и записник са изјавом о признању очинства достави матичару ради уписа (члан 374, 4).

УТВРЂИВАЊЕ И ОСПОРАВАЊЕ МАТЕРИНСТВА

Материнство се утврђује на исти начин за дете рођено у браку и ван брака. Према праву СР Србије оно се утврђује: 1) пријављивањем да је одређена жена дете родила (најчешћи случај), 2) признањем материнства од жене која је после порођаја дете напустила (одбацила), тако да се пријављивањем није могло да установи ко му је мајка, 3) одлуком суда. Постоји извесна разлика за заснивање материнства признањем за дете рођено у браку и за дете рођено ван брака: у првом случају признање ће произвести правни učinак када се за њиме сложи старалац са одобрењем органа старатељства и мушкарац који, на основу претпоставке о очинству мужа мајке, са материнством

своје жене сматра се силом закона оцем, а у другом случају, за наступање учинка признања, потребна је само ова прва сагласност (стараоца уз одобрење органа старатељства). Сагласност са признањем материнства не даје старалац за дете које је навршило 16 година (право СР БиХ и СР Србије) односно 18 година (остало наше право које познаје заснивање материнства признањем), већ само дете. Право СР Македоније, а изгледа и СР Хрватске, не познају овај начин (признањем) заснивања материнства. За право СР Србије и остало наше право изводи се закључак да га познају на основу прописа да се материнство утврђује сходно одредбама које важе за утврђивање очинства (Слично и Милка Јанковић, Коментар Закона о браку и породичним односима, Београд, 1981, стр. 93).

Закони СР Хрватске, СР Македоније и СР Србије посебно уређују питање оспоравања материнства, за разлику од осталог нашег законодавства према коме се материнство оспорава сходно одредбама о оспоравању очинства.

Закон СР Србије уредио је питање оспоравања материнства готово на исти начин као и Закон СР Хрватске (постоји разлика у објективном року од десет година од рођења детета а не пет година, за жену која оспорава себи или другој жени материнство), који му је овде очигледно служио као узор. Заједнички им је недостатак што ништа не говоре о могућности оспоравања материнства од стране мушкарца који се на основу материнства одређене жене сматра оцем детета. Затим говори се о жени која је у матичне књиге уписана као мајка детета, а не о жени која се на основу закона сматра мајком, па настају тешкоће у вези са применом једног оваквог прописа када је дошло до погрешног уписа, или је, због више силе, упис изостао. Не види се да ли несавесност лишава жену, која оспорава себи или другој жени материнство, права на тужбу. Најзад када је реч о праву СР Србије — пропуштено је да се регулише питање оспоравања материнства заснованог признањем, па се аналогно имају применити прописи о оспоравању и поништају очинства заснованог признањем. Примедба у погледу уписа у матичну књигу је принципијелног значаја. Исто као за заснивање очинства, упис о коме је реч нема правно конститутиван (креирајући) значај — материнство као и очинство заснива се силом закона и пре уписа, са чињеницом да је одређена жена имала порођај и да после тога придржава одређено дете као своје и овакав њен положај мајке нико јој не оспорава, а ако се породила у здравственој установи — са чињеницом да је доласком у ту сврху и давањем при том података о себи као будућој матери недвосмислено изразила своје материнство поводом детета које је родила (ако је умрла приликом рођења или пре рођења детета непобитним осведочењем овог догађаја од учесника или, ако тога нема, судском одлуком, уколико суд на основу изведених доказа може да са довољно сигурности установи материнство).

Једно је јасно, да је реч о материнству заснованом приликом рођења детета после кога је уследио упис матере у књигу рођених за дете. Ово, свакако, требало би проширити, подразумевајући под наведеним и случај када је дошло до прешке при упису, због које је друга жена наведена да је мајка. Реч је о грешки која се доцније може лако исправити, поготово што чињенице нису спорне и, тобожња мајка не само што нема положај мајке, већ јој нису познати ни ближи подаци о споменутом детету. Најзад, чини нам се, да би примену одредби о којима је реч требало проширити и на случај кад до уписа приликом рођења заснованог материнства у матичне књиге није дошло због више силе. Свакако, да закон од узнемиравања стабилно заснованог материнског и родитељског односа штити и дете у погледу кога материнство у матичним књигама није констатовано због стицаја околности које имају све одлике више силе. Да би ово што се излаже било јасније, навешћемо само прописе: „Жена која је уписана у матичну књигу рођених као мајка детета може успорити своје материнство ако сматра да му није мајка“. „Тужбу ради оспоравања материнства може поднети у року од шест месеци од сазнања за чињеницу да није мајка, а најкасније у року од десет година од рођења детета“ (члан 107, 1 и 2). „Жена која себе сматра мајком детета може оспорити материнство другој жени која је у матичну књигу рођених уписана као мајка детета, под условом да истом тужбом тражи да се утврди њено материнство“. „Ову тужбу може поднети у року од шест месеци од сазнања да је она мајка тог детета, а најкасније у року од десет година од рођења детета“ (члан 108, 1 и 2). „Дете може оспорити материнство жени која је уписана у матичну књигу рођених као његова мајка“. „Тужбу ради оспоравања материнства дете може поднети до навршене 25 године живота“ (члан 109, 1 и 2).

Материнство жене је претпоставка за заснивање очинства њеног брачног мужа. Успешним његовим оспоравањем укида се и њиме засновано очинство, и, обратно, издејствовањем судске одлуке да је она мајка (уз оспоравање другој жени материнства кад дете није нахоче) — успоставља и очинство њеног мужа. Поставља се значи питање, не само да ли муж мајке може да оспорава њено материнство, већ да ли може да води спор за утврђивање да је она мајка, и, у вези са тим, када је то потребно, — да друга жена није мајка детета о чијем је материнству реч. Не видимо да се може дати друкчији до потврдан одговор.

Када уређује оспоравање материнства закон говори: „о сазнању за чињеницу да није мајка“ (СР Србија, члан 107), „сазнању чињеница које искључују њено материнство“ (СР Хрватска, члан 129), „сазнања да је она мајка“ (СР Србија, члан 108), „сазнања жене да је она мајка“ (СР Хрватска, члан 130). Значи тужиља у тужби мора да да наведене чињенице које указују да није мајка односно да је мајка и да су оне такве да чине сумњу у њено материнство озбиљном, односно убеђење да је

она мајка — довољно вероватним. Усто дужна је и да предложи доказе. Неиспуњење ових захтева, а ако су они отклоњиви у року одређеном од суда, повлачи одбацивање тужбе. О овоме треба посебно водити рачуна, а нарочито о првоме (озбиљност сумње, довољна вероватноћа убеђења) како би се избегло непотребно узнемиравање или олако узнемиравање родитељског односа злонамерним или одговорним вођењем парнице о материнству. То, свакако, важи и за спорове о материнству које би повео претпостављени отац да би на тај начин отклонио односно засновао своје очинство.

Одредбе о поступку у споровима из односа родитеља и деце Закона СР Србије не садрже прописе према којима би се у споровима за оспоравање материнства појављивао и муж жене, којој се оспорава материнство односно која оспорава материнство, као нужна парнична страна. Закон СР Хрватске, међутим, прописује „У споровима ради утврђивања или оспоравања материнства одговарајуће ће се примењивати све одредбе о споровима ради утврђивања и оспоравања очинства“ (члан 327, 2). Из овога произилази да се у споровима о којима је реч као нужна парнична страна појављује и муж жене чије се материнство утврђује односно оспорава.

Но, како је кад мушкарац, чије је ванбрачно очинство утврђено признањем, сазна за околности које указују да тобожње мајка детета, из чијег материнства изводи своје очинство, није његова мајка. Ствар је једноставна ако је правоснажном судском пресудом утврђено да она није мајка. Његово се очинство, као, изведено из успешно оспореног материнства, силом закона отклања. Сходно томе, он је, у својству оца детета, нужна парнична страна у спору о оспоравању материнства о коме је овде реч. Да ли то значи да би требало узети и да је овлашћен да води спор за оспоравање материнства жене чије је дете признао за своје. Изгледа да би требало узети да је на то овлашћен у року у коме жена може другој жени да оспорава материнство. При овоме запазимо да је овај правни пут једино могућ (ако се прихвати да је могућ) за ванбрачног мужа тобожње мајке детета, јер да би доказао да је био у заблуди у погледу њеног материнства мора да докаже да она није мајка, а то није могуће све док она има правно положај мајке. Међутим, како произилази из одредаба о поништају изјаве о признању очинства, за ово не би био овлашћен ако у време када је признао очинство није био у заблуди у погледу чињеница које искључују или озбиљно указују да жена чије дете признаје за своје није мајка овог детета.

Из горњег се још не може са сигурношћу да изведе закључак о праву на тужбу жене за оспоравање сопственог односно другој жени материнства, ако је у тренутку кад су они правно засновани, својим пасивним или активним учешћем, омогућила ово заснивање. Закони СР Хрватске и СР Србије говоре о „сазнању чињеница“, а не о заблуди о њима и доцнијем сазнању праве истине. Ако би се прихватило да је на вођење ових спо-

рова овлашћена и жена која није била у заблуди о споменутиим чињеницама у тренутку заснивања материнства које оспорава, рок од шест месеци почео би да тече од дана када су та материнства заснована.

Закон о односима родитеља и деце СР Македоније прописује да „материнство детета које је уписано у матичну књигу рођених, може бити оспорено у року од шест месеци од дана сазнања за рођење детета“. „Право на тужбу за оспоравање и утврђивање материнства припада детету, жени уписаној у матичној књизи као мајка, њеном супругу, жени која сматра да је она мајка детета и њеном супругу који сматра да је дете родила његова супруга“ (члан 6, 2 и 3). Закон СР Македоније, за разлику од права СР Хрватске и СР Србије признаје право на тужбу и мужу жене, па било да он својој жени или некој другој жени оспорава материнство сматрајући да његова жена није, односно да је она, а не друга жена матера.

Милан ПОПОВИЋ

DETERMINATION AND CONFUTATION OF PATERNITY AND MATERNITY ACCORDING TO OUR LAW

— Summary —

The author presents a general review of solutions which are accepted in the laws of republics and provances. Then follows the consideration of particular questions. The solution which concerns the determination of paternity of a husband in case that marriages of the mother point at two men as possible fathers of a child is critically evaluated. Since unvalid marriage, untill officialy nullified, produces the same legal effect like any valid marriage, the question who is the father of a child if the mother has simultaneously two marriages (the preceding valid one and the later unvalid one) is not legaly answered. The law also doesn't regulate the problem of confutation of matrimonial paternity and paternity founded on confession, on the lack of legal conditions for it's determination, which makes this question the subject of author's elaboration. Exceptionally, the laws give more precise regulations concerning confutation of paternity on the ground of defects of will. In case of confutation of paternity because being mistaken in the moment of confession, laws of SR B-H and SR Croatia introduce a complicated system of confutation of paternity and investigation of defects of will. The maternity of a child which is born out of the marriage is to be determined in the same way as in the case of a child which is born in the marriage. According to our law it can be determined by: report of a child's birth, confession of maternity and court's decision.

The laws of SR Macedonia and SR Croatia ignore the determination of maternity by confession. In regard of determination of maternity by the report of child's birth the intabulation doesn't have constitutional legal nature. The law of SR Serbia didn't regulate the question of confutation of maternity determined by confession, which makes the application of analogous regulations regarding paternity necessary. There is also a critical evaluation of legal solutions in SR Croatia and SR Serbia concerning confutation of maternity determined in a normal way by the birth of a child. It is to be considered that a husband is entitled to sue for confutation or determination of maternity of his wife even if he, in that case, loses or gains paternity upon the same child.

ЈЕДНО ОГРАНИЧЕЊЕ ПРАВА НА ТУЖБУ ЗА РАЗВОД БРАКА

Право на тужбу за развод брака у материјално-правном смислу речи појављује се као опште и лично право сваког брачног друга. Подизањем тужбе брачни другови желе происходити једну правну последицу која се састоји у раскиду брака због одређеног, у закону тачно предвиђеног, узрока.

1. Бивши савезни Основни закон о браку¹ у члану 53. ст. 2., познавао је једно опште ограничење овог права јер је предвиђао да право на тужбу, изузетно од општег правила из става 1., овог члана, неће имати брачни друг који је био искључиво крив за поремећај брачних односа.² Право на тужбу за развод брака имао је само други, невини брачни друг. У случају вишегодишњег одвојеног живота противљење брачног друга који није крив, да се разведе, доводило је до нераскидивости брака. Оваква ситуација је проузроковала тзв. „мртве бракове“, тј. бракове који су изгубили своју сврху постојања. Временом је судска пракса почела допуштати развод оваквих бракова сматрајући да дуготрајан одвојен живот одузима кривици једног брачног друга за поремећај брачних односа карактер искључивости.³ Оваква пракса је легализована у касније донетим законима неких република и покрајина (Закон о браку СР Ц. Горе, чл. 56, Закон о браку СР Македоније, чл. 52. и 53, Закон о браку САП Косова, чл. 48). Не помињући израз „кривица“ слично решење је усвојено и у ЗБПО СР Хрватске⁴. Друге републике и покрајине елиминишу било какав утицај кривице на поремећај брачних односа.

2. Овом приликом би смо говорили о једном другом, временском ограничењу, права на тужбу за развод брака уведен

¹ Основни закон о браку донет 3. априла 1946. године, објављен у „Службеном листу ФНРЈ“ број 29 од 9. априла, исте године, а ступио на снагу 9. маја 1946. године.

² О искључивој кривици види ближе: М. Младеновић, Развод брака и узроци за развод брака, Београд, 1974, стр. 372—378.

³ Више о овоме: А. Прокоп, Коментар Основном закону о браку, Загреб, 1969, стр. 197—200.

у право СР Хрватске и СР Србије њиховим најновијим законима. Ово ограничење је на извештан начин јединствено у нашем праву пошто га не предвиђа ни једна друга република и покрајина. Напоменимо још да ово ограничење нема никакве везе са напред поменутиим ограничењем из ОЗБ-а и није везано за понашање једног брачног друга за време трајања брачне заједнице.

3. Према Закону о браку и породичним односима СР Хрватске⁵, чл. 54. ст. 3., „муж не може тражити развод брака за вријеме трудноће жене, односно док њихово заједничко дијете не наврши годину дана живота, осим ако жена не пристане на развод“. Наведено ограничење уведено је ради заштите интереса трудне жене, мајке и новорођенчета.⁶ Истовремено, ово је у складу са уставним начелом о посебној друштвеној заштити мајке и детета према чл. 189. ст. 1. Устава СФРЈ и чл. 273. Устава СР Хрватске. У периоду трудноће будућа мајка се налази у посебном психичком стању, те би улатање тужбе од стране мужа могло угрожити и сам плод. Овде првенствено мислимо на повећану могућност побачаја детета. Могуће је да је трудноћа жене проузроковала конфликтну ситуацију између супружника, која се може санирати рођењем детета, те према томе ово ограничење, не ретко, може придонети очувању породице.

Истовремено и после порођаја жени је врло потребна помоћ мужа, с обзиром на своје стање изазвано порођајем, као и због тек рођеног детета⁷.

За овакву врсту заштите залагала се и наша ранија правна теорија, при чему су неки истицали да се не сме полазити од претпоставке да је наша жена и стварно равноправна са мушкарцем, посебно кад је у питању развод брака⁸.

Постоје и противници оваквог решења који сматрају да је оваква одредба противуставна јер ставља у неравноправан однос мушкарца и жену, с обзиром да је ово право на развод признато само жени. Осим овога, истичу они, ова одредба би могла довести до очигледних неправди. Могуће је нпр. да муж мајке није отац детета па може подићи тужбу за оспоравање

⁴ Члан 54. ст. 2. ЗБПО СР Хрватска гласи: „Брачни друг који је сам изазвао поремећај брачних односа може тражити развод брака само ако су од престанка заједничког живота протекле двије године“. М. Митић сматра да овај закон иако не употребљава термин „кривња“ у својој суштини преко различитих израза, истиче једно исто значење (Породично право, Београд, 1980, стр. 258).

⁵ „Народне новине“, бр. 11/78 од 21. марта 1978.

⁶ У овом смислу: М. Алинчић — А. Б. Михановић, Породично право, Запреб, 1980, стр. 93., као и К. Олујић, Осврт на одредбе о разводу брака у Закону о браку и породичним односима СР Хрватске, Одвјетник, Запреб, бр. 9—10/1979, стр. 313.

⁷ К. Олујић, исто, стр. 313.

⁸ У овом смислу: А. Силајџић, Развојне тенденције наше породице, Сарајево, стр. 343.

очинства детета, али не и тужбу за развод брака, све док се то дете према закону сматра за њихово заједничко дете⁹.

Сматрамо да поменућа одредба из закона није противуставна, већ да је управо у складу са наведеним одредбама из Устава Федерације и Републике. Ако дете и није мужа мајке, он може оспорити његово очинство (ако мајка не пристане на развод) чиме се ослобађа обавезе према детету. За њега више не важи ни рок од године дана, уколико је пре истека тога рока оспорио очинство, с обзиром на чињеницу да дете није више „заједничко“ брачних другова, те према томе престаје ограничење из чл. 54. ст. 3. ЗБПО СР Хрватске.

4. Слично овој одредби из хрватског закона постоји и једно решење у совјетским Основама¹⁰, у члану 14. ст. 5, које је изгледа послужило као узор хрватском законодавству. Ово хумано правило у Основама гласи: „Муж нема право без сагласности жене да покрене поступак за развод брака за време трудноће жене и у току године дана по рођењу детета“. Жена, пак, може у свако доба поднети тужбу за развод брака. Уколико се жена сагласи са разводом, ово право припада и мужу, без обзира што је жена бременита или дете није навршило годину дана живота. Како је редигована ова одредба у совјетском законодавству могло би се закључити да се ово ограничење односи на све случајеве рођења детета без обзира да ли је оно заједничко или не. Имајући у виду чињеницу да совјетско право штити пре свега интересе мајке, овакво нам тумачење изгледа логично.

Но без обзира на ово, сматрамо да ни према совјетском праву није свеједно да ли је дете зачето од мужа мајке или у прељуби са другим мушкарцем. Овакво једно проширење случајева на које се наведено ограничење односи, поред осталог, не би било у складу са принципима комунистичког морала¹¹.

У совјетској правној литератури изражено је схватање да се ово ограничење односи и на оне случајеве када се дете роди мртво или умре пре навршене године дана живота¹².

Колико нам је познато овакво ограничење права на тужбу за развод брака у упоредном праву постоји још једино у праву НР Кине. Према одредби чл. 27. најновијег Закона о браку¹³,

⁹ У овом смислу: И. Карловчан, Приједлози и мишљења на Нацрт закона о породичним односима, Наша законитост, бр. 11—12/1976, Загреб, стр. 78—79.

¹⁰ Основи законодавства СССР и савезних република о браку и породици од 1968, Институт за упоредно право, серија Е, Београд, 1969.

¹¹ Према одредби члана 1. ст. 1. Основа..., један од задатака совјетског законодавства о браку и породици је „даље учвршћење совјетске породице, засноване на принципима комунистичког морала“.

¹² У овом смислу: В. А. Рясенцев, Семейное право, Москва, 1971, стр. 123 и С. Н. Бурова, Социология и право о разводе, Минск, 1979, стр. 63.

¹³ Закон о браку НР Кине је донет 10. септембра 1980. године, а ступио на снагу 1. јануара 1981. године. Подаци за кинеско право наведени према Tsien Tche-hao, La nouvelle loi sur le mariage et l'évolution du droit de la famille en Chine populaire, Revue internationale de droit compare, бр. 4/1981.

муж не може тражити развод брака за време трудноће женине, нити у року од године дана по рођењу детета. Ово ограничење се не примењује у случају захтева за развод од стране жене или када народни суд сматра да је стварно нужно одлучити и по захтеву за развод брака уложеном од стране мужа. Ова могућност да и муж у неким случајевима може тражити развод брака представља новину у кинеском праву у односу на Закон о браку из 1950. године и сасвим сигурно значи слабење заштитног дејства наведене одредбе у односу на новорођенче и мајку.

5. Што се тиче решења из ЗБПО СР Србије¹⁴, одредбе о овом ограничењу садржане су у чл. 84. ст. 2, где се каже: „Брачни другови могу само споразумно тражити развод брака за време трудноће жене, односно док њихово заједничко дете не наврши годину дана живота“. Према томе, ово ограничење права на тужбу за развод брака односи се на мужа и на жену, тј. оно се не признаје ни једном посебно, већ обома заједно, те му се са те стране не могу упутити приговори о противуставности. Сврха законске одредбе из ЗБПО СР Србије је да заштити интересе детета и да би оно било рођено за време трајања брака¹⁵. Што се тиче интереса жене (супруте и мајке) на њих се изгледа није много мислило. Жена и мушкарац су стављени у исти положај у погледу права на тужбу не водећи рачуна о томе да они нису објективно у истој ситуацији. Поменута одредба може, наиме, бити злоупотребљена од стране мужа, а на штету жене, којој је очигледно у периоду трудноће и непосредно после порођаја потребно пружити већу друштвену и правну заштиту. Тако је могуће да жена у овом периоду буде злостављена и малтретирана од стране мужа, те да постоје сви услови за истицање тужбе са њене стране за развод брака. Међутим, управо због своје трудноће или рођења детета, жена може само споразумно тражити развод брака са мужем. Уколико муж неће да се разведе, јер му такво стање из разноразних разлога одговара, жена је принуђена да и даље живи у таквој заједници све до истека рока на који се ово ограничење односи. Тако се једна законска одредба, у суштини хумана и позитивна, усмерена на заштиту материнства и детета претвара у своју супротност. Навешћемо овде два примера из праксе Окружног суда у Крагујевцу, који на најбољи начин илуструју ово што смо рекли. Такав је случај са предметом П-90/81, који се односи на развод брака, а покренут је по тужби гравидне супруте. У својој тужби она наводи да јој је муж алкохоличар и да свакодневно од њега доживљава малтретирања. Суд је међутим тужбу одбацио управо зато што је жена гравидна па брачни другови могу само споразумно тражити развод брака.

¹⁴ Објављен у „Службеном гласнику СР Србије“, бр. 22/80 од 7. јуна 1980. године, ступио на снагу 15. јуна 1980., а примењује се од 1. јануара 1981. године.

¹⁵ У овом смислу: М. Јанковћ, Коментар Закона о браку и породичним односима, Београд, 1981, коментар уз чл. 84., стр. 77.

Други случај је П-162/81. Тужила у тужби наводи да „тужени свакодневно неуморно конзумира алкохол и под дејством истог туче тужилу наносећи јој физичку и психичку бол“. Без обзира на све ове, очигледно врло озбиљне и тешке разлоге, суд је тужбу одбацио јер њихова беба има само осам месеци. Овим је и даље одржано једно стање, које је очигледно штетно и за дете и за мајку и то управо захваљујући једној законској одредби која треба њих да штити.

6. Због свега напред изнетог сматрамо да је решење из Закона СР Хрватске у овом погледу много боље јер се њиме на бољи начин постиже циљ који је био постављен.

Ограничење из Закона СР Србије је апсолутног карактера (док је у СР Хрватској релативно) јер се односи и на мужа и на жену. Истовремено, ово ограничење је привременог карактера јер траје само колико и трудноћа жене и док заједничко дете не наврши годину дана живота. Уколико би се са успехом оспорило очинство детета, наведено ограничење више не важи, јер дете није више „заједничко“.

Суд је дужан по службеној дужности водити рачуна о евентуалној бременитости жене. Како се бременитост не претпоставља суд ће у сваком конкретном случају ценити ту чињеницу, а ако посумња одлучиће лекарски налаз.

Према Закону СР Хрватске спор за развод брака за време бременитости жене и док заједничко дете не напуни годину дана живота није увек спор на основу заједничког предлога, односно захтева за споразумни развод брака. Уколико жена пристане на развод, тј. одрекне се заштитног дејства ове одредбе, развод се може тражити из било ког другог узрока. Из овога неки извлаче закључак да суд о наведеном ограничењу неће водити рачуна по службеној дужности већ само по приговору странке¹⁶. Међутим, сматрамо да управо због наведених уставних одредби о заштити мајке и детета суд мора упозорити супругу да има право користити се наведеним одредбама. Врло је вероватно да јој наведена одредба није ни позната. Тек и ако после овог упозорења пристане на развод суд може даље поступати у овој ствари. И не само ово. Бременитост жене и постојање детета до доби од једне године живота у поступку за развод брака има значај посебне процесне претпоставке, на коју суд пази по службеној дужности.

Онако како је редигован текст чл. 84. ст. 2. ЗБПО СР Србије, изгледа да се у периоду трудноће жене и док дете не напуни годину дана живота, спор за развод брака може водити само на основу предлога за споразумни развод брака. Поред овога, могуће је да поступак за развод брака буде покренут тужбом мужа, а да супруга у смислу чл. 348. ст. 3. ЗБПО изјави да не оспорава основаност тужбеног захтева, чиме настаје правни учи-

¹⁶ Тако и К. Олујић, Престанак брака по Закону о браку и породичним односима СР Хрватске, докторска дисертација, Осигек, 1982, стр. 222.

нак фикције према којој се има узети да је поступак од почетка покренут предлогом за споразумни развод брака.

Међутим, сматрамо да се у овом периоду спор за развод брака може водити и на основу тужбе и противтужбе, обе у циљу да се брак разведе¹⁷. Овакво тумачење, по нама, је оправдано јер пружа већу слободу у вези са вођењем поступка за развод брака, чиме су негативни учинци наведене законске одредбе, о којима смо напред говорили, сведени на најмању меру.

У свим овим случајевима, још бисмо једанпут подвукли, у питању је временско ограничење права на тужбу, а не његово коначно ускраћење. Јасно је да и у овом периоду супрузи имају право на судску заштиту, али не и на право на тужбу у материјално-правном смислу речи. Одредбе овог ограничења, по нама, имају процесно-правни карактер, а не материјално-правни, тј. имају значај посебне процесне претпоставке. Како је ова претпоставка негативна¹⁸, то присуство овог услова у поступку за развод брака доводи до тога да суд доноси одлуку (решење), којом се тужба за развод брака одбацује из формално-правних разлога, због недостатка процесне претпоставке. По истеку рока на који се односи ово ограничење супрузи имају право да поднесу тужбу за развод брака.

Поред тога што је хрватско ограничење релативног карактера, а српско апсолутно, ограничење из хрватског права је уже и односи се само на случајеве када жена не пристане на развод брака.

7. На крају, осврнимо се и мало критички на све ове одредбе. Ако се већ овим ограничењима жели штитити мајка и дете, то нам сасвим разумно изгледа протегнути их на шири круг случајева. Мишљења смо да би ово ограничење требало да се односи на период трудноће жене и на период од године дана после порођаја њеног, тј. без обзира да ли је дете рођено живо или је умрло пре навршене године дана живота. Како ове одредбе представљају значајну новину у нашем праву о разводу брака, сматрамо да ће уочене слабости из практичне примене ових решења бити у једном будућем редиговању ових законских одредби отклоњене.

Зоран ПОЊАВИЋ

¹⁷ У овом смислу: М. Поповић који такође сматра да ово није увек спор на основу предлога за споразумни развод брака. По њему, битно је да су брачни другови сагласни са разводом а не и у погледу разлога за развод и евентуалног понашања једног брачног друга у браку (Породично право, Београд, 1982, стр. 193).

¹⁸ Више о процесним претпоставкама и врстама процесних претпоставки код Б. Познића, Грађанско процесно право, Београд, 1976, стр. 22—26.

ONE LIMITATION OF A RIGHT TO TAKE ACTION FOR DIVORCE

— Summary —

The paper deals with the question of limitation of a right to take action for divorce on the grounds of pregnancy and existence of a joint child not older than a year. This limitation has a protective character and exists in the legislation of SR Serbia and SR Croatia. However, the Croatian solution seems to be the better one because it depends on the wife whether the action for divorce will be taken or not, while according to the Serbian solution, the consent of both partners is necessary for taking action for divorce within this protective period. The practice has already shown that the solution of Serbian Law can be misused to the harm of a wife. Therefore the author considers the solution of Croatian legislator as the better one. At the same time the author thinks that the mentioned limitation should be extended to the period of one year after the childbirth, regardless of the fact whether the child was born alive or has died before the expiration of one-year period.

The same limitation of a right to take action for divorce exists also, according to authors knowledge, only in the USSR and PR China.

ПРАВО ИНДУСТРИЈСКЕ СВОЈИНЕ

СТО ГОДИНА ПРАВНЕ ЗАШТИТЕ ИНДУСТРИЈСКЕ СВОЈИНЕ И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ СРБИЈЕ*

Верујем да је свима познато да је пре сто година, тадашња Краљевина Србија била једна од једанаест земаља оснивача Париске уније и први потписник Париске конвенције о заштити индустријске својине. Поред седам развијених европских земаља, само је Србија била једина европска земља у развоју међу земљама — оснивачима Уније, као и још три ваневропске земље у развоју (Бразил, Гватемала и Салвадор). Већ после прве ревизије Париске конвенције, у Риму 1886. године, међу сада двадесет земаља чланица Уније, поред напред поменутих, нашле су се још четири ваневропске земље у развоју (Мексико, Парагвај, Уругвај и Тунис). Данас, после сто година, знатну већину земаља, чланица Уније, сачињавају земље у развоју, што на свој начин указује какав би смисао требало да има учлањивање у Унију у савременим условима, да би Унија имала оправдање за своје даље постојање.

То што је Србија, поставши суверена држава тек после Берлинског конгреса 1878. године, једина од европских земаља — оснивача, још увек неразвијена, постала члан Уније, није било никако случајно, већ је то био потез смишљене политике и то да што брже афирмише свој национални суверенитет, извојеван упорном борбом противу дуготрајне доминације тадашње Отоманске империје и да се што пре економски развије и оспособи за борбу за ослобађање осталих делова земље, још увек под страном доминацијом.

Међутим, овде треба рећи, да је Србија прихватила систем правне заштите индустријске својине још пре оснивања Уније, путем више билатералних уговора и конвенција и то са Великом Британијом, Аустро-Угарском и САД из 1881. године, са Грчком 1882. и Немачком почетком 1883. године, у којима је, поред економских односа, било регулисано питање заштите и

* Адреса XXXII Конгресу AIPPI (Међународно удружење за заштиту индустријске својине) који је одржан маја 1983. у Паризу поводом стогодишњице Париске конвенције и Париске уније.

употребе различитих облика индустријске својине. Сем тога, одмах после ратификације Париске конвенције, у Србији су донесени национални закони о заштити индустријске својине 1884. године и то „Закон о заштити фабричких и трговачких жигова“ и „Закон о заштити мустара и модела“¹. Истовремено, код Трговачког суда у Београду, образовано је посебно одељење за регистровање индустријске својине.

Већ крајем XIX и почетком XX века у Србији је остварен снажан корак ка индустријализацији: поред 190 парних и 50 турбинских млинова и 9 пивара, радило је 34 привилегована (новооснована) и 93 непривилегована индустријска предузећа разних грана индустрије, међу којима се нарочито развила индустрија праћевинских материјала, индустрија стакла, текстилна индустрија, прехранбена индустрија и хемијска индустрија. Посебно место заузима нагли развој војне индустрије са производњом наоружања. Већ почетком XX века, национални доходак *per capita* достигао је 417,3 златних динара², што је према тадашњем паритету, износило сса 102 долара³.

Правна заштита индустријске својине, нормирана домаћим законодавством и ратификовањем Париске конвенције, представљала је и у Србији пре сто година као и другим тадашњим развијеним европским земљама, важан правни регулатор односа конкуренције на тржишту и подстрек увођења тековина технолошке револуције. Међутим, још се понегде и данас код неупућених, наилази на мишљење да је мала, сељачка Србија „слепо“ улетела у Париску унију и као „жртва“ експлоатације развијених земаља, јер је имала малу индустрију, са некаквим половним, амортизованим машинама, тобоже купљеним од пропалих аустријских фабрика. Такве злонамерне тврдње протурала је Аустро-Угарска путем своје штампе и конзуларних представништва да би јачала потрошњу производа своје индустрије на српском тржишту. Иако је индустрија тадашње Србије била већином састављена од малих фабрика са скромном производњом, било је и већих фабрика са савременом опремом⁴, које су успешно сузбијале увоз индустријске робе. Сем тога, индустрија је више него ма која друга грана привреде у Србији, била снажан фактор привредних и друштвених промена у XIX веку. Између индустриског раста и раста осталих привредних грана у новој, сувереној држави постојала је изражена интеракција али је у томе примат припадао индустрији⁵, у коју је готово искључиво био инвестиран домаћи капитал.

¹ „Српске новине“, бр. 148 од 6. јула и бр. 149 од 7. јула 1884. године.

² В. Буричић и сарадници: „Наша народна привреда и национални приход“, Београд, 1927. године, стр. 15.

³ Према А. Јовановићу: „Проблеми новца“, Београд, 1938. г. национални доходак *per capita* у САД почетком XX века износио је 450 \$

⁴ О томе постоји бројна документација у Техничком музеју у München-у.

⁵ Тако и Н. Вучо у књизи „Развој индустрије у Србији у XIX веку“, издање САНУ, Београд, 1981. године.

Данас, после сто година од оснивања Париске уније, Србија је израсла у Социјалистичку републику Србију са две аутономне покрајине у саставу Социјалистичке федеративне републике Југославије, која даље активно развија како међународни тако и домаћи систем правне заштите индустријске својине. На 16 правних факултета у СФРЈ а у томе на 5 правних факултета у СР Србији одржава се редовна настава из предмета Право индустријске својине. У тесној сарадњи са Југословенском националном групом AIRPI, у СР Србији, са седиштем у Крагујевцу, постоји и Удружење за заштиту индустријске својине, које наставља и негује стогодишњу традицију и инспиратор је посебне пажње предмету Права индустријске својине на Правном факултету Универзитета „Светозар Марковић“ у Крагујевцу, на коме, поред редовних, постоје и последипломске студије за област права индустријске својине, као и Институт за право индустријске својине и ауторско право, једини ове врсте у југоисточној Европи. Овај Институт, крајем 1982. године је организовао научни скуп ради обележавања стогодишњице Париске конвенције, са акцентом на потребу и правац ревизије у савременим условима.

Међутим, СР Србија, као уосталом и цела СФРЈ, још увек спадају у земље у развоју, додуше као средње развијене земље. Ако би се могло правити какво поређење између данашње и Србије из времена оснивања Париске уније, ради оцене привредног развоја, онда би то приближно могло бити са делом СР Србије, без аутономних покрајина:

	Почетком XX века	Данас
Број становника	ска 3.000.000	ска 6.000.000*
Живе од земљорадње	87%	38%
Остали запослени у привреди	7%	50%
Запослени ван привреде	6%	12%
Структуре запослених у привреди		
— примарни сектор	90%	3,3%
— секундарни сектор	6%	54,4%
— терцијалне делатности	4%	42,3%
Per capita национални доходак у \$	ска 102	ска 2.500

У СР Србији ван покрајина још увек представља снажан фактор развоја трансмисија стране технологије. Тако на пример, само у периоду од 1973—1978. године било је закључено 177 уговора о лиценци.** У истом периоду било је закључено и неколико уговора о извозу технологије из СР Србије без покрајина у стране земље.⁶

* Број становника целе СР Србије са аутономним покрајинама износи ска 10.000.000.

** Заједно са аутономним покрајинама било је закључено 250 уговора о лиценци.

⁶ В.: Д. Церовић: „Међународно привредно право“, Горњи Милановац, 1981., Вол. II, стр. 265—274.

У круговима Париске уније често се може чути да заштићена индустријска својина у међународном трансферу технологије може представљати снажан фактор у развоју привреде земаља у развоју, као и то да су данашње најразвијеније европске земље „и саме биле земље у развоју у време оснивања Париске уније“, са очевидном сугестијом земљама у развоју данас. При томе се занемарује дејство читавог низа других фактора, преувеличавајући само један.

Међутим, напред наведени пример показује да је после читавог столећа једна недовољно развијена земља стигла тек до степена средње развијене земље и поред интензивне трансмисије стране технологије и развијеног система правне заштите индустријске својине.

Имајући то у виду с једне стране а с друге околност да је међу члановима Уније данас велика већина земаља у развоју, међу којима и доста неразвијених земаља, намеће се сама по себи потреба, на данашњу стогодишњицу Конвенције нарочито, да је хитна њена ревизија али у смислу претварања правне заштите индустријске својине у стварни чинилац бржег развоја земаља у развоју.

Чини нам се да би се то, у најмању руку, могло постићи на следећи начин:

- осетно смањити време трајања заштите индустријске својине;

- обезбедити у самој конвенцији преференцијални третман земаља у развоју;

- укинути рестриктивну пословну праксу у уговорима о трансферу технологије;

- помоћи да се развије одговарајуће национално законодавство у неразвијеним земљама;

- свим средствима спречити да се неоправдано дуготрајна заштита индустријске својине претвори у инструмент експлоатације неразвијених и технолошког колонијализма.

Драгомир ЦЕРОВИЋ

HUNDRED YEARS OF LEGAL PROTECTION OF INDUSTRIAL PROPERTY AND ECONOMICAL DEVELOPMENT OF SERBIA

— Summary —

It is a well-known fact that a hundred years ago Kingdom of Serbia was one of the eleven countries founders of the Paris Union and the first signatory of the Paris Convention on Industrial Property Protection. Besides seven developed European countries, Serbia was the only developing country from Europe among countries founders of the Union, together with three non-European

countries (Brasil, Guatemala and Salvador). After the first revision of the Paris Convention in Rome in 1886, other four non-European developing countries became new members of the Union besides the mentioned ones (Mexico, Paraguay, Uruguay and Tunisia). Nowadays, a hundred years after that, a considerable majority of countries members of the Union are developing countries. This fact in a distinctive way points out to what true meaning of membership in the Union should have in contemporary circumstances in order to provide the Union with a real justification for it's existence.

ПОЈАМ ЛЕКА У ПАТЕНТНОМ ПРАВУ

Проналасци који се односе на лекове представљају изванредно важну групу проналазака. Њихов значај се огледа у чињеници да су намењени за спречавање или лечење болести, другим речима, очувању здравља као једног од најзначајнијих личних и друштвених добара. То је био и основни разлог да проналасци лекова имају посебан третман у великом броју правних системе. Они се, наиме, не могу патентирати у свим оним системима у којима су и проналасци материја искључени из патентне заштите. Но, то не значи да у овим системима проналасци лекова и проналасци материја уживају исти третман. На пример, у великом броју система у којима су проналасци материје искључене из патентне заштите може се патентирати употреба материје у одређене сврхе. Међутим, ни у једном од тих система није могуће патентирати употребу материје у сврхе лечења. У системима у којима су проналасци лекови искључени из патентне заштите могуће је патентирати само поступке за производњу лекова, али су решења и у овом погледу различита. У неким земљама је, наиме, могуће заштитити само хемијске поступке за производњу лекова, а не и физичке поступке. У системима у којима се проналасци материје могу патентирати постоје, такође, извесне специфичности у погледу патентне заштите лекова. Тако су, на пример, проналасци лекова били искључени из патентне заштите у Шведској,

СКРАЋЕНИЦЕ

Bl. f. PMZ	— Blatt für Patent-, Muster-und Zeichenwesen
BGH	— Bundesgerichtshof
BPatG	— Bundespatentgericht
BPatGerE	— Entscheidungen des Bundespatentgerichts
GRUR	— Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht
Mitt.	— Mittelungen der deutschen Patentanwälte
NW	— Neue Juristische Wochenschrift
ÖPBI	— Österreichisches Patentblatt
Schw. PMMBI	— Schweizerisches Patent-, Muster-und Marken-Blatt

док у Великој Британији постоји посебна принудна лиценца која се може захтевати само у случају проналазака лекова. Осим тога, проналасци лекова, па чак и проналасци поступака за производњу лекова, били су врло дуго искључени из патентне заштите у Италији.

Посебан положај који имају проналасци лекова у патентним правима великог броја земаља јасно указује да је, пре свега, неопходно одредити дефиницију појма лека. Разумљиво је да шире одређивање појма лека има за последицу да ће већи број проналазака бити искључен из патентне заштите. Обрнуто, уже одређивање појма лека има за последицу да већи број проналазака може бити патентиран.

1. Појам лека

Појам лека је дефинисан у посебним законима појединих земаља, који се непосредно односе на регулисање великог броја најразноврснијих односа поводом справљања лекова, њиховог пуштања у промет, контроле и слично. Такав закон код нас је Закон о стављању лекова у промет (Сл. лист СФРЈ, 58/1976). Осим тога, појам лека дефинишу и фармакопеје појединих земаља. Под фармакопејом се подразумева књига: „којом се одређују прописи за израду лекова, утврђивање идентитета, испитивање квалитета лекова и прописи за њихово дозирање и чување“.¹ На крају, појам лека дефинишу и патентно правна теорија и пракса посебно оних земаља које проналаске лекова искључују из патентне заштите. Дефиниције појма лека, које се налазе у наведеним изворима, нису исте, те ћемо их најпре изложити:

1.1. Као пример за дефиницију лека, која је садржана у посебним законима који се односе на лекове, наводимо дефиницију лека у Закону о промету лекова СР Немачке.² Овај закон донет је 1961. По њему су лекови материје које су одређене за примену на или у људском организму у циљу: а) препознавања својстава, стања или функција тела или душевних стања, као и утицаја на њих; б) замене телесних течности или активних супстанци које су произведене у људском или животињском телу; в) отклањање или чињење нешкодљивим изазивача болести, паразита или материја које штетно делују на организам. Осим тога, као лекови у смислу овог закона важе и: г) предмети који су трајно или привремено унети у људски или животињски организам у циљу препознавања својстава, стања или телесних функција или душевних стања и утицаја на њих; д) стерилизовани завоји или завоји који садрже лекове, као и хируршки материјал за шивење; Ђ) материје које су од-

¹ Бопдановић Синиша, Фармакологија, 2. издање, 1977, стр. 952.

² Bundesgesetzblatt од 19. 5. 1961, стр. 533—534.

ређене за препознавање својстава, стања или функција тела или препознавање, као и сузбијање изазивача болести, а при томе се не примењују на људском или животињском организму, или у људском или животињском организму.

1.2. Као пример за дефиницију лека, која је садржана у фармакопејама појединих земаља, наводимо дефиницију швајцарске фармакопеје. По тој дефиницији лекови су: „Свака материја или свака смеса чије се деловање састоји у лечењу, ублажавању или спречавању болести код људи и животиња.

Као лек сматра се, такође, свака материја или свака смеса која се примењује у дијагностици или, пак, служи поновном успостављању, побољшању ил измени органских функција.“³

У теорији патентног права је дато више дефиниција појма лека. Те дефиниције се могу, углавном, сврстати у две групе. Прву групу сачињавају дефиниције по којима је за појам лека одлучујућа примена једне материје у тачно одређену сврху, наиме, у сврху лечења или сузбијања болести. На пример, Müller дефинише лекове као средства која имају за циљ лечење или спречавање болести или ублажавање симптома болести.⁴ На сличан начин појам лека дефинише и Wagner. По њему су лекови материје или смесе материја које служе лечењу или ублажавању ненормалних стања на људском или у људском организму.⁵ Другу групу сачињавају дефиниције које појам лека не везују само за примену материје у циљу лечења или сузбијања болести. По овим дефиницијама је, наиме, потребно да материја која се користи у циљу лечења буде и потрошена. На пример, Busse дефинише лекове као средства која организам троши у циљу лечења или спречавања болести.⁶ На исти начин појам лека дефинишу и Blum-Pedrazzini: „Лекови су супстанце или мешавине супстанци које организам троши, а које лекар примењује у циљу спречавања или ублажавања манифестација болести или повреда људских и животињских организама или као директну потпору поступању којим се остварују наведени циљеви“.⁷ Појам потрошње, који се употребљава у овим дефиницијама, треба схватити у економском, а не у хемијском или биолошком значењу речи. Тај појам означава да се материја која служи као лек може употребити само једном, на пример, гутањем таблете, узимањем капи и сл. Појам потрошње лека служи разграничењу лека од протеза, ортопедских помагала и медицинских уређаја и апарата. На

³ Liatowitsch Peter, *Stoffschutz oder Verfahrensschutz für Pharmazeutika*, 1973, стр. 30.

⁴ Müller Emil, *Chemie und Patentrecht*, 3. Auflage, 1951, стр. 109.

⁵ Wagner R. Klaus, *Die Regelung des Heilverfahrens, der Behandlung des menschlichen Körpers und der medizinischen Verfahrenstechnik im deutschen und europäischen Patentrecht*, 1975, стр. 26.

⁶ Busse Rudolf, *Patentgesetz und Gebrauchsmustergesetz*, 2. Auflage, 1956, стр. 118.

⁷ Наведено по: Liatowitsch Peter, *Stoffschutz oder Verfahrensschutz für Pharmazeutika*, 1973, стр. 31.

пример, човек не троши протезу или наочаре, већ их само употребљава.

У теорији раније јединственог немачког права било је спорно да ли се вакцине могу сматрати као лек, јер се њима штити здрав људски организам од наступања болести. Ephreim је, на пример, сматрао да вакцине нису лекови, до кје Lindenmaier имао супротно мишљење.⁸ На крају је прихваћено мишљење да су и вакцине лекови.

Појам лека обухвата и лекове за људе и лекове за животиње. То је владајуће схватање у правној теорији Немачке и Швајцарске. Супротно мишљење је заступао Pietzcker. Он је појам лекова ограничавао само на лекове за људе. У аустријској правној теорији појмом лека се, пак, обухватају само лекови за људе. По општем мишљењу појам лека не обухвата и лекове за биљке.

Анализа дефиниција које садрже посебни закони о лековима и дефиниција које су дате у теорији патентног права показује да су ове дефиниције различите. Полазећи од чињенице да закони о патентима не садрже дефиницију појма лека, поставило се питање да ли су дефиниције појам лека, које су садржане у другим законима, обавезне у самом патентном праву. Ово питање је у СР Немачкој било предмет посебних разматрања. На пример, Патентни уред СР Немачке је у једном случају применио дефиницију појма лека, која је садржана у Закону о промету лековима, и одбио да патентира одређено контрацептивно средство. По тој дефиницији контрацептивна средства су, наиме, лекови. У својој одлуци Патентни уред је истакао да је појам лека прецизно дефинисан у Закону о промету лековима и да се тако одређени појам мора употребљавати и у патентном праву. Међутим, подносилац патентне пријаве уложио је жалбу о којој је одлучивао ВРатГ. Суд је заузео становиште које је било супротно становишту Патентног уреда, те је сматрао да појам лека, који је садржан у Закону о промету лековима, није обавезан и за патентно право. Своје становиште суд је, у основи, образложио различитим сврхама које се остварују Законом о промету лековима и Законом о патентима: „Док Закон о лековима подвргава посебним захтевима у погледу чистоће, производње, прераде и продаје све материје и предмете који се примењују на људском или у људском организму, те их из тог разлога и проглашава лековима, појам лека у патентном праву се односи искључиво на материје и приправке који служе лечењу, ублажавању или спречавању болести... За појам лека је одлучујућа сврха примене. Појам лека се не односи на оне препарате који се примењују на или у људском телу, а не служе спречавању, ублажавању или лечењу болести. То је био и разлог да већ ранија пракса није обухватала појмом лека дезинфекциона средства,

⁸ Lindenmaier, Die Vereinheitlichung des materiellen europäischen Patenrechts, GRUR 11/1942, стр. 497.

помоћна средства за дијагнозу, завоје, као и интравагинално примењена контрацептивна средства.“⁹

Из изложене одлуке ВРatG произилази да појам лека, који је садржан у другим законима није обавезан и за патентно право. Напротив, појам лека у патентном праву мора бити одређен тако да одговара природи и посебним циљевима патентног права. У патентном праву појам лека се односи само на такве материје или смесе материја које служе спречавању или лечењу болести или ублажавању симптома болести. Ово схватање је владајуће у теорији и пракси СР Немачке, Швајцарске и Аустрије.

2. Појам болести и чињенице које немају значаја за одређивање појма лека

Потпуно одређивање појма лека подразумева и одређивање појма болести, јер се појам болести јавља у дефиницији појма лека као кључни појам. Одмах се може рећи да ни појам болести није јединствено дефинисан, већ се може издвојити неколико њих: а) болест је само таква сметња која је праћена јаким боловима, која значајно умањује могућност стицања добара и представља опасност за живот или здравље;¹⁰ б) болест је само таква патолошка сметња која почива на поремећају нормалног стања ћелија и њиховог узајамног реаговања; у циљу отклањања болести уобичајено је ангажовање стручног лекарског и апотекарског особља, као и примена лекова, која је контролисана од стране лекара;¹¹ в) болест је значајно и трајно одступање од нормалног стања, па не оштећује само осећај пријатности. Ово схватање се заснива на непостојању оштрих граница између здравља и болести. Напротив, постоје прелазна подручја када се човек не може означити као потпуно здрав, али ни као болестан. На пример, сметње осећаја пријатности човека, које су пролазног и безначајног карактера, не могу се означити као болест. То су: главобоља, горушица, кијавица и слично. Такве сметње обухватају се појмом „тешкоће“ или „нелагодности“;¹² г) болест је одступање свих или појединих органа од оних својстава и стања која су неопходна за одржавање организма у пуној стваралачкој и радној способности. И по овом схватању појмом болести нису обухваћене пролазне и безначајне сметње;¹³ д) као болест се сматра свака сметња телесног или душевног здравља, свако одступање од нормалног стања, које је подесно да оштети или наруши осећај пријатности. По овом схватању, у појам болести улазе и сметње

⁹ Mitt. 2/1965, стр. 35.

¹⁰ NW 24/1958, стр. 917.

¹¹ NW 24/1958, стр. 917.

¹² NW 24/1958, стр. 917.

¹³ NW 24/1958, стр. 917.

пролазног и привременог карактера. Ово схватање заступа и BGH.¹⁴

Појмом болести нису обухваћене појаве које нормално протичу и завршавају се или колебања функција којима је изложен сваки организам, под условом да је реч о одступањима која одговарају природи организма, развијању или гашењу његових функција. На пример, у појам болести не спадају: глад, умор, трудноћа, старост и сл. Све док такве појаве или колебања не пређу општу и уобичајену меру, не могу се означити као одступања од нормалног стања, па тиме ни као болест.¹⁵

Извесне околности немају утицаја на одређивање појма лека. На пример: а) без значаја је чињеница да ли су намеравана дејства спречавања, лечења или ублажавања болести или њених симптома у конкретном случају заиста и постигнута;¹⁶ б) без значаја је да се лек излучује из организма у оном облику у коме је унет или се излучује промењен у својој структури (тако се парафинско уље, као средство за чишћење, сматра као лек, иако се у организму не мења и, дакле, излучује непромењено);¹⁷ в) без значаја је како се лек примењује: споља, као што је, на пример, случај са мастима или се на разне начине уноси у организам: оралним путем, тј. узимањем преко уста, парентералним путем, тј. инјекцијама које се дају у мишић, под кожу у вену и слично; г) без значаја је да ли једна материја служи каузалној или симптоматској терапији. О каузалној терапији се говори онда, ако се лечење састоји у отклањању узрока болести. Симптоматска терапија се, пак, састоји у отклањању симптома болести. Према томе, при симптоматској терапији се не отклања узрок болести, док се, у случају успешне каузалне терапије, отклања узрок болести, па тиме и њени симптоми.¹⁸ На пример материја која служи растварању камена у бубрегу сматра се као лек, иако служи само симптоматској терапији. Та материја не утиче на процесе који се одигравају у организму, а доводе до стварања камена, другим речима, њеном применом се не отклања узрок болести. Схватање по коме су материје које служе симптоматској терапији укључене у појам лека, заступа и BPatG у одлуци од 3. 7. 1962. Образлажући своје схватање да се средство за растварање камена у бубрегу не може патентирати, јер је лек, суд је истакао: г₁) образовање камена у бубрегу изазвано је поремећајима у размени материја, па је, према томе, симптом болести; г₂) средство које се употребљава за растварање камена у бубрегу има за циљ отклањање симптома болести; г₃) изложено важи

¹⁴ NW 24/1958, стр. 917.

¹⁵ NW 24/1958, стр. 918.

¹⁶ Beszedes Sthephan, Was sind Arzneimittel im Sinne von 1. Abs. 2. Nr. 2. des deutschen Patentgesetzes?, Mitt. 10/1970, стр. 34.

¹⁷ BPatGerE 2, стр. 7.

¹⁸ Богдановић Синиша, Фармакологија, 2, издање, 1977, стр. 4.

¹⁹ Bl. f. PMZ 10/1962, стр. 309.

и за случај да средство само раствара камен, а не утиче непосредно и на узроке који доводе до стварања камена;¹⁹ д) без значаја је на који је начин лечење постигнуто. Тако је, по Kohlerovom мишљењу за појам лека довољно да материја потпомаже лечењу, а не мора да непосредно делује у циљу излечења. Из тог разлога се, на пример, анестетичка средства, такође, убрајају у лекове. Схватање о анестетичким средствима као лековима изражено је у једној одлуци швајцарског Савезног суда од 12. 10. 1976. Суд је сматрао да се у патентном праву не може правити никаква разлика између аналгетичких средстава која се користе у циљу смиривања болова и анестетичких средстава која се користе у сврхе постизања неосетљивости људског тела на лекарске захвате који изазивају бол. У одлуци је речено: „Болови су, сигурно, природна заштитна функција тела које је подвргнуто операцији. То, међутим, нема утицаја на чињеницу да анестетичким и аналгетичким средствима треба сузбијати бол. Свеједно је што прва делују сузбијајући неизбежне последице лекарског захвата, а друга, напротив, отклањају или ублажавају постојеће болове који указују човеку на поремећаје у телу или га на то упозоравају... Квалификација средства не може зависити од тога дали су болови узроци или последица лекарског третмана, јер и у једном и у другом случају применом средства треба отклонити бол“.²⁰

3. Материје које се не сматрају као лек

Постоје и извесне материје које се по својим својствима, начину примене и по своме деловању приближавају лековима, па је, због тога, врло дуго било спорно да ли се такве материје могу патентирати. Шире одређивање појма лека у патентном праву има за последицу изједначавање ових материја са лековима, чиме се искључује и могућност патентирања ових материја. Такве сродне материје су, на пример, козметичка средства, контрацептивна средства, рендгенска контрастна средства и средства за дезинфекцију. Ми ћемо у овом раду обрадити питање патентирања контрацептивних средстава и рендгенских контрастних средстава.

3.1. Патентна заштита контрацептивних средстава

Под контрацептивним средствима подразумевају се средства која служе спречавању нежељене трудноће. У извесним одлукама немачког Патентног уреда патентирање контрацептивних средстава је одбијено са образложењем да су наведена средства лекови. Међутим, може се запазити да је могућност патентирања контрацептивних средстава постајала временом све већа. На пример, док су у одлуци немачког Патентног

²⁰ Schw. PMMBI 1977, стр. 11.

уред од 12. 9. 1928. контрацептивна средства изједначена са лековима, у одлуци Патентног уреда СР Немачке од 14. 12. 1953. допуштена је могућност патентирања ових средстава. У овој другој одлуци је истакнуто да трудноћа није болест, те се ни контрацептивна средства не могу сматрати као лекови. Но, могућност патентирања није ни у другој одлуци призната генерално, већ је остала ограничена на случајеве у којима се средство примењује интравагинално. За случај да се средство примењује пер ос, парентерално или слично, сматрало се, наиме, да је деловање средства повезано са физиолошким процесима који се одигравају у целом организму. У таквом случају контрацептивно средство се више не може разграничити од лека. Према томе, начин апликације средства био је одлучујући моменат за изједначавање контрацептивног средства са леком. На исти начин је и швајцарски Патентни уред у почетку контрацептивна средства изједначавао са лековима, ако се примењују пер ос. Убрзо се, међутим, дошло до сазнања да је критериј апликације средства неподесан и несигуран. Из тих разлога је ВРатГ у одлуци од 11. 12. 1964. овај критериј напустио и истакао да средства за спречавање зачећа нису лекови, без обзира на који се начин примењују. Слично становиште је заступљено и у швајцарском праву, уз постојање једног изузетка који се односи на „Anti-Baby-Pille“. У том смислу је и саопштење швајцарског Патентног уреда од 8. 11. 1965. у коме је речено: „Средства за спречавање зачећа нису лекови, без обзира на начин примене. У случају да препарат за спречавање зачећа има двоструку функцију... другим речима, ако се он може употребити за спречавање, отклањање или ублажавање симптома болести, ради се о лековима. То се остварује у случају познатих хемијских препарата под називом „Anti-Baby-Pille“, који не делују, само у циљу спречавања зачећа, већ регулишу и менструацију, дакле налазе примену као лекови.“²¹

Питање патентирања контрацептивних средстава је у неким одлукама немачког Патентног уреда одбијено и са образложењем да су ова средства противна моралу. У одлуци је истакнуто: „Проналазак који се односи на једно такво средство, начелно, може бити предмет патентне заштите само онда када је средство искључиво намењено да спречи озбиљно, претеће општење здравља мајке, које је изазвано трудноћом, или када се са вероватноћом може очекивати да ће дете бити душевно или телесно дефектно. Ако, пак, средство служи ограничавању рађања из неких других, свеједно којих, личних разлога, индустријско искоришћавање проналаска у овом случају производња и продаја таквог средства, противречило би добрим обичајима.“²² „Међутим, мора се нагласити да је у овом погледу пракса немачког Патентног уреда била врло неуједначена. На пример, у одлуци од 7. 2. 1908. заступано је схватање да примена контра-

²¹ Schw. PMMBI 1965, стр. 60.

²² Mitt. 34. Jahrgang, стр. 19.

цептивних средстава није супротна моралу. Исто становиште је изражено и у одлуци RG од 15. 11. 1935. у којој је наглашено да средства за спречавање зачећа имају велики значај за народно здравље. И мишљења немачке правне теорије била су у овом погледу неуједначена. Већина аутора је сматрала да примена контрацептивних средстава није супротна моралу, док је Pietzcker одбијао могућност патентирања тврдећи да су она неморална.²³

3.2. Патентна заштита рендгенских контрастних средстава

Под контрастним средствима се подразумевају средства која су непропустљива за рендгенске зраке, која унесена у органе (желудац, срце, бубреге, бронхије, крвне судове) чине видљивим њихове контуре и дозвољавају да се препознају евентуалне патолошке промене. За желудац се као контрастно средство употребљава баријум, а за све остале органе различита једињења јода. Контрастна средства налазе примену у поступку дијагнозе који представља: „Методичко истраживање посебних обележја човека у циљу препознавања болести и примене одговарајућих метода лечења.“²⁴

Питање патентирања рендгенских контрастних средстава је расправљано у више одлука немачког Патентног уреда. Анализа одлука показује да је могућност патентирања ових средстава постепено проширавана. На пример, у одлуци од 28. 1. 1935. истакнуто је да се могу патентирати само она контрастна средства која не проузрокују никаква споредна физиолошка деловања у људском организму: „Такође, је нетачан приговор да је контрастно средство лек. Контрастно средство не треба да служи спречавању, ублажавању или отклањању болести, већ је идеално контрастно средство оно које је потпуно индиферентно, дакле, не поседује никакво споредно физиолошко дејство...“²⁵ У истој одлуци је, затим, призната могућност патентирања ових средстава, чак и у случају појаве физиолошких процеса у људском организму након употребе средства, ако такви процеси нису неопходни за остваривање ефекта дијагностичког средства: „Примена средства није третман људског тела, који се не може патентирати, иако је примена средства везана и са функцијама људског тела, пошто се у датом случају не одиграва трајна или привремена, спољашња или унутрашња промена живог организма, већ се само производи рендгенска слика.“²⁶ У одлуци Патентног уреда од 29. 6. 1937. потврђено је да се не могу патентирати контрастна средства чији се ефекат

²³ Müller Emil, Chemie und Patentrecht, 3. Auflage, 1951, стр. 109.

²⁴ Wagner R. Klaus, Die Regelung des Heilverfahrens, der Behandlung des menschlichen Körpers und der medizinischen Verfahrenstechnik im deutschen und europäischen Patentrecht, 1975, стр. 26.

²⁵ Bl. f. PMZ, 1935, стр. 32.

²⁶ Bl. f. PMZ, 1935, стр. 32.

може остварити тек под утицајем одређених својстава и функција људског организма. Таква својства, која су неопходна за деловање рендгенског средства у организму, могу бити телесна температура, киселост желудачних сокова и слично.²⁷ Но, у одлуци ВРатГ од 2. 3. 1962. могућност патентирања контрастних средстава је значајно проширена. По овој одлуци могу се, наиме, патентирати и таква контрастна средства чији се ефекат може остварити само под утицајем својстава и функција човековог организма, а само средство се у организму хемијски мења. У овом случају предмет одлучивања је било средство за одређивање пХ вредности желудачног сока. Из средства се у желуцу, зависно од пХ вредности, ослобађала већа или мања количина индикатора чије се присуство и количина касније утврђује у мокраћи. Анализирана одлука се односи само на случај да дијагностичка средства немају никаква споредна терапеутска дејства. Средства која имају и споредна терапеутска дејства нису се и даље могла патентирати.

На сличан начин је решено питање патентирања рендгенских средстава у Аустрији. По схватањима која су изражена у судској пракси контрастна средства се не могу изједначити са леком. За појам лека је, наиме, одлучујуће да материја непосредно служи лечењу. Контрастна средства, пак, не стоје ни у каквој директној вези са лечењем, спречавањем или ублажавањем болести. Она само омогућавају добијање снимака који служе постављању дијагнозе и предузимању потребних мера лечења. Без значаја је чињеница да су контрастна средства постала саставни и нераздвојни део сваког поступка дијагнозе и да тиме претходе непосредној примени лекова.

4. Патентна заштита материја које се могу употребити као лек, али и за друге сврхе

У немачкој правној теорији посебно је разматрано питање патентирања материје које се могу употребити као лек, али истовремено и за неке друге сврхе које не стоје у вези са лечењем. Према мишљењу Kohlera и Pietzckera таква материја се не може патентирати, ако им је главна сврха да служе лечењу. По једном другом мишљењу, таква материја се може патентирати, под условом да су у патентној пријави наведене и друге функције материје, које су изван подручја фармације.²⁸

Ово питање расправљали су и ВРатГ и ВГН. На пример, ВРатГ је, у одлуци од 14. 1. 1969., решавао о патентирању проналаска чији је предмет примена једног хемијског једињења, као додатка сточној храни, у циљу њеног бољег искоришћавања. Боље искоришћавање хране има, пак, за последицу убрзани тов стоке. Међутим, наведено једињење се може ефи-

²⁷ Bl. f. PMZ 10/1962, стр. 306.

²⁸ Tetzner Heinrich, Kommentar zum Patentgesetz und Gebrauchsmustergesetz, 2. Auflage, стр. 119.

касно употребити и за сузбијање или спречавање једне болести која се често завршава смртоносно. Суд је ускратио патентирање једињења које је употребљено са следећим образложењем: „Дејство средства које је додато сточној храни у циљу повећавања способности животиња може се састојати у подстицању апетита животиња, у бољем искоришћавању хране, али и у спречавању или сузбијању болести. У примени материје није могуће опраничити њено дејство. Посебно се у датом случају не може очекивати искључива примена средства на здравим животињама, јер је *coccidiosa* врло распрострањена болест код које су и могућности инфекције велике... Због својих фармаколошких особина, материја ће истовремено деловати и против *coccidiose* и на повећање прираста. Ово ће утолико бити чешће, када оптималне количине додатне материје која је садржана у храни одговарају оним количинама које се употребљавају за сузбијање болести. Осим тога, начин примене је исти за оба подручја примене. То је узимање *per oral* са храном или пијаћом водом.“²⁹ До истог закључка је дошао и ВГН у одлуци од 13. 5. 1965. Предмет спора је био проналазак одређене материје која је намењена првенствено чишћењу здравог црева у циљу припремања дијагностичких испитивања, као што је рендгенско снимање и слично. Но, та материја се истовремено може употребити и као лек против опстипације (затвора). ВГН је ускратио патентирање ове материје са образложењем да су предвиђена подручја примене материје различита према своме завршном циљу, али да је непосредно деловање средства у организму у оба случаја потпуно истоветно. Отуда је могуће само теоретско раздвајање подручја примене, али је практично опраничавање примене на једно или друго подручје немогуће.³⁰

Наведене одлуке показују да се нису могле патентирати материје код којих је било немогуће развојити примену у циљу лечења од друге могуће примене материје. Такве материје су имале третман лека.

5. Патентна заштита медицинских уређаја и апарата

Према мишљењу које је опште усвојено у немачкој, аустријској и швајцарској правној теорији и пракси могу се патентирати медицински уређаји, апарати, протезе, наочаре и слично, иако имају исту сврху као и лекови. Ово питање је расправљао и ВРатГ у одлуци од 4. 5. 1965. Суд је у одлуци анализирао узроке који воде различитом третману лекова и медицинских уређаја у патентном праву, те је истакао: „Према својој сврси медицински уређаји, шине, фластери, завоји служе, такође, за „лечење болести, ублажавање болести или њених симптома или спречавању настанка болести. „Лекови се од њих разликују

²⁹ ВРатГЕР 10, стр. 205—206.

³⁰ GRUR 1/1966, стр. 28.

по томе што су лекови „мешавине, материје или приправци“, а не предмети који су везани за одређену форму. Лековито дејство лека је засновано на његовим материјалним својствима, а не на спољашњој форми. Законодавац је из патентне заштите изузео само лекове, иако предметна средства лечења имају исту сврху као и лекови. За такав различит третман лекова и медицинских уређаја била је одлучујућа супстанциона разлика. Другим речима, не би требало монополизovati само она средства чији је проналазачки садржај у објављивању нове материје или састава материје која се употребљава за лечење.“³¹ До истог закључка је дошао и Врховни суд Аустрије у одлуци од 14. 6. 1966. У овом случају предмет проналаска је био јастучић који се у медицинске или козметичке сврхе умеће између гипсаног омотача и ноге. Суд је дозволио патентирање таквог помагала са следећим образложењем: „Помагала нису средства за лечење у смислу члана 2. Закона о патентима. У пракси се појам „средство за лечење“ тумачи у смислу ограниченог појма „лека“. Такво тумачење одговара потребама праксе“.³² У швајцарској правној теорији исто схватање заступају, на пример, Blum и Weidlich.³³

6. Патентна заштита проналазака који се односе на форму лека

Као што смо већ истакли, проналасци који се односе на лекове су у великом броју земаља искључени из патентне заштите. То значи да су из патентне заштите искључена једињења и смесе које се могу употребити у циљу лечења и спречавања болести. Међутим, у извесним случајевима проналазак се ен мора састојати у самој материји која се употребљава за лечење. Проналазак се, наиме, може састојати и у тачно одређеној форми, у спољашњем облику једне материје која се употребљава за лечење. Таквим подесним обликом може се постићи, на пример, лакше увођење материје у сам организам, њено трајније задржавање или постепена расподела у организму. Проналасци који се односе на форму материје која се употребљава као лек могу се патентирати. На пример, ВРatG је, у једној одлуци, дозволио патентирање проналаска који је имао за предмет посебну форму супозиторија, која је омогућавала олакшано дозирање. Суд је сматрао да се проналазак не састоји у самој материји за лечење, већ у посебној форми која се може применити на сваку материју која служи лечењу. Осим тога, супозиторије које имају тачно одређени облик не морају се употребити само за увођење лековите материје у организам. Оне могу да служе и увођењу рендгенских средстава у циљу

³¹ Mitt. 12/1965, стр. 237.

³² ÖPBl 9/1966, стр. 128.

³³ Weidlich-Blum, Das schweizerische Patentrecht, 1934, стр. 127.

снимања црева и слично.³⁴ У истом смислу је и одлука швајцарског Савезног суда од 11. 3. 1975. Овом одлуком је допуштено патентирање проналаска који се састојао у предлогу да се зрно лековите материје обавије опном која је нерастворљива и несварљива. На самој опни налазио се жлеб који је допирао до спољашње површине материје за лечење која је смештена у ову опну.³⁵ Према томе, проналазак се састојао у примени опне која је имала тачно дефинисани облик, а која се могла употребити за обавијање ма које лековите материје.

II ПОЈАМ ЛЕКА У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПАТЕНТНОМ ПРАВУ

Појам лека у југословенском праву дефинисан је у Закону о стављању лекова у промет (Сл. лист СФРЈ, 58/1976.), као и у југословенској фармакопеји. По Закону о стављању лекова у промет, лекови су: „... производи за које је научним путем и према поступку прописаном овим законом утврђено да се применом на људима, односно животињама, у одређеним количинама и на одређени начин, могу употребити ради откривања, сузбијања и лечења болести, односно ради постизања других медицинских оправданих циљева.

Лековима се, према ставу 1. овог члана, сматрају:

1. готови лекови;
2. лековите материје одређеног хемијског састава, лековито биље и лековите материје биљног и животињског порекла које служе за прављење лекова;
3. производи који се у апотекама израђују од лековитих материја и издају на темељу рецепта или без рецепта (у наставку текста „магистрални и галенски приправци“);
4. крв, крвни деривати и други сродни производи;
5. зжавојни материјал и средства за шивење рана и за спречавање крварења (вата, газа, завоји, лековити фластери, кетгут конач, ламинарије и др.);
6. средства за зуботехнику (цементи, легуре, керамичке масе и други, по намени, сродни производи);
7. други производи за које се у поступку прописаном овим законом утврди да имају лековито деловање.

Готовим лековима, према тачки 1. става 2. овог члана, сматрају се: препарати утврђеног квалитативног и квантитативног састава који су произведени индустријским или лабораторијским путем, а стављају се у промет у облику и паковању у које их је ставио произвођач; серуми и цебива; инфузионе отопице за парентералну прехрану; отопице за регулисање електролита; дијететски препарати са терапијском индикацијом; препарати

³⁴ Mitt. 12/1965, стр. 237.

³⁵ Schw. PMMBl, 1977, стр. 66.

који се употребљавају као замена крви; противотрови (антидоти); контрастна и друга дијагностичка средства која се уносе у људски односно животињски организам.“

Лекови су, пак, у смислу југословенске фармакопеје: „супстанце или смесе супстанција које, када се употребе у одређеним количинама и под одређеним условима, служе за спречавање, одстрањивање, олакшавање, ублажавање, лечење и исцељивање болести или симптома болести и штетних појава у човечијем или у животињском организму“. ³⁶

Анализа наведених дефиниција указује да је појам лека знатно шире дефинисан у Закону о стављању лекова у промет, него у југословенској фармакопеји. Сматрамо да су основне разлике у следећем: а) југословенска фармакопеја дефинише лекове као „супстанце или смесе супстанци“ чиме искључује из појма лека предмете који се могу употребити у сврхе лечења или сузбијања болести, као што је, на пример, вата и слично; б) циљ примене материје, који је одлучујући за њено дефинисање као лек, уже је одређен у југословенској фармакопеји. Он је, наиме, дефинисан као „спречавање, одстрањивање, олакшавање, ублажавање, лечење и исцељивање болести или симптома болести и штетних појава у човечијем или у животињском организму.“ У Закону о стављању лекова у промет тај циљ је дефинисан као „откривање, сузбијање и лечење болести, односно постизање других медицинских оправданих циљева“.

Наш Закон о заштити проналазака, техничких унапређења и знакова разликовања не садржи дефиницију лека. Он само одређује да су из патентне заштите искључени фармацеутски производи (другим речима лекови). ³⁷ Из тог разлога се поставља питање коју дефиницију лека треба применити у нашем патентном праву. Већ смо истакли да широко одређивање појма лека у смислу Закона о стављању лекова у промет има за последицу искључење већег броја проналазака из патентне заштите. Томе насупрот, одређивање појма лека у смислу југословенске фармакопеје, по нашем мишљењу, оставља одређене могућности патентирања извесних проналазака. Полазећи од ових констатација, сматрамо да дефиниција појма лека која је дата у Закону о стављању лекова у промет није обавезна за наше патентно право. То је, уосталом, истакнуто у самом наведеном закону. Закон употребљава, наиме, у дефиницији појма лека израз „лекови су према овом закону“ одређени производи, чиме не изискује општу важност и применљивост дефиниције коју садржи. Осим тога, одредба коју садржи Закон о заштити проналазака, техничких унапређења и знакова разликовања о изузимању фармацеутских производа из патентне заштите има карактер изузетка. Познато је, пак, да се изузеци морају тумачити уско. Све то говори у прилог закључку да појам лека у нашем патентном праву треба одредити у смислу дефиниције коју садржи југословенска фармакопеја. Мишљења смо да уже

³⁶ Богдановић Синиша, Фармакологија, 2. издање, 1977, стр. 10.

³⁷ Богдановић Синиша, Фармакологија, 2. издање, 1977, стр. 1003.

одређивање појма лека у патентном праву одговара интересима југословенске фармацеутске индустрије, јер води интензивнијим истраживањима и адекватној стимулисаности, а не врећа интересе очувања здравља људи, као једног од виталних личних и друштвених добара.

Практичне последице одређивања појам лека у смислу југословенске фармакопеје су следеће: а) не постоји никаква сумња да се медицински уређаји, апарати, вештачки удови и друга ортопедска помагала могу патентирати, ако испуњавају све друге услове за стицање патентне заштите. У том смислу је код нас издат патент бр. 304407 који се односи на апарат за имобилизацију код прелома костију ноге или руке. До овог проналаска, за причвршћивање сломљеног или повређеног екстремитета служиле су крамерове шине које су састављене од тврде жице са ватом. Новост проналаска је у томе што ваздух под притиском, у обликованој шупљој конусној цеви или крутој плочи, замењује класичну крамерову шину; б) супстанце за које се утврди да немају лековита својства могу бити заштићене патентом којим се штити примена супстанце у одређене сврхе ако су испуњени сви други услови за стицање патентне заштите.

ЗАКЉУЧАК

Упоредно-правна анализа и теоретска разматрања, која овај рад садржи, воде следећим закључцима:

1. У југословенском патентном праву треба примењивати дефиницију појма лека, коју садржи југословенска фармакопеја, а не Закон о стављању лекова у промет.

2. Медицински уређаји, апарати, протезе, ортопедска помагала и слично могу се патентирати.

Божин ВЛАШКОВИЋ

ЛИТЕРАТУРА

Beszedes Stephan, Was sind Arzneimitteln im Sinne von 1. Abs. 2. Nr. 2 des deutschen Patentgesetzes?, Mitt. 10/1970.

Busse Rudolf, Patentgesetz und Gebrauchsmustergesetz, 2. Auflage, 1956.

Богдановић Синиша, Фармакологија, 2. издање, 1977.

Liatowitsch Peter, Stoffschutz oder Verfahrensschutz für Pharmazeutika, 1973.

Lindenmaier, Die Vereinheitlichung des materiellen europäischen Patentrechts, GRUR 11/1942.

Müller Emil, Chemie und Patentrecht, 3. Auflage, 1951.

Tetzner Heinrich, Kommentar zum Patentgesetz und Gebrauchsmustergesetz, 2. Auflage.

Wagner R. Klaus, Die Regelung des Heilverfahrens, der Behandlung des menschlichen Körpers und der medizinischen Verfahrenstechnik im deutschen und europäischen Patentrecht, 1975.

Weidlich-Blum, Das schweizerische Patentrecht, 1934.

LA NOTION DU MEDICAMENT DANS LE DROIT DE BREVET

— Résumé —

Dans cet ouvrage est analysée la notion du médicament dans le droit de brevet. Sur la base de l'analyse juridique comparée, l'auteur pense que la notion du médicament, comme il est défini par les lois particulières sur les médicaments, n'est pas applicable dans le droit de brevet. La cause principale de cela sont les buts divers qu'on veut atteindre par les lois sur les brevets et par les lois particulières sur les médicaments. Le but des lois sur brevets est, en effet, la stimulation du travail inventif, et, en ce qui concerne les lois particulières sur les médicaments, leur but est la régularisation des rapports nombreux et divers liés à la préparation et les recherches des médicaments et, aussi, leur mise en usage.

Quant à Droit de brevet yougoslave, l'auteur pense qu'il faut accepter la notion du médicament déterminée dans la pharmacopée yougoslave. De telle manière on donne la possibilité de breveter les dispositifs médecins, les appareils orthopédiques et les choses semblables. En outre, les substances non couvertes par la notion du médicament peuvent être protégées par le brevet au moyen duquel se fait la protection de l'application de la substance aux fins déterminés quand toutes les autres conditions de la protection de brevet sont réalisées.

КРИВИЧНО ПРОЦЕСНО ПРАВО

КРИМИНАЛИСТИЧКИ И КРИВИЧНОПРОЦЕСНИ АСПЕКТИ НАЧИНА ИЗВРШЕЊА КРИВИЧНИХ ДЕЛА (MODUS OPERANDI)

I

Начин извршења кривичног дела има кривичноправни, кривичнопроцесни, криминолошки и криминалистички значај. Конструкција појма „начин извршења“ у свакој од наведених наука зависи од циљева саме науке. За остварење циљева кривичног права, правилну квалификацију казне и њену индивидуализацију довољан је ужи садржај појма начин извршења (modus operandi), док оним факторима који откривају и спречавају, као и истражују кривична дела и прикупљају доказе неопходна је шира, криминалистичка дефиниција начина извршења. Такав, криминалистички садржај појма начина извршења мора у себи обухватити све радње учиниоца кривичног дела које значе припремање, вршење и прикривање (маскирање) кривичног дела. Можда припремне радње и радње прикривања нису радње кривичног дела у конкретном случају, можда оне немају тада кривичноправно значење, али су информације о њима значајне за откривање, доказивање и разјашњавање кривичне ствари, због чега су релевантне са стајалишта криминалистике и кривично-процесног права. Још је Hans Gross,¹ творац криминалистике, написао: „Материјално кривично право се бави деликтима и њиховим кажњавањем, формално кривично право са правилима по којима ваља поступати: како су злочини извршени, како их истражити и разјаснити, који су мотиви деловали, који циљеви треба да буду остварени, то нам кривично право и кривичнопроцесно право не могу рећи, то остаје придржано... криминалистици“.

Начин извршења кривичног дела означава се у криминалистици термином „modus operandi“. Gross још 1893. г. описује

¹ Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik, München, 1908, p. VI.

у свом цитираном уџбенику начине извршења крађа и употребљава израз „modus furandi“, „...понајважнији траг“ је крадљивац оставио“ скоро у свим случајевима, — то је начин извршења крађе, а скоро сваки лопов има карактеристичан препознатљив *modus furandi*, од ког се само ретко удаљује и скоро никада не може сасвим да одвоји. Који пут лопов то чини тако јасно и упадљиво да и мање увежбана особа одмах запажа разлику: али, са једне стране неувежбани не зна да групише, елиминише и оцени опажено, а с друге стране у највећем броју случајева *modus furandi* се не да лако запазити, те само увежбани, интелигентни и пасионирани посматрач моћиће да запази стално једнаке али често профињено црте и из тога изведе важне закључке:²

Неки криминалисти и процесуалисти употребљавају израз „начин рада“, што ваља одбацити са социјално-етичког стајалишта, јер се друштвено-опасна делатност не да квалификовати као рад који *per definitionem* може бити само частан и поштен.³

Критика уобичајеног појма „злочиначка perseveranca“

Велики број писаца (нарочито старије школе) заснива своје учење о *modus operandi* на „злочиначкој perseveranci“ (упорности). „Под злочиначком perseverancом подразумевамо упорну спремност професионалних злочинаца из навике и нагонских злочинаца да се придржавају једном практикуране специјалности злочина“.⁴ Р. Деб,⁵ водећи индијски криминалиста, пише: »*Modus operandi*« значи начин рада, примењени поступак... Ми имамо овде посла са методом класифицирања... Принцип је следећи: као и сваки човек, преступник има своје навике; са великом вероватноћом задржаће код свих својих кривичних дела исту технику. Са управо слепим поверењем држи се чврсто начина рада с којим је досада имао успеха. Провалник који је започео своју каријеру тиме да продире у кућу преко крова или избуши отвор на вратима остаће по правилу веран истом поступању до краја свог живота — колико год се ово чинило чудноватим. Према једном другом емпиричком принципу једни исти преступници врше увек иста кривична дела. Цепар остаје цепар. Он нема склоности да се преквалификује за провалну крађу или разбојништво. Али, ово не

² Op. cit., p. 841.

³ F. Meixner, *Kriminaltaktik*, II, Hamburg, 1965; F. Meixner — H. Helldorfer, *Auskunftsbuch für Kriminalbeamte*, Hamburg, 1964; F. Bartmann, *Vademecum*, Hamburg, 1965; R. Heindl, *Der Berufsverbrecher*, Berlin, 1926; W. Gay, *Die Verbrecherperseveranz — Die Kernfrage des Kriminalpolizeilichen Meldedienst, Die Polizei*, 1948, p. 228.

⁴ Niggemeyer, Eschenbach, Lach, Fischer, Leichtwas i Schäfer, *Modus operandi system und Modus operandi — Technik*, BKA, Wiesbaden, 1963, p. 9.

⁵ Der »*Modus operandi*«, *Mittel der Aufklärung und Verhütung*, *Internationale Kriminalpolizeiliche Revue*, 1956/101, p. 253—259.

значи да ће *modus operandi* неког криминалца остати увек непромењен. Интелигентни преступници прилагођују своје поступање околностима. Провалник који обично разбија зид да би доспео у зграду, може оног дана када наиђе на дебели камени зид одлучити да свој пут потражи кроз рупу у подруму или преко олука... При томе се ипак ради само о променљивим појединостима, он остаје провалник и вршиће даље провалне крађе. Иако нагине томе да остане веран одређеном методу, преступник може који пут променити не само начин рада него и кривично дело. Није ништа неуобичајено када смо принуђени утврдити да је лопов постепено постао разбојник. Силећи га да се прилагоди новим околностима, прилике доводе неки пут човека до тога да промени навике и начин живљења. О овој могућности ваља размислити. Она нас наводи да у добро вођеној *modus operandi* — евиденцији врло брижљиво региструјемо све варијанте начина рада сваке особе и врсте кривичног дела које је извршио, иако се учинилац у највећем броју случајева чврсто држи својих навика и свој начин рада не мења или само делимично⁶. Sir Harold Scott⁶ је истакао: „чудновато је да неки учиниоци, чак и када су више пута ухваћени и лишени слободе праве исте прешке, јер су прелени или преглупи да би променили своју тактику, што је за полицију од велике предности“. „И онда када је преступник довољно опрезан да промени свој начин рада ретко се догађа да га потпуно промени. Тако, варалица који обично наступа као помоћник адвоката може одлучити једанпут да глуми новинара, али је врло вероватно да ће и даље тражити своје жртве међу свештеницима и женама како би им измамио наводне претплате и прилоге“. Схватање да се начин извршења кривичних дела понавља у њиховом укупном идентитету у свим случајевима када их врши иста особа са одређеном методом, постало је у оперативној и истражној пракси неке врсте стереотип, који је прихваћен из уџбеника и са курсева а доводи до прешака и разочарење у MOS (*modus operandi sistem*). Понављање одређеног начина извршења у потпуном облику од стране једног истог учиниоца се апсолутизује и превише акцентира као тобожњи доказ постојања *perseverance* и данас, а поготово су то у недавној прошлости чинили многи криминалисти-теоретичари и практичари. Међутим, данас се и у западној криминалистици све више подвргавају критици једнострана схватања *perseverance* као понављања *укупног начина извршења кривичних дела*.⁷

Gietl је изричито написао: „Теорија о злоčinaчкој превенцији се овде тј. у приликама какве су дате у велеграду као

⁶ Scotland Yard, London, 1954, p. 123, 125.

⁷ H. Kalth, Die elektronische Datenverarbeitung, ein Beitrag zur Automatisierung der Kriminalpolizeilichen Karteiarbeit, BKA, Wiesbaden, 1961; M. Schreiber, A. Gietl, Maschinelle Führung und Auswertung kriminalpolizeilicher Karteien, Kriminalistik 1963, p. 4; H. Kollerker, Gedanken zum kriminalpolizeilichen Meldedienst, Kriminalistik, 1962/2, p. 49—53, 4, p. 154; A. Juon, Nochmals Braskys, Kriminalistik, 1966/12, p. 625.

што је München, показала као мало корисна“. Насупрот стоји тврдња Gerharda Harnischa: „Цепар остаје, још више него други учиниоци, веран своме »metieru«, perseverance његових кривичних дела је нарочито изражена“⁸ а Ochs⁹ категорички тврди: „Криминолошко искуство да професионалци и кривци из навике ... по правилу специјализирају на за њих карактеристичан начин рада (злочиначка perseverance) твори основ за криминалистичко-полицијску збирку информација и њихово кориштење“. Gross-Geerds¹⁰ је опрезнији: „Користи од феноменологије оријентисане према техници кривичног дела даду се лако објаснити уз помоћ ткзв. злочиначке perseverance, иако се њено значење које је можда пре било стварно веће, понекад знатно прецењивало“. „... под злочиначком perseverance се подразумева да више или много кривичних дела једног истог човека показују у техници извођења одређена истоврсна обиљежја... Наравно морамо и код злочиначке perseverance урачунати извесну ширину варијације.“

Günther Bauer, писац велике протомне криминалистике,¹¹ истиче „спознају криминалистичке феноменологије да поред израженог perseverantnog понашања учиниоца постоји и велики број учиниоца, који мењају свој начин рада унутар истог деликта као и такви који током своје преступничке делатности мењају врсте деликата...“

Криминолошка истраживања у Западној Немачкој доказала су неодрживост крутог схватања криминалне perseverance. Она су потврдила ставове криминалиста-марксиста да је *modus operandi* динамичан систем, због чега његови облици нису и не могу бити крути, окамењени и непроменљиви него су уобличени у варијабилним и динамичким компонентама. Заступници круте дефиниције злочиначке perseverance — бар неки — прихватају додуше (као што се види и из неких цитата) да учинилац варира унутар исте категорије деликата неке елементе или чак и читав комплекс, али они инсистирају да је perseverance карактеристичан начин вршења кривичних дела једне категорије или истородне групе, иако се искуством и научним истраживањима доказује да су данас све рећи случајеви поновљене примене истих начина извршења и ограничавања на вршење дела само једне категорије. Није тешко спознати да се криминалитет врло успешно и еластично прилагођава сталним динамичним променама у друштву, техници, економици, култури итд., па и самој пракси сузбијања криминалитета. Једино је правилно схватање да perseverance не може више бити кључни елеменат система *modus operandi*. Perseveranca не заузима више доминирајућу улогу у укупном мноштву начина извршења.

Да бисмо могли дубље ући у проблем морамо упознати криминолошко учење о хомотропним и политропним крими-

⁸ Taschendiebe, BKA, Wiesbaden, 1962, p. 50.

⁹ Der kriminalpolizeiliche Meldedienst, Kriminalistik, 1956/5, p. 158—161.

¹⁰ Handbuch der Kriminalistik, Band I, Berlin, 1977, p. 76.

¹¹ Moderne Verbrechen-Bekämpfung, BAND 1, Lübeck, 1970, p. 377.

налцима.¹² „Чисти тип“ преступника је означен једним јединим главним смером својих кривичних дела (само крађе, само преваре, само силовања). „Унутар овог читог типа тачнији увид у списе допушта да се спозна још посебна група „специјалиста“, која није окарактерисана само једнакошћу врсте кривичног дела него и једнакошћу облика извршења: међу варалицама хохштаплери или женидбене варалице... највећи број професионалних преступника су такви специјалисти“, запажа Exner. Али он наглашава и постојање „мешовитог типа“, који је обележен са више главних смерова криминалитета (телесне повреде, крађе и сексуални деликти). Док су први монотропни криминалци, ови други су политропни. По временском слеђењу криминалне делатности „мешовитих типова“ писци их деле на „паралелни тип“ и „променљиви тип“. Паралелни типови врше истовремено кривична дела разне врсте, а променљиви тип мењује ранији главни смер свог криминалитета новим, напр. провалник се преквалификује у разбојника, ранији цепар постаје провалник.

Willy Goedecke,¹³ који је научно истражио управо 2120 професионалних деликвената у СР Немачкој утврдио је као новост да највећи број професионалних и криваца из навике није остао код исте врсте деликта. Од 2120 професионалних криминалаца 1336 су били политропни, а само њих 784 хомотропни типови. Писац утврђује даље: „Професионални и криминалци из навика не мењају само кривична дела него и начин рада. То важи колико за „чисте типове“ толико и за „мешовите типове“ и то у једнако јаком опсегу. Heindlovo схватање да професионални деликвент најчешће врши своја кривична дела на исти начин и да су злочинци који непрекидно измишљају нове трикове у пракси изванредно ретки, додуше није сасвим превазиђено, али у многим случајевима више не стоји. Услед рата, „послератних прилика и социјалног напретка, могућности промене професије, брзог учења у професионалној грани итд. настала је промена и код професионалних и криваца из навике. Примитивни (у мислима и чину) криминалци још увек постоје, али је окретнији и интелигентнији професионални деликвент према ранијем стању иступио у први план“.

Према једном истраживању ВКА (Bundeskriminalamt) SRN у години 1963.¹⁴ од 1000 путујућих криваца 43,1% су остали perseverantni истој класи деликта, 21,7% су остали „чисти типови“ унутар подгрупе основне поделе кривичних дела, 43,1% су „чисти“ учиниоци унутар класе основне поделе, а 35,2% су били мешовити типови.¹⁵ Између 217 чистих типова било је само 48 њих са истим, али зато 169 учиниоца са променљивим на-

¹² F. Exner, *Kriminalbiologie*, Hamburg, 1944, p. 223; E. Mezger, *Kriminologie*, München und Berlin, 1951, p. 159; B. Niggemeyer, H. Gallus, H. J. Hoeveler, *Kriminologie*, BKA, Wiesbaden, 1967, p. 265; A. Mergen, *Die Kriminologie München*, 1978, p. 156—161; Ulrich Eisenberg, *Kriminologie*, 1979, p. 515, 517; Hans Göppinger, *Kriminologie*, München, 1976, p. 11, 119, 453.

¹³ *Berufs — und Gewohnheitsverbrecher*, BKA, Wiesbaden, 1962, p. 96.

чином извршења. Од 1000 учиниоца „само је њих 68 било специјалиста, каже Günther Bauer, — а W. Pfister¹⁶ са жаљењем констатује да систем картотеке пружа само мале могућности упоређивања.

Свуда у свету, па и код нас, констатује се све већа динамичност учиниоца кривичних дела, променљивост првобитног начина извршења једног кривичног дела, прелажење на вршење више кривичних дела паралелно или узастопно. Садашње кретање криминалитета показује јасну тенденцију да исти учиниоци истоврсних или разноврсних кривичних дела примењују разне начине извршења кривичних дела. Све се више пробија схватање да апсолутна поновљивост (верна копија) начина извршења у свим његовим обиљежјима не постоји. Начин извршења кривичног дела се понавља тако дуго док се битно не мења деловање детерминирајућих фактора, који га и стварају (објективна ситуација, мотив и циљ дела, карактер учиниоца, особитости нападнутог предмета, итд.). Са мењањем комплекса детерминирајућих фактора неминовно се мења или бар модификује и начин извршења кривичног дела, који ипак може сачувати одређену целину поновљених обиљежја.

Коригован појам „деликвентске perseverance“

Perseveranca остаје за нас ипак и даље занимљива појава, али се њен појам мора прецизирати и његов садржај проширити како би одговорио промењеним условима. Овакав проширени појам perseverance не може се више односити само на специјализоване учиниоце него мора обухватити и политропне типове (паралелне и мешовите). Данашњица налаже да се појам perseverance примени не само на истоврсна и сродна кривична дела него и на разне групе кривичних дела. Само тако он постаје употребљив у промењеним условима.

Прихватамо дефиницију, коју је створио W. Ney¹⁷: „Под криминалистичким појмом perseverance“ разумевамо придржавање начина извршења односно појединих елемената *modusa operandi*, који директно карактеризирају ток кривичног дела, као и оних елемената који допуштају закључивање о *perseveranci* мотива дела, *perseveranci* карактеристичних црта личности и *perseveranci* узрока и потодујућих услова кривичног дела при припремању, извршењу и прикривању повреда кривичног права исте или различите категорије деликата“. A. For-

¹⁴ Niggemeyer, *Modus operandi system und modus operandi-Technik*, ВКА, Wiesbaden, 1963; Gross-Geerds, *op. cit.*, I, p. 158, 160.

¹⁵ *Op. cit.*, p. 380.

¹⁶ Die Verbrecherperseveranz in kriminologischer Sicht, у Veldenz, *die Kriminologie in der Praxis*, Hamburg, 1966. r.

¹⁷ Wolfgang Ney, *Der modus operandi und seine Bedeutung für ein effektives Erfassen, Vergleichen und Verarbeiten von Daten über Straftaten und Täter*, *Kriminalistik und forensische Wissenschaften* 1970/1, p. 38.

ker¹⁸ даје сличну савремену дефиницију perseverance: „Perseverance је придржавање начина извршења или појединих елемената начина извршења од стране учиниоца при припремању, извршењу или прикривању кривичног дела истих, али и разних група кривичних дела.“ Forker је био један од првих писаца, који је дао проширену дефиницију криминалне perseverance и тако учинио употребљивим овај појам за сузбијање савремених облика криминалитета, код кога се увелико изменила криминална морфологија.

Начин извршења (modus operandi)

Начин извршења јесте шири појам од криминалне perseverance снагом саме чињенице да нема кривичног дела без начина извршења.

Начин извршења (modus operandi) припада објективној страни кривичног дела и мора ући у свако кривично-правно разматрање, чиме, међутим, значење те појаве није исцрпено. Он, наиме, улази у предмет доказивања (thema probandi), при чему уједно представља доказну чињеницу, што значи да заузима истакнуто место у доказној теорији кривично-процесног права, која му, код нас, не поклања потребну пажњу. То је онај тип везе у кривичном поступку, који се одликује тиме што су како главна чињеница (одлучна чињеница, thema probandi) тако и доказне чињенице једна иста последица заједничких узрока.¹⁹ Надаље, начин извршења има одлучно значење и за криминалистику, јер је најозбиљнија основа за планирање општих, посебних и верзија о бићу кривичног дела, битно утичући на смер предкривичног и кривичног поступка. Он се јавља и као неопходна информација за даљи развој сваког од структурних делова криминалистике (криминалистичке тактике, технике и методике).

Изучавање начина извршења кривичних дела служи и превенцији криминалитета (превентивна криминалистика). Оно је добило у криминалистици ранг структурног метода и вредност метода спознавања истине у конкретној кривичној ствари.

У литератури се дају различите дефиниције начина извршења.

Oscar Wenzky²⁰ сматра: „Modus operandi је израз за специјалну методiku, којом неко обичаје вршити кривично дело. То је начин како неки учинилац у индивидуалном стилу по плану удешава и технички изводи своје злочине.“

¹⁸ Informationsaspekte in Kriminalistik, Leipzig, 1966, p. 311.

¹⁹ Усп. наш рад „Што је то доказ у кривичном поступку“, Зборник Правног факултета у Мостару, II—III/1980—1981., стр. 105—106.

²⁰ Zur Untersuchung der Verbrecherperseveranz, ВКА, Wiesbaden, 1959, p. 7.

Gross-Geerds²¹ дефинирају: „Под *modus operandi* ваља разумети начин извршења неког кривичног дела, који је окарактерисан одређеним обележјима“.

Egon Rössman²² пише: „... разликујемо *perseveranci* деликта (стално исти деликт) и *modus operandi* (исти начин извршења дела)“.

G. Feix²³ одређује: „Карактеристичан начин припремања, вршења и прикривања кажњивих радњи од стране одређеног учиниоца (назван и *modus operandi*)“.

K. M. Böhme²⁴ под одредницом „*Modus operandi* (начин рада)“ даје текст: „У криминалистици опћенито употребљен као синоним за типичан начин рада учиниоца кривичног дела“.

A. H. Колесниченко и A. H. Савченко²⁵ означавају: „Начин извршења кривичног дела је све оно што карактерише радње учиниоца при припремању (тражењу места, предмета напада, припремању оруђа и средстава извршења, ради остварења криминалног циља, и др.), извршењу кривичног дела и прикривању његових трагова“.

Г. Г. Зуигов²⁶ резонује: „Начин извршења кривичног дела јесте систем радњи припремања, извршења и прикривања кривичних дела, које су одређени условима вањске средине и психофизиолошким својствима личности учиниоца, а могу бити повезане са изборним кориштењем одговарајућих оруђа или средстава и услова, места и времена“.

Г. Г. Зуигов²⁷ наглашава у једној другој дефиницији системност начина извршења: „Досадашња истраживања допуштају закључак да начин извршења неког кривичног дела јесте *комплексан систем* радњи припремања, извршења и прикривања неког кривичног дела, који се детерминише условима вањског света и психичким својствима личности, а може бити повезан са применом одговарајућих оруђа и помоћних средстава, у локалним и временским условима.“

A. Forker²⁸ је у својој докторској дисертацији изрекао врло плодносно мисао: „Начин извршења је динамичан систем који се састоји од низа функционално међусобно повезаних и за одређено подручје вредности варијабилних елемената извршења, који се модификују великим бројем делујућих фактора“.

W. Ney²⁹ истиче: „Начин извршења обухвата како у појединим елементима одражене делове радњи учиниоца, које ка-

²¹ Op. cit., p. 148.

²² Taschenbuch der Kriminologie, Hamburg, 1974, p. 143.

²³ Kleines Lexicon für Kriminalisten, Berlin, 1965, p. 38.

²⁴ Wörterbuch der soz. Kriminalistik, Berlin, 1981, p. 279—280.

²⁵ К вопросу о понятии способа совершения преступления в криминалистике, Вопросы криминалистики и судебной экспертизы, вып. 2. Душанбе, 1962, п. 62.

²⁶ Криминалистическое учение о способе совершения преступления, М, 1970, п. 10.

²⁷ Die kriminalistische Lehre von der Begehungsweise einer Straftat, Kriminalistik und forensische Wissenschaften, 1973/11, p. 12;

²⁸ Op. cit., p. 330.

²⁹ Op. cit., p. 33.

рактеризирају начин припремања, извршења и радње прикривања код умишљајних и адекватно варирано код нехатно извршених кривичних дела, тако и факторе који утичу на конкретнo модификовање модуса операнди, а које је учинилац свесно ил несвесно искористио“.

Jan Musil³⁰ пише: „Начин извршења неког кривичног дела је систем међусобно повезаних радњи учиниоца и систем метод путем којих је учинилац искористио или одабрао објективнe услове и средства за припремање, извршење и прикривање кривичних дела“.

Прихватимо оне дефиниције које полазе од системно-структурног приступа, који је у криминалистици једино успешан, плодотворан и правилан. Само системски прилаз омогућује анализи начина извршење кривичног дела да у потпуности обухвати састав такве сложене појаве са свим њеним елементима личности и околине, као и многоструким односима. Начин извршења се може, у зависности од практичних потреба, третирати као систем различите сложености и нивоа. Може му се приступати као самосталном систему или као систему „учинилац-начин извршења“, у коме је *modus operandi* само подсистем или пак као систему „кривично дело“, код кога је начин извршења поготово подсистем. Системне дефиниције омогућују да се искористе не само елементи извршења — операције радњи који су се непосредно одразиле у траговима, предметима и ситуацији кривичног дела него и сви они елементи који су нашли само свој посредан одраз, а погодују и поспешују извршењу дела. До недавно су се дефиниције начина извршења заустављале само на златном питању криминалистике: како? и односиле само на главне фазе и вањски ток извршења кривичног дела што је, дакако, било недовољно, преуско и једнострано. Међутим, ако се схвати као систем, *modus operandi* садржи и укључује врло велики број елемената, који далеко превазилазе конзервативне дефиниције (смер извршења дела, приправност за дела, мотиви и циљеви, повољни услови итд.). Такав широк и детаљисан опис кривичног дела, који се карактерише великом профињеношћу, дубином и ширином навођења многих појединости у функцији система даје позитивне резултате *упркос томе што учинилац мења своје начине извршења*, јер обухвата и све оне елементе типичног начина понашања које он није променио, јер су му и даље потребни или их не може мењати пошто су то елементи његове личности (било да се испољавају на мануелном или на интелектуалном пољу). Ипак, у погледу трећег дела дефиниције, коју иначе сматрамо правилним — прикривања кривичног дела, мора се изрећи извесна резерва. Није у пракси увек тако да радње извршења и радње прикривања кривичних дела врше стално исте особе.

³⁰ Die kriminalistische Klassifizierung von Komponenten der Begehungsweise einer Straftat, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität, 1981/2, p. 179.

Чак, може се догодити да учинилац и не зна да је неко трећи извршио уништавање трагова, предмета и ситуације кривичног дела или финтирао нове, лажне трагове. Код нехатних кривичних дела учинилац је касније дошао на идеју да прикрива извршено дело или је то учинио неко други. Потребно је прецизирати тај део дефиниције са напоменом да прикривање може бити и самосталан систем.³¹ Уосталом њега често ни нема.

Детерминанте modusa operandi

Учинилац кривичног дела врши радњу (свесну и вољну делатност, низ радњи а не рефлексне и рефлектоидне покрете). Садржај тог комплекса радњи детерминисан је објективним околностима и својствима конкретне личности. Трагови, предмети и ситуација кривичног дела су одрази детерминисане делатности учиниоца, који је себи поставио одређени циљ. Морамо констатовати да начин извршења закономмерно зависи од комплекса околности које га детерминишу, а трагови, предмети и ситуација кривичног дела зависе од начина извршења. То значи да се о начину извршењу зна по овим реликтима кривичног дела. Сваки начин извршења има своју типичност (и својеврсност) тих елемената па се комплекс трагова насталих извршењем једне врсте кривичних дела разликује од комплекса трагова, предмета и ситуације насталих при вршењу кривичних дела друге врсте. И са криминалистичког стајалишта, битно се разликују крађа и силовање, фалсификат новца и паљевина. „Ако анализирамо овај или онај случај извршења можемо унапред замислити где ће и какви трагови бити остављени и, обрнуто, полазећи од појединих откривених трагова представимо себи начин извршења кривичног дела“.³²

Старија криминалистика усредсредила се углавном на то да користи за откривање учиниоца емпиричка сазнања о начину извршења. Услед овог методолошких погрешног прилаза, она се није могла приближити решењу проблема понављања начина извршења. Инсистирајући на крутој привржености учиниоца једном истом начину извршења, они су се сукобили са стварношћу у којој су потпуно подударни начини извршења изузетак, а не правило, унапред су омеђили своју спознајну моћ и осудили себе на немоћ. Немали број криминалиста је и данас у власти тих погрешних и штетних представа.

Тако се као узроци *peseverance* наводе: склоност да се живи у прубом чулном уживању, без рада; свесна тежња за специјализацијом одређене врсте кривичног дела; комотност, непокретност духа и леност; индивидуални развој физичких

³¹ Усп. слично стајалиште, Р. С. Белкин, Курс советской криминалистики, Том II., М., 1979, п. 190.

³² Г. Г. Зуйков, Методологическое значение изучения способов совершения преступления, Криминалистика, I, 1969, п. 57.

својстава; образовни ниво; занатска квалификација; опште склоности и знања; неспособност за мењање старих метода; рутински поступак, учвршћен сталним увежбавањем; тежња за смањењем ризика; сујеверје и традиција.³³ Rössmann³⁴ налази корене пре свега у виталној и емоционалној сфери, а мање у интелектуалном подручју, али наглашава „чини се да склоност ка perseverance зависи у извесној мери од интелекта. Примитивни учиниоци чешће показују perseverance и код њих је она јаче испољена.“ Perseverance тумачи, у складу с учењем читаве те школе, као одражавање личности у свакој радњи; деловање је зависно од посебне индивидуалне психосоматске структуре; врло су важне несвесне реакције везане за личност, које изражавају личне склоности, својеврсности, навике и слабости.

Ове теорије објашњавају узроке криминалне perseverance искључиво својствима и тежњама личности учиниоца. Оскудни душевни и културни ниво учиниоца јесте узрок perseverance, а подизање тог нивоа опет узрок са слабљење, модификовање или њено ишчезавање. Оне полазе од идеалистичких погледа на узроке који одређују човеково понашање или се, с друге стране, јављају теорије које га објашњавају у оквиру учења о механичком детерминизму. Једни мисле да учинилац потпуно слободно бира начин извршења, јер његова воља није ничим ограничена, за друге је *modus operandi* на фаталан начин предодређен факторима вањске средине. И један и други су, заведени својим назором о свету, сматрали да учинилац слепо, шаблонски, неизмењено понавља једном уобличени начин извршења у току читаве своје криминалне каријере. На оваквим погледима (или расположењима која се не подижу увек на ступањ заокруженог назора) засновали су творци MOS-евиденција своје моделе.³⁵ Руководећи се погрешним филозофским схватањима и поједностављено сагледавајући узроке и облике понављања начина извршења кривичних дела, сви ти криминалисти нису били у стању да пружи научно објашњење начина извршења и принципа кориштења *Modus operandi* система као врло важног инструмента у сузбијању и превенцији криминалитета. Чим недостају научне методе и представе о детерминантама понав-

³³ R. Heindl, op. cit, Wenzky, Der modus operandi als Kriminalphä nomenologisches System, Köln, 1958; H. Huelke, Der modus operandi in geschichtlicher Sicht, Kriminalistik, 1955/10; R. Höschle, Der modus operandi in geschichtlicher Sicht, Kriminalistik, 1955/2; 1958/7; O. Pfister, Verbrecher-Perseveranz als Grundlage des kriminalpolizeilichen, Meldedienst, Kriminalistik, 1965/8; W. Gay, Kriminalpoizeiliche Ausschreiben, Polizeirundschau, 1948; Eschenbach, Die Verbrecherperseveranz und ihre Bedeutung für den krimianlpolizeilichen Meldedienst, Kriminalist, 1955; M. Köther, Eine Lanze für den »Modus operandi«, Kriminalistik, 1962.

³⁴ Op. cit., p. 143.

³⁵ Llewlyn W. Atscherly, »Modus operandi«, in Criminal investigation and Detection, 1913; O. W. Wilson, Police-Records, New York, 1949, o Augustu Vollmeru, пиониру MOS-а у САД; G Zimmermann, Die deutsche Polizei im neunzehnten Jahrhundert, Bd I, II, Hannover, 1845; Avé Lallemant, Da Deutsche Gaunerthum, I, II, Leipzig, 1858; R. Heindl, op. cit.

љања начина извршења мора изостати и корисно коришћење информација о њему. Тиме се и објашњавају слаби резултати трагања по MOS-у, који су код многих после почетног одушевљења, изазвали разочарење.

Мислимо да се Гордијев чвор разрешава путем марксистичке теорије о детерминисаности понашања човека, према којој учинилац кривичног дела не бира произвољно ни самовољно начин његовог извршења. Радње које сачињавају начин извршења зависе од објективног света, који их одређује. „Закони спољашњег света, природе, подела на *механичке и хемијске* (то је врло важно), основе су *сврховите* делатности човека. Човек у својој практичној делатности има пред собом објективни свет, зависи од њега, њиме одређује своју делатност. С те стране, са стране практичне делатности човека (делатности која поставља сврху) механичка (и хемијска) узрочност света (природе) појављује се као нешто *спољашње*, као нешто другостепено, као нешто прикривено. Две форме *објективног* процеса: природа (механичка и хемијска) и делатност човека *која поставља сврху*. Узајамни однос тих форми. Сврхе човека у почетку изгледају туђе („друге“) односу према природи. Свест човека, наука („појам“) одражава суштину, суштанцију природе, али у исто време та свест је спољашња у односу према природи (не поклапа се с њом одмах и просто). *Механичка и хемијска техника* зато и служи сврхама човека што се њен карактер (суштина) састоји у томе да је одређена спољашњим условима...“³⁶ „Уствари, сврхе човека су изазване објективним светом и претпостављају га — налазе га као дато, као нешто што је ту. Али човеку *изгледа* да су његове сврхе узете изван света, да су независне од света („слобода“)“.³⁷ Међутим, тај објективни свет утиче на човека кроз његову свест, рабајући у њему одређене мисли, осећања, уверења о потребама које треба да задовољи. „Све што људе покреће, мора проћи кроз њихову главу; али какав ће то облик примити у тој глави; то увелико зависи од околности“.³⁸ Детерминација споља не тече механицистички — узрочно. Човек није такво биће које би се пасивно прилагодило природним и друштвеним утицајима него, насупрот, он се налази у активној интеракцији са објективним условима. Марксистичка наука сматра да је човек детерминисан узајамним деловањем између „вањских услова“ (природна и друштвена околина, средина) и „унутарњих услова“ (својства, обилежја, способности личности). Поред вањске детерминације, делатности и узајамног упливисања дијалектике вањског у унутрашњег³⁹ ваља овде истаћи *развој личности* током животне историје (онтогенезе), који никада не престаје

³⁶ Лењин, Филозофске свеске, Бгд, 1955, стр. 159—160.

³⁷ Ibidem, стр. 161.

³⁸ Ф. Енгелс, L. Feuerbach и крај класичне њемачке филозофије, Загреб, 1947, стр. 45.

³⁹ G. Claus, H. Hiebsch, Kinderpsychologie, Berlin, 1961, p. 73; H. Dettenborn, H. Fröhlich, Berlin, 1971, p. 18—19.

сасвим.“ „Вањски утицаји којима је личност изложена или се сама излаже, таложе се у личности и тамо се преобликују... у унутрашње услове, својства личности.“⁴⁰ Развој личности не значи ништа друго него да вањско стално постаје унутрашњим а да унутрашњост стално тражи или ствара вањско, које му је саобразно. Вањско бива интериоризирано, а унутрашње се оспољава.“⁴¹

У том процесу личност стиче релативну независност од вањских услова, осамостаљује се. „Личност може сада да се — између великог броја и многоструких вањских реалитета — окрене таквима који одговарају њеним интересима и ставовима, а према другима да се затвори, али може такође да у одређеној мери тражи и ствара њој саобразне реалитете“.⁴²

Што се чвршће фиксирао склоп унутарњих услова личности, што се он јаче на индивидуалан начин издиференцирао, утолико више делује у односу на вањске услове као индивидуалноспецифичан „филтер“, кроз који се вањска деловања *преламају* на начин, који одговара *стилу* личности. Rubinstein га упоређује са индивидуалноспецифичним „филтером“ кроз који се, у складу са индивидуалношћу актера, прелама вањска стварност. Dettenborn га упоређује са индивидуално уобличеним „трансформатором“, који, адекватно својој структури, вањске утицаје селекционише, преображава, евентуално од њих чини саставне делове свог система, одбацује или на прикладан начин прерађује.⁴³ Као што се види, човек при одређивању смера и начина свог делања поступа истовремено и слободно и неслободно. У свакој радњи су сједињена три елемента: први, навике (привике), други, нужности и трећи, слободног индивидуалног избора.⁴⁴ Очигледно је да ми не потцењујемо деловање објективних фактора, које механички не раздвајамо кинеским зидом од субјективних. Природа објекта напада, саме радње, време и место извршења кривичног дела узајамно су испреплетени и условљени. Отуда правилно одређен појам „начина извршења“ мора да укључи не само радње извршења, припремања и прикривања него и кориштење свих околности прилика, места и времена, које су погодиле, олакшале и условиле дело. Природа нападнутог објекта и саме радње извршења одређују нужност да се употреби овакво или онакво оруђе одн. средство, али и постојање таквих одређује карактер саме радње извршења. Леп пример налазимо у компјутерском криминалитету. Како радње извршења дела остављају трагове, предмете и одређену ситуацију кривичног дела управо употребом оруђа и средства, ова се јављају као *нужан елеменат modusa operandi*. Предмет криминалног напада спада свакако међу факторе објективне природе, који детаљнише начин извршења, проузрокујући и његову модификацију, па и мењање.

⁴⁰ Dettenborn, op. cit., p. 19.

⁴¹ Clauss, op. cit., p. 74.

⁴² Dettenborn, p. 19.

⁴³ Dettenborn, p. 19.

⁴⁴ Dettenborn, p. 19.

Радње извршења дела састављене су свакако од „радних“ операција, које су условљене природом и својствима нападног предмета. Надаље, објективна ситуација у којој се врши кривично дело такође одређује начин извршења. Другачије се проваљује у сеф банке, која има алармни уређај, а сасвим другачије у зграду без чувара и решетака на прозорима. Учињилац, вешто користећи њему повољне околности прилагођује свој начин извршења конкретној ситуацији на коју је наишао или га мења, адаптирајући га постављеним циљевима.

Међу субјективне факторе спадају мотив и циљ извршења кривичног дела, телесна својства, вештине, навике, привике и карактер учиниоца. Знање и вештине су везане за професију и хоби учиниоца кривичног дела. На избор често утиче и занат, који је криминалац изучавао док је још намеравао да живи честитим животом. Пракса показује да се пријашњи бравар најлакше развио у провалника, литограф или академски сликар у фалсификатора новчаница, покривач кровова или радник на далеководу лако ће се пењати по зградама, трговачком помоћнику, уколико се ода криминалу, биће ближа недопуштена трговина и шпекулација, директор радне организације вршиће дела привредног криминалитета, усташа и четник клаће ножем из користољубља. Ипак, морамо се чувати од неоправдане генерализације. Неки познати београдски провалници били су музиканти, а неки фалсификатори новца били су полуписмени пољопривредници са природним талентом за цртање.

Од важности су два момента: а) узајамна веза између кривичног дела и изабраног звања; б) повезаност делинквента и оруђа његове професије. Напаст да се изврши кривично дело јесте већа што је израженија способност за његово извршење. Трострука повезаност професије и кривичног дела налази своје објашњење у следећем: прво, звање пружа објективну прилику за конкретно кривично дело; друго, приликом извршења дела починитељ примењује знања и вештине своје професије; треће, већина кривичних дела се врши са оруђима свакодневног бављења, али су та оруђа увек индивидуалне природе и упркос њиховој масовној производњи имају свој идентитет, трагови су увек индивидуални, — чак и када се не употребљавају специјална делинквентска оруђа. Повезаност учиниоца са оруђима свог заната (професије) од велике је криминалистичко-тактичке важности. Из начина извршења кривичног дела можемо у многим случајевима створити претпостављене закључке о професији непознатог починитеља и на тај начин одредити (сузити) круг особа које долазе у обзир. Учињилац ће приликом напада на објект употребити радне методе своје професије. Многи делинквенти прерађују и прилагођују своја оруђа, која нерадо мењају. Поврх свега, они примењују оруђа на индивидуалан начин. Знања и вештине извршиоца кривичног дела која је применио у својој криминалној делатности омогућују да се поставе верзије о припадности одређеној групи или чак, на

основу остављених трагова начина извршења, о индивидуалности учиниоца. Свесно вршење неке делатности, као што је то вршење кривичних дела, претпоставља што потпуније схватање садржаја, задатака и резултата, које учинилац очекује од криминалне делатности. Оно је могуће само у случају ако се аутоматски извршава што већи број компонената, операција тог процеса делатности. *Уколико човек боље влада техником датих операција утолико мање пажње поклања самом процесу вршења те криминалне делатности.* Он се навикао на ту делатност, он је њоме овладао. Навика се састоји из што потпунијег, лакшег, аутоматског обављања операција, које чине технику предметне криминалне делатности. Психолози кажу да су навике аутоматизоване компоненте криминалне делатности, које се изграђују у процесу обављања. Овде имамо двоструку навiku, на вршење кривичних дела и на саму технику извршења. За разлику од оних покрета који теку аутоматски од самог почетка (напр. рефлексних покрета), ове се компоненте аутоматизују због дужег или краћег увежбавања. Lavastin-Stanciu упоређују навiku са превојем на папиру, који је утолико изразитији што је папир више пута превијан. Не треба сметнути с ума да се сама криминална делатност не аутоматизује него само начин извршења, који све више одлази испод контроле свести у погледу технике обављања операција. Проналажење у траговима, предметима и ситуацији на лицу места индивидуалних обележја која се *несвесно* преносе аутоматизованим вршењем навикнутих операција, допушта утврђивање групне припадности учиниоца или који пут чак и његову идентификацију. Привике су аутоматизовани елементи људског понашања, када је од контроле свести ослобођена не само техника обављања операција унутар извршења кривичних дела него и сама чиненица да се привикнуто понашање збива. Учиниоцац не примећује трагове навикнутог понашања, није их свестан, па их ни не отклања. Навике и привике се често јављају у јединственом комплексу и у великој мери одређују начин извршења кривичних дела. Неке привике (сексуалне аберације, наркоманија, алкохолисаност) не само да учествују у одређивању начина извршења него и мотивирају само кривично дело. Управо највећи утицај на оформљење начина извршења имају циљ и мотив кривичног дела. Најчешће у животу делују два или више мотива за друштвено опасно понашање, тј. „сноп мотива“. Циљ и мотив су везне карике између фактора вањског света и конкретних субјективних фактора, који заједно условљају особитости начина извршења. Циљеве одређују основни људски односи у којима се налази учинилац и карактер као општа тенденција његове личности (систем ставова према свету и себи, релативно стабилне константе личности, система психичких црта који одређује доследност, континуитет људског понашања, мишљења и осећања али и начина извршења кривичног дела). Учиниоцац поставља себи циљ, који хоће да оствари извршењем кривичног дела у резултату утицања бар три чини-

оца: конкретне околине и односа с њом, животног става, представљања (став је и емоционално обојен) и мотивационог снопа. Од криминалистичке је важности сазнање да могу заједно деловати два и више мотива, који су међусобно неподударни и истовремено одређују разне циљеве, али и разне путеве ка остварењу, стварајући тако карактеристичан *modus operandi*. Изучавање начина извршења допушта да стварамо верзије о циљевима, мотивима и карактеру непознатог учиниоца, његовом односу према друштву, раду и себи, о његовој друштвеној опасности и штетности. Међу факторе субјективне природе улазе и телесна (соматска) својства учиниоца, која непосредно одређују природу радњи учиниоца, а који пут одређују и врсту кривичног дела, којој ће се извршилац приклонити јер ово или оно физичко својство олакшава, отежава или неки пут чак онемогућује предузимање радње извршења неке врсте дела или одређеног начина извршења.

Конкретни начин извршења не одражава увек целину свих могућих детерминанти, јер оне не постоје све у сваком поједином начину извршења, али се не одражавају непосредно увек ни све оне компоненте које су стварно учествовале у одређивању. Напр. начин извршења формирао се у конкретном случају без постојања вештина и навика, или нарочито опасан и упоран учинилац, код кога су чврсте негативне особине личности толико снажне да делују и противно перманентним или тренутачним објективним ситуацијама, врши кривично дело на начин, чији садржај и облик су пре свега одређени мотивима и циљем, а од објективних услова узео је у обзир само нападни објект (плен). Разбојник који у подне у центру Београда врши плачку над благајником радне организације пред банком пример је за ову криминалистичко-тактичку ситуацију.

Одражавање у траговима, предметима и ситуацији кривичног дела објективних и субјективних детерминанти *modusa operandi* омогућава стварање верзија ј откривање веза, као и релевантности доказних информација, као и околности које су погодиле извршењу кривичног дела и формирању одређеног *modusa operandi*, што има не само репресивну него и превентивну вредност.

Правилан став у погледу понављања начина извршења

Поновљено вршење кривичних дела на исти начин јесте изванредно сложена појава, којој се не сме приступати на поједностављени начин, као што то чине многи криминалисти, што у пракси сузбијања криминалитета доводи до крупних грешака и разочарења. Значење *modusa operandi* битно умањују они криминалисти који неправилно уопштавају у ствари ретке случајеве потпуног понављања елемената начина извршења.

Могућност понављања начина извршења, као и његова већа или мања потпуност, зависе од тога да ли још и даље постоји такав комплекс узајамно делујућих елемената објективне и субјективне природе, који је утицао при ранијем извршавању кривичних дела. Ако су ти елементи у свом комплексу остали релативно стабилни и константни, *modus operandi* ће се поновити у потпуности, у мање или више верној копији. Понављање начина извршења може бити само израз закономерности веза и зависности свих појава, које се у њему на дијалектички начин преламају. Понављање такве форме људске делатности, као што је *modus operandi* условљено је не само објективним факторима него и свешћу и вољом учиниоца и нема вредност каузалности у природи него подлеже динамичком закону промене толико карактеристичном за друштвене појаве. Поновљено појављивање неког конкретног начина извршења не може стога бити апсолутно непроменљиво, при чему, ширина варијација може бити мања или већа, у зависности од промена код одређујућих елемената. Мењају се и објективни услови, који нарушавају идентичност (или сличност) радње извршења кривичних дела, а ту адекватност ремете и промене психичке особине личности (напр. усавршавање вештине извршења, стицање нових знања, распад старих навика, „преквалификација“ на друго дело и тд.). Могућа је и темељита промена циља и мотива кривичног дела, што, такођер доводи до битних промена у начину извршења. М. Т. зван „Пиле-Миле“, извршио је врло велики број силовања, при чему једно убиство и један покушај убиства. Убиство није извршио из садизма него ради онемогућавања свог откривања. То су, дакле, разни мотиви и разни циљеви. Међутим, да није био ухваћен не би се могла искључити промена у његовом криминалном развоју: од садизма задовољеног силовањем према садистичким убиствима.

Понављање начина извршења не треба схватити тако као да је он потпуно адекватно репродукован у сваком новом извршењу кривичних дела са свим нијансама и финесама, у потпуној копији.

Ако и претпоставимо да је ситуација у којој је прошлог пута учинилац извршио кривично дело остала и сада *sim grano salis* сачувана, да је она на крупном плану гледано у целини једнака, у њој ипак настају *сада* неминовне промене. Нова истородност начина извршавања не ствара се у оној истој него тек и само у *аналогној* ситуацији, што код учиниоца изазива нужност да се тој *аналогној* ситуацији прилагоди и, у овој или оној мери, *мења* и операције које улазе у начин извршења.

Сада је, вероватно, разумљивије у коликој је мери опседнутост *perseveransom* погрешна и туђа животу. Следи логичан закључак да понављању начина извршења ваља придавати важност и у оним, најбројнијим случајевима, када се не сусрећемо са у високом ступњу адекватно поновљеним комплексом операција припремања, извршења и прикривања истородних кривичних дела. Од криминалистичке је важности сваки онај

начин извршења, који се понавља па макар само у једној или две карактеристичне црте (ткзв. *modusima* или маркама).

Понављање аналогних начина извршења кривичних дела могуће је и код разних особа. Када су подударни фактори, који детерминишу *modus operandi* биће сличан и начин извршења. Када разне особе користе исте објективне услове — детерминанте сличног начина извршења, када се подударе мотиви и циљеви, црте карактера, вештине и навике, када се имитирањем, подлегањем сугестивним утицајима личног примера, моделима које шире средства масовних комуникација, филм и литература, — преносе аналогни начини извршења — постоји могућност да разни учиниоци почињају дела на сличан начин.

Потребно је да прецизно одредимо садржај појма „понављање начина извршења“. Он је троврстан. Прво, у тај појам улази поновљено извршење таквих кривичних дела, која су истородна само по нападнутом објекту а нису сталног начина извршења. Ова категорија понављања је најшира и њена индицијална вредност најслабија, јер је вероватноћа да ће се разне особе оријентисати на истоврсни нападни објект врло висока.

Друго, у тај појам надаље спада такво поновљено извршење кривичног дела, које је обележено мање више подударним комплексом елемената и операција, али без постојања навика или привика. Ова категорија понављања има већ већу индицијалну вредност, јер је вероватноћа да ће разна лица поновити подударни комплекс мања, иако дакако није искључена.

Треће, најмањи број случајева, који потпадају под овај појам, односи се на понављање идентичног или врло сличног комплекса елемената и операција узастопно извршених радњи кривичног дела, који се нарочито карактерише аутоматизмом навика и привика. Ова категорија понављања има доказну вредност вероватноће, која праничи с извесношћу, а у неким случајевима и вредност поузданог сазнања.

Они криминалисти који виде узроке упорног копирања одређеног *modusa operandi* само у учиниочевим личним својствима (третирајући их као непроменљиву величину) и у ниском ступњу његовог културног и цивилизацијског развоја, који га наводно осуђују на шаблонско опонашање и ропско понављање једном научене „радне“ методе, морају доћи до низа погрешних закључака. Прво, они мисле да се може категорички закључити да је одређена иста особа починила више кривичних дела ако су елементи и операције *modusa operandi* подударни. Ова погрешна тврдња се снагом инерције шири по уџбеницима и преноси на предавањима, што дезоријентише практичаре који у животу доживљавају стварност, која је у противречности с оваквим ставом. Друго, они не диференцирају начин извршења на наведене три категорије, па закључак који би могао да важи само за трећу неоправдано проширују и на прве две. Треће, имају пред очима само криминалце класичног, а не и политичког и привредног криминалитета, за које важе исте законо-

мерности и динамички закони. Нису у стању да објасне *modus operandi* криминалца „белог оковратника“.

Понављање *modusa operandi* може бити основа за планирање верзије да се ради о једном истом учиниоцу само у две ситуације: а) када постоји целокупност групних обележја у *modus operandi* који се оцењује као комплекс, чије би понављање у радњама других особа било невероватно и б) када постоје индивидуална обележја у *modus operandi*, која су подобна да послуже идентификацији учиниоца.

У свим другим ситуацијама понављање начина извршења дела пружа само основу за постављање верзија да учинилац, засада непознат, припада мањој или већој групи особа, које долазе у обзир.

Примери из праксе

Провалник К. Т., рођен 1930. г., без запослења, извршио је у Осијеку низ провалних крађа. Крађе је вршио на тај начин што је ишао по становима, звонио на вратима и ако се дуже времена није нико јавио отварао је врата с отпирачем (калаузом) или одвртачем („шрафцигером“) и жељезном полугом. За непуних месец и по дана он је извршио двадесет и две провалне крађе. И њега означаје важна црта деликвентског начина живота и рада, која се састоји у удруживању. Његови су саучесници П. Ј. старији, П. Ј. Млађи П. М., П. Р., Б. Е., Ш. И. У неким од тих провалних крађа П. Ј. млађи чувао је напољу стражу, а у другим је директно учествовао у извршењу. Остали саучесници растурали су покрадену робу. К. Т. вршио је провалне крађе у становима службеника јавног тужништва, суда, официра ЈА и др. К. Т. је односио рубенину, накит, новац, сатове, живежне намирнице (маст, шећер, брашно, сапун). Како су овде свуда објект извршења и плачке били исти, органи ислеђења евидентирали су све ове крађе у МОС картотеци, претпостављајући да је у питању исти деликвент, што се касније потврдило. Опљачкане предмете он је односио у стан П. Ј., где су приликом претреса стана делимично пронађени. Провалне крађе вршио је у времену од 8—12 сати и од 15—19 часова, што значи у време када се укућани нису налазили у својим становима.

На подручју града Београда био је извршен низ провалних крађа карактеристичних по објекту провале, начину извршења, средствима извршења и особито неостављању трагова на месту чина (дакле и тзв. негативне околности улазе у *modus operandi*). Проваљивани су станови искључиво са двокрилним вратима. Проваљивање је извршено извлачењем горњег и доњег „шипа“ из врата услед чега је малим притиском на врата ослобођавана брава и врата су се лако отварала. По отисцима оруђа којим су проваљивана врата утврђено је да се као средство употребљавао одвртач („шрафцигер“) и жељезо широко 17 мм. На вратима и осталим предметима у стану провалници нису никада остављали трагове прстију. Криминалистичка служба у Београду посебно је евидентирала ове провалне крађе у групи кривичних дела карактеристичних по начину извршења. Иследник је створио следећи закључак: а) све то провалне крађе врши једно те исто лице, б) вршене су једним истим оруђем, в) провалници „раде“ у рукавицама, г) у питању су извежбани извршиоци. Успеху ислеђења много је допринела околност да је приликом такве једне провале запажено лице, чији се лични опис подударао са познатим провалником. Н. С. премда по занимању кројач, не ради ништа, живи раскошно, често путује у Загреб и друга већа места у земљи; код њега долазе извесна лица под именима „Јожа“, „Драгица“ итд. те у његовом стану у К. оргијају. Заједно са Н. С.

лишено је слободе десет лица. Ислеђењем је доказано да је у питању организована провалничка група која је деловала по Београду, Загребу, Сарајеву, Љубљани, Скопљу, Новом Саду, Марибору и Ријеци и која је извршила педесет провалних крађа. Претресом стана пронађени су одвртач и полуга, чији отисци сасвим одговарају налазу на увиђајима. Утврђено је да су оперисали са рукавицама, чиме се објашњава изостанак отиска прстију. Њихова је кривица на суду потпуно доказана.

М. Р. је извршио по Београду у четири месеца 56 провалних крађа у текстилним и колонијалним радњама. Узимао је кошуље, женски веш, ликер, вермут, каву и др. Све те крађе извршио је на тај начин што је са одвртачем изазвао распрскавање стакла на прозору или излогу, притискујући стакло у доњем углу и стварајући на тај начин мали отвор. Одвртач је употребљавао да би се чуо што слабији звук. У четири провалне крађе нађени су на лицу места отисци његових папиларних линија. Све су крађе евидентирале у МОС-картотеци. Трагови одвртача заостали у киту подударали су се са траговима експеримента.

У једној рацији ухваћен је М. Р., бивши столар и стаклорезац, тада без упослења и стана. Доведен је само због тога што код себе није имао нову личну карту. Одмах су му узети отисци прстију па је дактилоскопским вештачењем доказано да је извршио 5 провалних крађа на наведени начин.

У почетку је порицао да се бави крађама. Иначе није упослен неколико месеци и не уме убедљиво да објасни изворе својих трошкова.

Претресом станова његове сеспре, затим бивше жене са којом је одржавао везе, пронађене су ствари из неких крађа, и поред тога добијени важни подаци.

То је све предузето у току првих часова ислеђења.

Клуко је почело да се одмотава. На руци је имао свеж ожиљак, а у цепу му је пронађен завој. Лечио га је неки приватни лекар. Ово се управо уклапало у чињеницу да је пре неколико ноћи извршена једна оваква крађа при којој је, судећи по крвавим траговима, починио-тељ морао да се озледи. М. је прво признао ову крађу и још неколико других.

Са постојећим подацима могао се оивичити *сектор унутар кога је М. углавном оперисао*. Ту се налазио низ провала непознатих извршилаца сређених по МОС-у. Овај круг је обухватао део првог рејона, највећи део другог и само мали део четвртог рејона. С друге стране овај начин је омогућио да се разграничи његов радијус *операнди* са другим — једне групе младих крадљиваца К. Б. и др.), који су управо прибегли овом начину извршења. У самом начину рада тешко се могла уочити разлика, осим што су ови други на месту крађа употребљавали шиљато сруђе (нож). Ова група је одговарала за 9 крађа.

М. је испитиван у кратким временским размацама. Био је јако депримиран. Поред тога има врло слабо памћење, што је на време уочено. На сваком новом испиту је признао извршење по неке непознате крађе и то не намерно, већ стога што је заборавио шта је на ранијим саслушањима испричао. А тога је имало доста да се крије.

Доказано му је извршење 51 провалне крађе, од тога 42 на излог, а остале калаузом или обијањем катанаца.

„Шрафцигер“ који му је био главна обијачка алатка, увек је имао код себе, као и калауз. Оба је успео приликом привођења приметно да одбади.

Украдене ствари је продавао по ниским ценама В. Ж., беспосличарки и шпекуланткињи, која их је потом распродавала далеко окупље.

Од стране Окружног суда у Београду М. је осуђен на 16 година, а В. на 4 и по године.

У Београду су М. В. и С. Ј. извршили више провалних крађа и једно убиство.

Њихов модус операнди је прилично неуобичајен. Насртали су на приватне и друштвене радње. У времену од неколико месеци, извршили су 8 провалних крађа. На зиду локала отирањем су скидали малтер,

те у простору између две цигле направили мали отвор, кроз који су увлачили тестерицу за твожбе и њом тестерисали око цигле. На тај начин су избацивали циглу из зида, а околне цигле једноставно одваљивали, док се не начини отвор потребан за повлачење.

У једном моменту су посумњали да ће их њихов саучесник С. С. одати, те су га на свиреп начин лишили живота.

С. П. извршио је десет провалних крађа: а) у приватне станове, б) дану када су оштећени на послу, в) отварањем редовно двокрилних врата, служећи се при обијању гвозденим предметом (сличним справи за намештање гума — „паисл“). Десет центиметара сипод горњег руба вратију нађени су отисци дланова, по којима је С. П. идентифициран. Ови су трагови настали приликом руковања гвозденим предметом. Начин руковања састоји се у убацивању предмета у предњу пде су „шпирови“ да би се створио потребан међупростор за повлачење шпирова горе и доле.

Секретаријату унутрашњих послова за град Београд пријављене су разне крађе текстила, обуће, галантерије, животињих намирница, и др. из железничких вагона. Пломбе на вагонима увек су биле исправне, кола станичне или претоварна. У више случајева покрадене вагоне, који су дошли под „исправним“ пломбама, превозило је исто особље. Крађе су вршене у вагонима који су долазили са композицијама возова П., В. и Д. Истрагом је откривено педесет лица као извршиоца и саучесника у тим делима. То су били службеници на железници, возове, кочничари, машиновође и ложачи. Они су избегавали да врше крађе из вагона тзв. скупљача, јер би били врло лако откривени пошто су то били манипулативни вагони из којих се на путу издавала или примала роба на разним станицама. Због тога су они вршили крађе из станичних и претоварних вагона, који се на путу не отварају ради манипулације. Пошто су овакве вагоне предавали као исправне, то се редовно није на њих сумњало. Да би покрадене вагоне предавали „у исправном стању“, они су се специјализирали у скидању оригиналних племби и поновном њиховом намештању тако да се на први поглед није приметило да су пломбе скидане.

Ако уочимо и правилно оценимо ритам извршења, ово сазнање ће пружити добру оријентацију за ислеђење. Поготово у завршној фази ислеђења када смо у могућности да низ утврђених кривичних дела посматрамо у хронолошком поретку. Појави ли се празнина, прекид овог, како смо га назвали — ритма, ствар ће бити сумњива. Тада ћемо још једном помоћу МОС-а трагати, али овога пута унутар тог временског исечка који нам је остао непопуњен. Ако и ово остане без резултата, онда ћемо моћи да закључимо да је окривљени за то време начинио неку „екскурзију“ ван места, па у том правцу истражујемо. Но у сваком случају иследник не би требао да оконча предмет без одговора на ово питање.

У времену јануар—јули у центру Београда извршен је низ крађа на следећи начин: у разне радње крадљивац је упадао кроз отворене или слабо обезбеђене горње делове врата или излога са улице. Односио је новац у чијем је тражењу некад вршио обијање лаким алатом (сидвртком и сл.). У недостатку новца узимао је и друге ствари. У свега неколико крађа за собом је оставио описке разних прстију. Исто тако у неколико крађа иза себе је оставио изметине и мскраћу.

Овај начин извршења био је тада прилично неуобичајен. Наметао се закључак да је у свим крађама извршилац исто лице. Даље, у већини случајева он је сведочио о акробатској тпккости учиниоца и маленим телесним формама. Обзиром на околност да су се нападнути објекти често налазили у живим улицама где промет и у току ноћи потпуно не престаје, наметала се претпоставка да је учинилац имао помагача, који је на улици „чувао стражу“, као и да је помагао при пењању некад до врло високог отвора.

У једном случају извршена је крађа у задружној продавници у Таковској улици бр. 39-а (средином јуна) и том приликом пријављен је мањак разне робе у тежини од око 90 кг. Прозор изнад улазних врата, кроз који се крадљивац једино могао провући, остављен је

критичне ноћи отворен за четвртину круга. Отвара се према унутрашњости радње од горе на ниже. Приликом увијања на лаки додир — отворено крило се срушило на под. Да ли је могуће да се крадљивац могао туда провући, а да крило не сруши? Отрпта прашина на раму отвора ово међутим потврђује. Па ипак посумњало се, ако не у фингирање крађе, још у фингирање пријаве у погледу количине украдене робе. Ово је најзад после хватања извршиоца и доказано: посљедња је стварно извршену крађу искористио за покривање мањка.

Ова крађа илустрира скоро невероватну физичку окретност крадљивца.

Први траг: маја исте године у једној комисионој трговини пронађен је двоглед који поличе из крађе у просторијама „Електроисток“, Теразије бр. 5. Крађа је извршена још у фебруару, продавац двогледа је Ч. Б., младић из шатровачког света, који проказује као власника двогледа З. Б. зв. „Зека“. З. се међутим скрива, а сличне крађе се и даље догађају.

Други траг: у гостионици Б. Ј., први пут оваква крађа је извршена у мају — једне ноћи. Следећи пут у јуну покушана је друга крађа. Оштећени је изјавио да га је око поноћи пробудио светлосни сноп батер-лампе. Крадљивац је кроз отворени горњи прозор кухиње са улице ушао у гостионицу, а одатле доспео у мезанин зграде где се налазила његова спаваћа соба. Истим путем крадљивац је без журбе напустио просторије и стајао испод уличне светиљке у тренутку када је оштећени Б. алармирао околину. Један грађанин се спустио на њега, али је овај хладнокрвно стајао зачукавши руку у џепове, потом се окренуо и лаганим кораком отишао, а да се није ни осврнуо. Прилично чудновато и куражно. З. је касније изјавио да је те ноћи био пијан.

Оштећени и сведоци су пружили опис, који се поклапао са изгледом З. Б.

У међувремену З. је успео у више махова да умакне испред заседа, а неколико пута и из руку самих службеника.

Последњи пут је под лажним именом због скитње притворен у Зрењанину у друштву са својом љубавницом Л. Љ. и А. В. зв. „Чопица“. Али приликом спровода за Београд успео је да побегне милиционеру, искочивши кроз прозор клозета из воза у пуном покрету.

Као најважније, Л. и А. су на саслушању навеле имена З. саучесника: Р. П. зв. „Лофаст“, који је одмах доведен и Ш. З., за кога се није могло дознати боравиште.

На првом саслушању под утиском довођења и без много упорности Р. наводи 18 крађа у којима је при извршењу З. „чувао стражу“, поред низа других важних података. Од њега се сазнаје да је З. пре извесног времена са позајмљеном легитимацијом и под његовим именом (Р. П.) био из Загреба спроведен у Београд, али да је успео побећи милиционеру-спроводнику. Из Загреба су добављени дактилоскопски фишеви наводног Р. Дактилоскопија је утврдила извршење још 4 крађе. 23 утврђене крађе и још толико вероватних, по МОС-у срећених! То је био одличан почетак.

З. је ухваћен крајем августа од стране патроле НМ, сасвим случајно на једној пољани у Београду. Код њега је поред осталог, пронађено новца око 30.000 динара.

На првим саслушањима З. се оријентисао на чињеницу да је Р. могао „причати“, те је следило признање управо оних крађа које је извршио заједно са њим. Међутим, још је тога претицало, што З. није могао знати.

О пореклу пронађеног новца изјавио је да потиче од једне цепне крађе, што је наравно било неубедљиво. То је био покушај да се сакрије већа сума.

Иследник није морао да жури. Комплетирао је збирку крађа како утврђених, тако и оних за које је постојала индиција о његовом извршењу. Посао је био олакшан чињеницом да је на почетку постојала отсечна временска граница, а на крају — да се од момента његовог хватања нису више догађале овакве крађе. Ту се најмање могла искључити мешавина са другим сличним крађама.

Посматран комплексно у временском редоследу, овај низ крађа се на два места прекидао: почетком јуна за десетак дана, те у првој половини августа за око пола месеца. Даље сам временски ритам београдских крађа био је учестан, али прилично равномеран. Ту се одржавала извесна правилност. Стога се могла закључити могућност да је у наведеним двома паузама З. био „поштен“. Требало је, дакле, одговорити на ово, иначе важно питање.

Из претходног ислеђења је било познато да је З. путовао за Осијек, Запреб, Нови Сад, Зрењанин итд. У ова места су разаслати фишеви његових отисака са детаљним описом његовог начина рада. У међувремену је „пао“ и његов саучесник Ш., који је прилично искрено признао кривицу, тако да су ови подаци надопуњени и конкретизовани.

На темељу приспелих података разјашњене су и попуњене наведене празнине. Установљено је да је у Осијеку извршио 2 крађе, у Новом Саду 3, а у Запребу 7, међу којима и његова последња крађа у мануфактурној трговини Папца и Филипчића, ул. Драшковићева 15, одакле је узео готовог новца око 80.000 динара, те пронађена сума од 30.000 динара одатле потиче. Овде је карактеристично да је З. за неколико дана потрошио суму од око 50.000 динара.

Притешњен доказима који су му предочавани „кашика по кашика“, З. је најзад капитулирао. Признао је укупно 57 опасних крађа, чија је места у Београду показао, те приликом реконструкције његови искази су се у потпуности слагали са околностима извршења сваке поједине крађе. Његова признања додуже долазила су у етапама, а код знатног дела крађа покушао је да умањи количину украденог новца или ствари, што је наравно остало без значаја.

Од стране Окружног суда у Београду као 18-годишњак осуђен је на 10 година.

У вези горњег примера и низа других треба истаћи склоност појединих професионалних криминалаца да се на поједина места извршења враћају и по неколико пута у циљу понављања кривичних дела. Поменили смо З. је на пр. на неколико места извршио крађе по 2—3 пута, М. Р., провалник излога — исто тако, а Т. М. је на једном месту (зграда Видаковића Слободана, ул. Драгорска 4) у току неколико година извршио укупно 6 провалних крађа. И ово је, према томе, један од феномена који се као оријентација може узети у обзир код случајева где је на истом месту извршено неколико кривичних дела сличних по начину рада.

У размаку од неколико месеци 1949. г. у Новом Саду је извршено 9 провалних крађа на штету општенародне имовине, особито тепских по начину извршења и висини општећења. У првих осам крађа учинилац је проваљивао масивне челичне касе и из њих односио новац у износима од 300.000 до 600.000 динара. Само проваљивање је вршио бор-машином и „козјом ногом“. Укупна штета је износила неколико милиона динара.

Последња крађа је извршена у тамошњој месарској задрузи. Крадљивац је у проваљеној каси нашао овога пута свега 16.000 динара новца, па том приликом собом понео и 3 писаће машине.

Надлежна Криминалистичка управа је на све стране разаслала дописе с подацима о украденим писаћим машинама. Иследник у Београду је о овоме упозорио све трговце писаћих машина. Упозорење је потврђено потписима трговаца.

Извесно време после тога један од власника ове трговине је пријавио покушај продаје једне од инкриминисаних писаћих машина. У трговини је одмах лишена слободе М. Р., конкурбина Ј. К. из Новог Сада. К., који је чекао пред радњом, успео је да побегне.

Ј. К., лажно име Р. Д., бивши циркуски хрвач, колос висок 2 метра, тежак око 130 кг, пре рата је одговарао због проваљивања касе, а непосредно пред рат 1941. године при бегству је извршио убиство једног жандарма.

Истог дана на свим могућим пунктовима постављене су заседе. Следеће ноћи, међутим, је ухваћен на железничкој станици у Новом Саду.

Од Окружног суда у Новом Саду осуђен је на казну смрти стрељањем и погубљен.

На који начин је К. вршио крађе и припремне радње? Одлазио је наводно пословно у просторије предузећа које је изабрао за вршење крађе. Добро је осматрао приступ, обезбеђење, распоред просторија, место касе итд. По доласку у свој стан данима се затварао у собу, ускраћујући приступ сваком, чак и својој жени. Скицирао је распоред просторија, обезбеђења и др. стварајући план напада, припремајући обијачки алат итд. Након десетак дана, пошто је сматрао да је његов лик ишчезао из сећања службеника предузећа у које је долазио, те бирајући ноћ када је очекивао да се у каси налази највише новаца, проваљивао је у просторије предузећа и путем ручне бор-машине и „козје ноге“ на масивној каси чинио отвор, кроз који је извлачио новац. Његова оцена није била погрешна, а за извесно време ни труд му није био узалудан. Најмања украдена сума, осим последње крађе, износила је 300.000 динара.

У његовом стану пронађено је неколико „козјих ногу“, али не онаквих какве познајемо. Ове његове алатке су са полугом дугом преко пола метра — ради већег преноса и на делу који се ослања на омот касе приликом цепања су сигно-зупчасте да би спречиле оклизанье.

Други пример је узет из предратне праксе (наводимо по причању иследника А. Ивановића):

У току неколико летних месеци у Београду је извршен низ провалних крађа по становима имућних породица, које су се налазиле на летовању. На свим овим становима улазна врата су била обезбеђена патент-бравом, која је редовно откључавана подударним кључем. Ни на једним вратима није нађен најмањи траг насилља, најситнија огреботина. Из стана је по правилу одношен новац и златнина.

Београдска криминалистичка управа се дуго вртела као у зачараном кругу. И најзад на прави траг се дошло код последње, 19-те по реду провалне крађе.

Иследник је као и обично трагао у правцу лица која су имала приступ у стан. Сасвим случајно укућани су се присетили да је у току зиме код њих један дан радила као кућна помоћница нека непозната жена, која је због болести напустила посао. О њој нису имали ниједан податак. Дали су лични опис. Овим трагом иследник је пошао уназад. У свим случајевима оштећени су се напокон сетили да је у току зиме код њих на кратко време, дан два била упуслена једна непозната жена, о којој нису располагали никаквим подацима. На свим местима посао је напустила под изговором да се изненада разболела од неке женске болести. Лични описи су се слагали.

Претраживањем у криминалистичкој картотеци најзад је пронађена Н. М., евидентирана као крадљивица. На фотографији је препозната од оштећених. Пронађена је и ухапшена. Била је саучесница свог љубавника П. Л. који је следећих дана ухваћен у Љубљани. Пошто је хром, у шупљини његове дрвене ноге нађена је скоро сва златнина, која је потицала из наведених крађа.

Њих двоје су оперисали на врло смишљен начин. У времену од дан два колико је радила код ових породица, жена је у подесном моменту узимала отисак патент-браве улазних врата у пластелину, који је имала у кутији шибице. После овога је напустила посао. Отисак је предавала Лукићу, који је одмах израђивао патент-кључ. На тај начин у току зиме он је створио колекцију кључева, стрпљиво очекујући погодан тренутак. Најзгоднији су летни месеци када имућне породице напуштају Београд. Претходно су ово проверавали, па затим приступали извршењу крађа. Дакле, прилично ретка уздржљивост и велико стрпљење.

У Београду се свакодневно врше калауз-крађе по становима. У томе нема ничег изузетног. Али код извесног броја крађа запажено је следеће: без претраживања из шифоньера испод чистог и сложеног рубља, иначе на скривеном месту где се обично чувају драгоцености, крадљивац је пронашао новац или слично. Често је иза себе, после извршене крађе поново закључавао врата, тако да су оштећени тек

касније — када би тражили ове вредности, примећивали крађу. На први поглед могло се закључити да је крађу извршило лице из породице или лице коме је познато где се чувају нестале вредности (индиција околности које нису сваком познате).

У свим случајевима приликом увиђаја је брава улазних врата била расклопљена и прегледана унутрашњост кључаонице. Одмах је било разјашњено да је брава, недавно откључавана калаузом, тако да је отпала верзија о крађи изнутра, од стране укућана.

Код познатог извршиоца коме помоћу начина извршења откривамо остала кривична дела, претходна иследникова обрада предмета НН — извршилаца ће у многоме олакшати рад и омогућити успех. Он је тада у могућности да сигурно наступа, остављајући кривца у уверењу „да све зна“ о њом што је почињено. Кривац ниједног момента не сумња у његову добру обавештеност. Скоро није ни потребно нагласити да се иследник мора чувати директних предочавања на основу МОС-а.

Како, на пример, изгледа један овакав разговор? — Крадљивац износи појединости из једне своје крађе, коју је извршио пре неколико месеци. Било услед тога што је заборавио или у тежњи да прикрије (овакво умањивање је честа појава), наводећи остале украдене предмете, он том приликом пропушта да наведе крађу и једног ћебета. Иследник га је неупадљиво потсетио: „А бело ћебе?“ Он се присећа и мало чуди. Уствари признао је крађу других вреднијих ствари од ћебета. Да ли кривац ово прозире? Да ли кривац у том тренутку расуђује да је иследник за ово ћебе могао знати пре него што је кривца и видео (нпр. на увиђају или из предмета)? Макар колико изгледа психолошки наивно, али вероватно да му то не пада на памет, јер, ипак, он се налази у изузетној, за њега неповољној ситуацији и прилично је узбуђен, поготову ако се саслушање врши непосредно после довођења.

Оштећена је на К. З. препознала одело које потиче из провалне крађе у њеном стану. Иако је солидно изгледао и сигурно се понашао, помоћу милиционера довела га је у СУП. Пошто је криминалистичком референту К. „објаснио“ на који начин је дошао до одела, овај га је пустио с тим да сутрадан врати одело. Он се ту јако преварио, испустивши га из руку. Па ипак К. је следећег дана вратио одело и том приликом је притворен.

К. З., лажно име Пашић Никола, стар 25 година висок, маркантан, елегантно одевен са сигурним наступом — пао је у искушење да на себи понесе лепо одело које потиче из крађе, ма да је по правилу у ранијим случајевима продавао украдене ствари без обзира на квалитет, а за себе накнадно од тог новца куповао макар сличне ствари по далеко већим ценама. То је коначно и принцип сваког искусног крадљивца. Изјављује да је одело купио од непознатог лица. То је био онај „вечити непознати“ у кога се није поверовало. Иначе говори уверљиво и помало је увређен. Каже да је запослен као службеник у Остружници.

Проверавањем је установљено да заиста станује у Остружници, али да није запослен већ 7 месеци, одева се лепо, увек има новаца, помало пије, наклоњен је женама и у друштву галантан.

Утврђено је да је извршио 39 калауз-крађа по становима у Београду и осуђен на 12 година.

У току неколико година у београдском крају Дедиње, оперисао је непознати крадљивац, показујући при извршењу технику и окретност врло искусног провалника. То је била збирка већег броја предмета непознатих извршилаца названа „Дедињац“.

У низу различитих трагова, само као изузетак, код неколико првих крађа оставио је на лицу места описке прстију, који су међутим остали неидентификовани. Поуздано је, да такво лице није после ослобођења у Београду дактилоскопирано.

Објекти ових крађа били су по правилу усамљене виле на Дедињу. Време извршења: ноћ, махом између суботе и недеље. Крађена је одећа, рубље и сл. Начин извршења је био јако карактеристичан баш по својој разноврсности: углавном кроз отворени прозор клозета, а одатле у остале просторије. Некада је уз примену одвртке проваљивано стаклено

окно веранди, па пошто се кључ налазио обично у брави с унутрашње стране, изнутра је откључавао врата. Даље, калаузом је откључавао браве било улазних било успутних закључаних врата. При овоме је у неким случајевима помоћу пинцете зв. „слонове ноге“ избацивао кључ из браве, а потом употребљавао калауз. По који пут модус операнди био је комбинован из наведених.

У већини случајева у току крађе укућани спавају у згради. Али и тој очекиваној ситуацији крадљивац је био дорастао: унутар зграде се оријентисао одлично, а врло често је обезбеђивао евентуално бегство отварањем неколико улазних врата. Када је било потребно и при овом послу је користио калауз.

У погледу његове личности, на темељу низа трагова, постојало је мноштво претпоставки, али ниједна није довела до правог извршиоца.

Неким породицама у овом крају „Дедињац“ је управо заторчао живот. На пример, у стан Драгорска ул. бр. 4 у року од неколико година шест пута је проваљивао.

Трагање у разним правцима и превентивне мере нису дале резултата. То је била несрећа којој се за дуго није могло стати на пут и поред упорних настојања оперативаца. Ова појава је управо претила да постане политички проблем за овај крај.

У трагању за овим опасним провалником испречио се један случај, који је за извесно време скренуо правац трагања, доводећи иследника у уверење да је прави кривац ухваћен или, барем, да му се „стало на реп“.

Ноћу између 25 и 26 јуна извршена је на Дедињу провална крађа на штету Р., службеника, ул. Румунска. То је прва крађа, из низа других, која нас за ову прилику интересује. Крадљивац је, ускочивши кроз отворен прозор клозета, доспιο у кухињу одакле је узео разнот рубља у тадањој вредности од око 12.000 динара. Послужио се при томе лествицама које је нашао у једном забаченом углу дворишта. На месту крађе се оријентисао тако добро, да се могло претпоставити претходно познавање целокупне ситуације. Ислеђење је управљено у том смислу. Оштећена, поред осталог, изјављује, да је пре десетак дана кров зграде оправљао један кровопокривач Грађевинског предузећа, који је имао приступа у скоро све просторије зграде. Напомиње да се у овом послу служио поменутиим лествицама. То би могао бити други индицијум-професије који стоји у складу са начином извршења крађе.

У предузећу се сазнаје: Т. Б., стар 26 година, кровопокривач предузећа, у времену од 3 до 15 јуна исте године (тј. 10—20 дана пре крађе) радио је дан-два на оправци крова ове зграде. Претресен је његов стан, проверен је алиби (који је потврдила његова жена) — све без резултата. Након још неких иследних радњи, пријава је стављена у евиденцију непознатих извршиоца.

Ноћу између 27 и 28 новембра извршена је провална крађа на штету К. В., службеника, ул. Теодора Драјзера, на тај начин што је брава кухињских врата откључана калаузом, те из кухиње украден већи део рубља, потом у другој споредној просторији („двечној башти“) кроз притворени прозор извршено ускакање и из ње узет мањи део рубља које се сушило. Штета причињена овом крађом износи око 5.000 динара.

На месту крађе, у дворишту нађен је већи број јасних отисака стопала, вероватно цокула, на дебелом слоју снега. Затим један излизани блокеј, отпао са ципеле. Но о овоме ће касније бити речи.

Учиниолац је из кухиње ушао у ходник који има четвора врата. Прошао је поред двоја прва врата (двеју просторија где спавају укућани), отворио тек трећа — врата оставе и тамо вршио претраживање, затим обилазиви трпезарију вратио се у кухињу. Није ли кућна помоћница, која спава у соби до кухиње где се крадљивац најдуже бавио, умешана у крађу? То је непобитно отпало.

Према резултату увиђаја иследник је, овога пута још увереније закључио да је крадљивац био претходно упознат са ситуацијом просторија и др.

Оштећена је упитана о томе која су страна лица долазила у зграду ранијих дана. Навела је нека лица. Да ли је можда кров зграде недавно оправљан? — Изненађено је потврдила: пре неколико дана један риби, млађи човек, кровопокривач Грађевинског предузећа, вршио је оправку неколико дана и при томе улазио у све просторије зграде. Провером преко предузећа је установљено да је поменути Т. око 22 новембра (тј. 6 дана пре крађе) вршио оправку. Ствар је тек постала сумњивијом!

Пронађен је истог дана у свом новом стану у ул. М. Давидовића бр. 32 — непријављен. Спава у истој соби са својом женом и њеном рођаком. У погледу алибија од прошле ноћи рођака изјављује да тврдо спава, те је искључено да би могла осетити нечији евентуални излазак из собе у току ноћи. Жена одмах одговара да њен муж целе претходне ноћи није уопште напуштао кревет, у коме заједнички спавају. Осумњичени међутим, каже да је ноћу на десетак минута излазио у клозет. Наравно, сва лица су преслушана изоловано једно од другог. Ова мала контрадикција постаје далеко значајнија тек пошто се повеже са другом околnoшћу, која се помолила када је ствар осмотрена са наличја.

У погледу утврђеног алибија, у оба случаја, његова жена З. рођена Д., пружила је одлучујући доказ. Поред тога она категорички тврди да њен муж никада у току ноћи не напушта заједнички кревет, да никада није путовао, да је добар супруг, осим што мало напиње алкохолу. Наводи његово друштво које се састоји од познатих људи. Међутим, ко је она? — Са Т. се упознала у Славонском Броду 1946. године у затвору. Он је одговарао због прекршаја, а она због проституције и скитње. Наравно да ова околност улива још већу скепсу у погледу истинитости њених навода.

Приликом претреса стана пронађен је пар цокула за које укућани тврде да су осумњиченикове једине. Њихови блокеји су исправни, а величина се не слаже са траговима на месту крађе. Али како стоји са овим траговима? — Овде је иследник можда извршио мало насиље над чињеницама. Интересантно да су отисци стопала нађени искључиво поред стазе, која је широка и покривена дебелим слојем снега који не би дозволио да се чује бат корака. Поред тога изгледало је да дужина корака не одговара величини обуће. Зар према томе није могуће да су ови отисци стопала вештачки произведени? — Наравно питање је да ли је крађивац могао баш на овај начин да расуђује и поступа.

Осумњичени је приведен. Приликом личног претреса код њега је од карактеристичних ствари пронађена једна белешка у којој се поред осталих адреса налази „ул. Румунска бр. 53“. Упитан узпредно и неупадљиво и о овој адреси, одговорио је да је тамо вршио оправку крова.

Од његовог предузећа добављен је списак где је вршио оправке. Списак је срањен са местима крађа које су долазиле у обзир, те је ово указало на један сасвим нов моменат.

Исте године у времену од 15 до 20 маја Т. је радио на крову „Господарске механе“ у Београду, ул. Војводе Мишића број 57. Међутим, унутар тог времена (ноћу између 18 и 19 маја) извршена је провална крађа у дуванској трафици Арсенијевића Петра, која се налази у истом дворишту. Брава на вратима локала према дворишту откључана је калаузом и том приликом украден дуван и др. у вредности око 8.000 динара. Из списка овог предмета који се налазио у евиденцији НН — извршиоца, види се да се Т. својевремено појавио као сведок, сумњичећи једно лице за ову крађу. Провером је међутим установљено да је у питању поштен човек. Ово је карактеристична ситуација која је при садањем стању ствари врло неповољна за осумњ. Т. Овome треба додати и лични утисак ранијег обрађивача овог предмета. Он је и тада, вели, посумњао у веродостојност Т. сведочења и његову исправност. Сада пак, склон је чврсто да верује, да је Т. хотимично ишао на то да заведе истрагу, отклањајући од себе сумњу (што је посредно у каснијем исљебењу и признао, наводећи да је себе сматрао осумњиченим за извршење ове крађе). Ова придошла околност могла се приметити као индиција психичког дејства чина на починиоца.

Упоредљујући даље поменути списак места на којима је осумњичени вршио оправке са местима извршења крађа, осим наведена три случаја, остало је све у реду. Па ипак та места оправки у једном крају где се учестано краде! Овај моменат такође претпоставља да је Т. и силом своје дужности могао одлично упознати крај.

Иследниково даље резонување било је следеће: на карти Београда, ако се повежу ова три места извршења крађа, добија се троугао у чијем се приближном седишту налази садањи стан осумњиченика. Потом његов стан није много удаљен од ових места, као и низа других где су извршене крађе. Ово се добро уклапало у претпоставку да крадљивац није могао непримећен (макар и у касној ноћи) носити улицама и врло неподесне пртљаге (напр. веш-корпу пуну рубља из стана ошт. К.). С друге стране модус операнди свих трију крађа је сличан, имајући у виду што је на почетку изложено тј. прва наведена крађа извршена је ускакањем, друга калаузом и ускакањем, а трећа калаузом. Но да су ови закључци донекле били оправдани, показао је и коначни расplet целе ствари.

На првом саслушању, разговарајући о евентуалним разлозима свог привођења, осумњичени Т. прибрано говори: „Вероватно сам притворен због сумње на неку провалну крађу“. Потом излаже да је у сличној ситуацији био пре рата: у Запребу је био притворен осам дана због сумње за извршење провалне крађе у некој радњи, те није суђен. Такође сматра да је био под сумњом за извршење крађе у трафици Арсенијевића, али „да се ово испоставило као нетачно, јер је лопов ухваћен“ (то није истина!). Вели да је после ослобођења свега једном одговарао због прекршаја у пијанству итд. итд. У погледу сумње за наведене три крађе, каже, да увиђа сву оправданост сумњи, али категорички побија макакву своју умешаност.

Следећих дана ислеђење се кретало у правцу проверавања исказа и личности осумњиченог, као и прикупљања нових података, али се није дошло ни до једне новије чињенице, било позитивне или негативне, услед чега је осумњичени пуштен на слободу.

И овај случај може послужити као потврда да у криминалистици свака индиција има свој плус и минус вредност.

Ноћу између 6 и 7 јула напокон је ухваћен Т. М. зв. „Дикавац“, приучени радник „Југо-штампе“ из Београда, стар 40 година, пре рата осуђиван као провалник.

Непосредно после извршења провалне крађе у стану пок. Гоше Борђевића, улица Толстојева бр. 10, сусрео га је милиционер са позорничке линије и позвао да стане. Одбацио је веш-корпу пуну одеће и рубља, прескочио један високи зид и побегао. Милиционар је начинио заседу на месту где је очекивао да се одбегли појави и заиста након десетак минута Т. је био ухваћен.

Своју последњу крађу покушао је на следећи начин: обичну браву улазних врата виле откључао је калаузом, али пошто је наишао на друга врата обезбеђена патент-бравом, променио је пут. Кроз отворени прозор купатила ушао је у просторије, те ради обезбеђења евентуалног бегства калаузом откључао двоја споредна врата и вршио претраживање. Из стана је понео два кожна капута, већу количину рубља и др., све у вредности преко 100.000 динара.

Иследник је првом саслушању пришао припремљен: неколико непобитно доказаних крађа (дактилоскопски), низ других крађа у овом крају, истоветних по начину извршења, срећених и проучених до детаља и велики број других важних података.

Саслушање је прво усмерено у правцу умешаних лица по начелу да „нико за другог не треба да вади кестење из ватре“. И. Т. је проговорио: ствари из свих крађа је продавао И. О., кочијашу и С. О., бившој пиљарици — обоје са станом на Душановцу.

На истом саслушању је признао извршење 32 провалне крађе и то на „Дедињу“, „Котеж Неимару“ и околини Звечанске улице. Непосредно после извршења крађа са „Дедиња“, односно, „Котеж Неимара“ украдене је ствари односно на Душановац, који је удаљен неколико километара. Никада му се није догодила ниједна непријатност. Ствари

су ортачки куповали јатаци И. ИС. по багателним ценама, те их колима одвозили истог дана према Колубари и у Степојевцу и околини распро-
давали, наравно по далеко вишим ценама.

Места на којима је вршио крађе није поближе познавао, а унутар зграде се оријентисао ослушкујући на вратима.

Један мањи део украдених ствари је пронађен код јатака И. и С., а други део код сељака где су их ови продавали.

Т. је непобитно доказано извршење 52 провалне крађе међу којима и прве две за које је био осумњичен Т. До краја ислеђења није одао свог саучесника и поред неких јаких противчињеница.

Једна београдска породица у Београду пријавила је овакву крађу:

Пре два дана преко огласа у новинама код њих се као бединерка упустила једна млађа жена. Нису јој тражили никакве исправе. О себи је говорила мало: да јој је име Марија и да има једно ванбрачно мушко дете од 7 месеци. На послу се показала врло вредном. Дан и по након ступања у ову кућу, пошто је у стану остала сама извршила је крађу једног брилијантског прстена, разних хаљина и рубља — све у вредности око 150.000 динара и ишчезла. Иза себе није оставила ништа.

Иследник наоружан само њеним детаљним описом, пошпао је једним проблематичним трагом, уосталом и јединим расположивим трагом. По разним домовима за нахочац тражио је жену са таквим описом. И заиста на једном месту сазнаје да је неколико месеци ту боравила жена сличног изгледа са својим ванбрачним мушким дететом, која је наводно непосредно пред порођај отпуштена са издржавања казне. Г. Марин, са осталим подацима. Дакле сличност између Марин и Марија. Није познато где се сада налази. Додављена је и једна прупна фотографија где и она стоји.

Оштећени су без двојбе препознали крадљивицу.

У криминалистичкој-техничкој картотеци пронађен је њен фиш са фотографијом, која је умножена и оперативцима подељена ради трагања.

Оно што је предмету давало већу важност, била је чињеница да је иза овог случаја стајао читав низ сличних пријава крађе.

Након десетак дана Г. Марин је ухваћена у једном ноћном локалу. Препозната је од стране једног оперативца, прво по хаљини са чијом је мустром био упознат, а потом по личном опису.

Доказано јој је извршење 33 крађе и осуђена је на 3 и по године.

Код изучавања модуса операнди превара ствар је компликованија него, на пример, код крађа. Иако су крађе по начину извршења јако разноврсне, преваре су у том погледу далеко богатије. Посматрајући низ превара истог извршиоца, тешко ћемо пронаћи једну превару истоветну са другом. Карактеристика вршења преваре уопште лежи у томе што учинилац наступа у присуству оштећеног, „омамљује“ га, примењујући разноврсне „трикове“, што увек зависи с једне стране од окретности и искуства учиниоца, а с друге стране и нарочито од тога ко је жртва. Према различитим лицима исти извршилац ће примењивати различите методе наступања, некада и међусобно супротне. Али оно што је за нас значајно, — у основи већег броја оваквих случајева, чији је аутор исто лице, може се изнаћи заједничка карактеристика, која се провлачи у сваком појединачном делу. Те заједничке ознаке, уколико се изнађу, наравно налазе своју примену кроз МОС.

У Београду је због низа превара одговарао Б. П. звани „Бајлони“.

Жртве је налазио међу сељацима који су у Београд допутовали ради набавке разних ствари. Обично им је прилазио на улици и питао одакле су, па се у току разговора „диспостављало“ да он познаје низ угледних људи из тога краја, представљајући се као њихов одличан пријатељ, њихов бивши командант, комесар итд. Тиме је успостављен контакт и задобијено поверење. Затим следе питања — када су дошли у Београд и ради чега. Сељаци су се јадали да тешко могу да набаве ствари које их интересују. Б. им је тада саопштавао да је он упуслен у Војно-трговачком предузећу, те да им тражене ствари може набавити по далеко повољнијим ценама и то наравно „само због тога што их сматра себи блиским“. Сељаке је потом тако подпрејане и озарене водао

београдским улицама. Зауостављали су се пред неком већом зградом са два улаза, наводним ВТП-ом. Улазио је унутра док су га општењени чекали, па се након извесног времена враћао и од њих добијао новац да „изврши уплату“, или је пак одмах узимао новац и ишчежавао. Општењени су га узалудно очекивали по неколико сати.

Новац је примао ради набавке намештаја, шиваће машине, текстила итд.

Наведен је један од низа његових модуса.

Утврђено је око 20 оваквих превара, због чега је осуђен на 3 године.

Анализа начина извршења

Оперативни радник унутрашњих послова и истражни судија, предузимајући увиђај и друге истражне радње, дужни су да прецизно и егзактно фиксирају начин извршења како би аналитичар у MOS-евиденцији разрадио конгруентне ситуације кривичног дела и проверио да ли неко од већ регистрираних познатих или непознатих учиниоца долази у обзир по начину извршења. И једни и други морају бити добри дијагностичари, који суверено владају вештином уочавања, утврђивања и разликовања. Посебно морају бити у стању да препознају један одређени *modus operandi*, упркос променама које су условљене настајањем нових ситуација и мотива (или модификацијом ранијих), као и других фактора који мењају саставне делове и нијансе начина извршења, не дирајући ипак у константност целине *modusa operandi*. Што више, они морају да увежбавају тешку вештину да уочавају константе при вршењу разних врста кривичног дела од стране политропних криминалаца.

Анализа начина извршења као метода откривања учиниоца не сме се посматрати и примењивати изван контекста свих оперативно-тактичких и истражних радњи. Ако се врши у том комплексу пружа широке могућности да се зграби читав „деструктивни систем“ кривичних дела и њему супротстави конструктиван систем.⁴⁵

На лицу места и касније врши се мисаона реконструкција *modusa operandi*. Индивидуализујући фактори наћи ће се не само у траговима, који карактеришу личност учиниоца него и у траговима, предметима и ситуацији привичног дела, који карактеришу објективне факторе дела, јер су се и они „преломиле“ кроз психу личности. Индивидуализујући фактори се испољавају и у приправној и у фази прикривања кривичног дела. На лицу места нису, међутим, непосредно видљива сва обиљежја начина извршења. Даљу могућност да се утврди индивидуални „стил рада“ учиниоца пружају сведоци и вештаци. У вези с тим су врло корисне иницијативе да се уведе

⁴⁵ W. Ney, Die Bedeutung einer effektiven Modus-operandi — Analyse, Staat und Recht, 1969/5, p. 699, 700; K. M. Böhme, Umfassende Analyse der Begehungsweise — ein Wesentliches Mittel zur Aufklärung von Straftaten mit unbekannten Tätern, Forum der Kriminalistik, 1970/1, p. 22.

ситуациона експертиза — досада непозната врста вештачења, између осталог, баш о начину извршења кривичног дела.⁴⁶

Темељита анализа свих чињеница у погледу *modusa operandi* омогућава планирање предкривичног и кривичног поступка и педантан рад на упоређивању (сравњивању). Информације не ваља сређивати по врстама извора (лице места, сведоци, вештаци) него по материји. Да би се могла поставити правилна криминалистичко-тактичка дијагноза прикупљени подаци морају се средити према појединим фазама *modusa operandi* (припремање, извршење и прикривање дела).

Систематизација информација даје корисно полазиште за планско обављање оперативно-тактичких и истражних радњи. Али, ово систематизовање информација о начину извршења твори само почетак аналитичке делатности. „Тек мисаони рад криминалисте, његова способност да међусобно логички повеже поједине информације, омогућује му да оствари нове информације и тиме оперативну и истражну делатност даље води на квалитативно вишем ступњу“.⁴⁷

Böhme⁴⁸ позна следеће фазе:

I Информације о припремним радњама *I (фаза)*

Избор лица места; посматрање лица места; прибављање прикладних оруђа и средстава; контактирање с оштећеним односно нападнутим предметом; припремање мера обезбеђења (нпр. пута за бегство).

II Информације о самом начину извршења *(друга фаза)*

III Информације о прикривању дела (трећа фаза)

Покушај да се врати првобитно стање и изглед лица места; брисање и уништавање оригиналних трагова; финтирање лажних трагова. Писац, ипак, компоненте само набраја, више *ad exempli causa*.

Musil⁴⁹ у својим разматрањима полази од констатације да се друштвено-позитивна делатност састоји од рада, игре и учења, док је вршење кривичних дела посебна врста људске

⁴⁶ Усп. А. И. Винберг, Идентификационная диагностическая и ситуационная криминалистические экспертизы, Советское государство и право, 1978/9, п. 74.

⁴⁷ Böhme, *op. cit.*, p. 23.

⁴⁸ *Op. cit.*, p. 23.

⁴⁹ *Op. cit.*, p. 179—189.

делатности. Разлика је најупадљивија када се гледа циљ, који правни поредак забрањује као друштвено опасан, али, вели писац, разлика није више толико упадљива када се разматра операционални аспект (како, с којим средствима остварити циљ). Наиме, разне операције неке делатности нису баш искувише чврсто повезане са циљем: ради остварења једног истог циља могу се употребити разноврсне операције док једнаке операције могу да послуже остварењу различитих циљева. Због тога се при вршењу кривичних дела неретко сусрећемо са деломичним операцијама (методама), које се примењују у области рада, игре и учења. Немају право бихевиористи, који човекову делатност приказују као просту суму реакција ($S-R = stimulus-reaction$). Детерминисаност начина извршења не настаје директним вањским утицајем него преко активности учиниоца, који располаже великом (иако ограниченом) мером слободе при избору алтернатива начина извршења: Учиниоца кривичног дела се, што је случај и у друштвено-корисној делатности, понаша еквивалентно, — наглашава Musil, — тј. један исти циљ постиже се разним *modusima operandi*.

Писац упозорава да прецизна анализа начина извршења може — за сваку поједину радњу и операцију — да одговори на питање о сразмери у којој су заступљени моторички, сензорички и психички процеси. Тако, код насилног савладавања препрека (напр. код провалне крађе) претеже соматско-моторички елеменат, код опипа „штифтова“ у цилиндричној брави превладава сензорички момент (чуло опипа) док је напр. код превара од претежног значаја психички елеменат. Ова су запажања од велике важности при постављању оперативних и истражних верзија о квалитетима непознатог учиниоца и окривљеника. Она су од значаја и за дистрибуцију и израженост трагова *modusa operandi*. Компоненте са доминантним сензоричким и психичким процесима слабије се одражавају и по правилу само преко моторичних радњи док претежу соматско-моторичке компоненте.

Musil уводи појам *комплексне компоненте*.⁵⁰ То је: „Онај део интеракције учиниоца са околином који може да се одвија као самостална и циљна операција.“ „Комплексна компонента сједињује у себи такву суму појединих радњи које су међусобно повезане на одређени начин.“ Њу одликује делимични циљ. Циљ „присвајање новца крађом“ садржи више делимичних циљева на путу до остварења главног циља: Избор прикладног нападног објекта; припремање алибија; извиђање о подесном лицу места; продирање у објект итд. Сваком од ових делимичних циљева одговара посебан комплекс операција (комплексна компонента).

Овај писац⁵¹ позна следеће типичне компоненте: планирање и организовање извршења дела; „типизација“ нападног објекта;

⁵⁰ Op. cit., p. 182.

⁵¹ Ibidem, p. 183.

успостављање контакта са нападним објектом; прибављање оруђа, возила и других помоћних средстава; стварање услова који олакшавају извођење дела; прибављање алибија унапред; успостављање контакта са саизвршиоцима; заједнички рад са саизвршиоцима при припремању дела; припремање пута доласка и одласка (бегства); припремање скровишта; стварање прикладних изговора и легенди ради олакшања контакта са нападним објектом и продирања на лице места; инсценирање у припремном стадијуму; избор нападног објекта; избор околине и самог места извршења дела; избор времена извршења дела; кориштење односа учиниоца са локалитетом и самим местом извршења кажњиве радње, нападним објектом, оштећеним; кориштење положаја учиниоца у професији, злоупотреба функције; кориштење посебно повољних услова за извршење дела; конзумирање алкохола и дрога ради стицања храбрости; метода стицања на лице места и у његову ширу околину; отклањање трагова на путу доласка; метода продирања у објект, превладавање препрека; метода кориштења оруђа и других помоћних средстава; начин делања учиниоца непосредно при вршењу кривичног дела; заједнички рад са саизвршиоцима при извршењу дела; обезбеђење од сметања и откривања; избегавање трагова; уклањање трагова на лицу места; инсценација, фингирање на лицу места; т.к.зв. попутне радње на лицу места (учинилац једе, пуши, оставља писмена саопштења, вандализам итд.); оборужаност учиниоца при делу; забављање при делу; понашање приликом ометања; бављење на лицу места после дела; начин напуштања лица места; отклањање трагова на путу бегства; поступање са оруђима, инструментима и оружјем после дела; поновни повратак на лице места; понављање, настављање кривичног дела; прибављање додатног алибија; инсценирање, фингирање после дела; сарадња са саизвршиоцима после дела; ишчезавање учиниоца.

Ово је најлогичнији и најпотпунији опис комплекса компоненти у литератури на који смо наишли и лепо показује сву његову сложеност и варијетет. Основним компонентама *modusa operandi* Musil зове поједине радње учиниоца кривичног дела. Релативна самосталност појединих основних компоненти огледа се у томе што учинилац после њеног извршења може да стане са кривичним делом или да препусти другоме да изврши друге основне компоненте.

Компоненте су елементи идентификационог поља. Већу идентификациону вредност имају оне компоненте које су претежно субјективне природе док детерминанте објективне природе више говоре о типичном (доприносе утврђивању групе припадности). Тако, прецењен је начин продирања у нападни објект. „Он одражава мало од учиниоцеве индивидуалности и пре ће бити одређен природом објекта него учиниоцевом личношћу“. „По правилу, обележена је напр. компонента „попутне

радње на лицу места“ вишим ступњем детерминисаности субјективних фактора а тиме и вишом специфичношћу”.⁵²

Већ смо излагали о значају компоненти на које свест не утиче. Оне се стварају понављањем дела (код криминолошких повратника), али су аутоматизоване радње од значаја и у погледу примарних учиниоца, који су механизмом трансфера пренели аутоматизоване компоненте из поштене делатности (радног процеса) у сферу вршења кривичног дела.

Неопходно је поклонити највећу пажњу и компонентама објективне природе, које ће бити драгоцене макар у области превенције.

Oscar Wenzky⁵³ позна „perseverantia subjecti“ (упорност у врсти жртава); „perseverantia modi specialis“ (упорност у начину извршења у ужем смислу речи); „perseverantia objekti“ (истородни нападни предмети); „perseverantia instrumenti“ (упорност при употреби истог или бар истоврсног оруђа); „perseverantia loci“ (повратак учиниоца на лице места).

Rüdiger Herren⁵⁴ дели у шеми *Modus operandi* — система сва обележја на субјективна и објективна. Субјективна обележја се углавном односе на елементе личног описа и упадљивости у понашању, а међу карактеристична обележја *modusa operandi* уврштава лице места, време извршења дела, атмосферске прилике, избор жртве, плен (новац, накит, итд.) и припремање оперативне фазе; мере обезбеђења (пре, за време и после дела); маскирање, обмане, трикове; специјалну методiku извршења дела; специјално понашање на лицу места (напр. пушење, једење); трагове (на лицу места заборављене предмете); оруђа дела, оружје; инокосни учинилац или банда; комбинација делинквентске технике.

II

Логички облик спознавања modusa operandi као индиције

У нашој „Криминалистици“⁵⁵ тврдимо да закључак о сличности или истоветности начина извршења два или више кривичних дела спада међу закључке по аналогiji. Понављање сличног (једнаког) начина извршења диктира органу предкривичног и кривичног поступка обавезу да постави као једну од верзија да је та дела починила иста (позната или непозната) особа. Наука криминалистика сматра да је упоређивање (сравњивање) једна од посебних метода, која прожима читав процес прикупљања, испитивања и оцене доказа, од самог почетка до правоснажне пресуде. Свакако да примена методе упоређивања укључује и примену логичких метода (операција мишљења као што

⁵² Musil, p. 187.

⁵³ Zur Untersuchung der Verbrecher-perseveranz, p. 118—119.

⁵⁴ Lehrbuch der Kriminologie, Freiburg, 1980, p. 33.

⁵⁵ Криминалистика, V издање, Београд, 1984, стр. 201.

су аналогичја, анализа, синтеза, индукција, дедукција). Ове методе спознаје не може да регулише ЗКП. Њих изучавају криминалистика и доказно право. Поврх тога, верзија (хипотеза), аналогичја, анализа, синтеза, индукција и дедукција нису методе доказивања, упркос оное што мисле неки криминалисти и процесуалисти. Компаративни (поређбени) метод јесте, напротив, посебна метода прикупљања, испитивања и оцене доказа, што логички закони не могу бити. Логичке операције имају свеопшти карактер (не постоје посебна правна логика, нити посебна криминалистичка логика) и не зависе од особина предмета спознаје. Начини логичког мишљења прожимају сав процес прикупљања, испитивања и оцене доказа, без обзира на то која је посебна метода примењена (посматрање, описивање, мерење, бројање, експерименти или упоређивање). Морамо разликовати поређење као реални процес и логичку операцију, која се налази у његовој основи. „Свакој генерализацији лежи коначно у основи поређење (компарација). Она је могућа и условљена постојањем сличности, у објективној реалности, заједничких црта и разлика међу стварима, њиховим својствима и односима. У поређењу се доказује да објективна стварност не позна ни апсолутни идентитет нити хаос без идентитета него је срећена преко објективних закономерности. Где је све једнако и све различито поређење нема свој предмет.“⁵⁶ Да би се могло поредити мора објективно постојати бар једно раздвајајуће или заједничко својство (обележје). Потребно је изнаћи унутрашњи ред у појавној многострукости и тако омогућити овладавање њоме. „Ово изналагање закономерног реда почиње са проналажењем узорка (pattern)“.⁵⁷ Такав образац може бити и след кривичних догађаја у прошлости, који се разликује од другог следа кривичних догађаја. „Прво значајно обележје узорка јесте да га се можемо сетити и да га можемо поредити са неким другим узорком. Тиме се он разликује од догађаја без правила или хаоса.“⁵⁸ „Обележја и узорци су релативно инваријантан склоп обележја у многострукости материјала упоређивања.“⁵⁹ „Поређење почиње тиме да појаве доводимо у међусобну везу или их супротстављамо тј. са једним синтетичким актом. Кроз овај синтетички акт следи анализа упоређиваних појава, утврђивање њихових заједничких црта и разлика. Анализом утврђене заједничке црте сједињују тј. синтетизирају појаве које уопштавамо. Поређење је тиме анализа, која се збива посредством синтезе и доводи до уопштавања, дакле, нове синтезе. Поређење је конкретан облик узајамно повезане зависности анализе и синтезе, путем којим уопштавамо и класификујемо појаве.“⁶⁰ „Јасно је да при постављању неке класификације не постоји нека одређена метода која би се

⁵⁶ H. Laitko, R. Bellmann, Wege des Erkennens, Berlin, 1969, p. 9.

⁵⁷ Ibidem, p. 92.

⁵⁸ W. G. Walter, Das lebende Gehirn, München—Zürich, p. 57.

⁵⁹ S. L. Rubinstein, Das Denken und die Wege seiner Erforschung, Berlin, 1961, p. 37.

⁶⁰ W. Stanley Jewons, Leitfaden der Logik, Leipzig, 1906, p. 98.

могла сматрати правилом него нам — обично стоји на располагању непрегледан низ могућности. У таквим случајевима логика не може много да учини: у стварности остаје задатак специјалних наука да изнађу природу потребне класификације. Све што логика може да учини састоји се у истицању извесних општих захтева и принципа.“⁶¹ Критикујући филозофске погледе М. Stirnera, нарочито његово тумачење логичке операције поређења, Маркс и Енгелс су истакли да се поређење не појављује као нека произвољна операција ума него је оно детерминисано објективним својствима и односима ствари: „Ништа лакше него једнакост и неједнакост, сличност и несличност, назвати одредбама рефлексije. И неупоредивост је одредба рефлексije, која има за претпоставку делатност поређења. За доказ колико поређење није нимало чисто произвољна одредба рефлексije треба да наведемо само један пример, *новац*, стајаћи *tertium comparationis* свих људи и ствари.“⁶² Лењин даје веома важну примедбу: „... практична делатност човека морала је милијарду пута доводити људску свест до понављања разних аспичких фигура, да би те фигуре *могле* добити значење *аксиома*.“⁶³ Упоредивањем се констатује однос идентитета, сличности или разлике, који стварно постоји међу кривичним делима. Поређење је метод испитивања чињеница. Метода поређења у криминалистици се разликује од метода поређења, како се он примењује у другим наукама. Поред његовог криминалистичко-техничког и тактичког садржаја, метод компарације овде претпоставља оживотворење три специфична услова: прво, да се упоређују само она обележја (објекти) који су релевантна, од значаја за предмет доказивања; друго, да се врши поређење битних (примарних) обележја, која одређују структуру начина извршења и треће, резултати извршеног поређења морају се узети као основ за доношење процесних или чисто тактичких решења.

Стенли Цевнс⁶⁴ описује аналогију: „По томе, кад желимо да објаснимо некакву појаву, онда *прво мислимо о свему сличном што смо кад видели или чули*, и онда би све ове ствари брижљиво поредили једне с другим и покушали да откријемо тачне сличности између њих.“ „Овај рад мишљења може се назвати *Мишљење по сличности* и оно се разликује само у степену од онога мишљења названог уопштавање или генерализација. Кад многе ствари личе међу собом малим бројем особина, онда ми закључујемо о њима помоћу уопштавања, генерализације. Кад мало ствари личе међу собом многим својим особинама онда о њима закључујемо по сличности (аналогији). Правило је дакле за мишљење по аналогији, ако, две или више ствари личе с многих страна, оне ће вероватно личити и с још

⁶¹ Ibidem, p. 292.

⁶² Дела, Том шести, Београд, 1974, стр. 361.

⁶³ Филозофске свеске, Београд, 1955, стр. 162.

⁶⁴ Логика, Београд, 1933., стр. 96, 110.

више страна". W. Segeth⁶⁵ дефинише да се закључак по аналогiji састоји у томе да из „сличности или подударности два објекта у неким битним обележјима закључујемо о сличности или подударности у погледу других обележја.

а и b се подударају у M_1 , M_2 и M_3
а има поврх тога M_4

дакле, вероватно је : b има M_4 ."

Гајо Петровић⁶⁶ сажето излаже: „Док се дедуктиван закључак кратко одређује као закључак од опћег на посебно, а индуктиван као закључак од посебног на опће, аналогички закључак дефинира се кратко као закључак од *посебног на посебно*".

Georg Klaus i Manfred Buhr⁶⁷ сматрају да је то: „Поступак закључивања код кога се од сличности или подударности два или више појава у одређеним *својствима, релацијама, структурама или функцијама* закључује на њихову сличност или подударност такође у другим *својствима, релацијама, структурама или функцијама*". (потцртао В. В.).

Да би се постигао највећи могући ступањ вероватноће у погледу истинитости аналогичког закључка ваља се придржавати следећих правила:

1) Што је више заједничких обележја код упоређиваних предмета утолико је већи ступањ вероватноће да је закључак о сличности одн. идентитету истинит. Ово правило проистиче из сазнања да једно до два обележја може бити слично игром случајности, и у већем броју случајева, али ће много ређе бити случај подударности два комплекса у целини. Ипак, голи број сличних обележја не може, сам за себе и сам по себи, да буде превађајући фактор. Ту улогу он може да оствари у дијалектичком јединству са квалитетом и разноврсношћу обележја;

2) обележја (својства) која играју улогу у закључку по аналогiji морају бити битне природе; што су она битнија вјероватноћа ће бити већа;

3) што су заједничка обележја разноврснија вероватан закључак ће бити уверљивији ако су заједничка обележја различитог типа (кривична дела се слажу и у објективном и у субјективном погледу, слажу се и материјални и идеални трагови);

4) ако предмет који истражујемо има било које својство, које је неспојиво с траженим својством, општа сличност нема баш никаквог значаја и доноси се негативан закључак;

⁶⁵ Elementare Logik, Berlin, 1971, p. 272.

⁶⁶ Логика, Загреб, 1971, стр. 101.

⁶⁷ Philosophisches Wörterbuch, Leipzig, 1976, p. 66.

5) заједничка својства морају бити било која својства (обележја) упоређиваних предмета;

6) утврђивање закономерне везе између заједничких и пренесених обележја знатно повећава ступањ вероватноће закључака;

7) сагласност између заједничких и пренетих обележја мора бити истотипна; својство P_{n+1} нађено у моделу мора бити истог типа као и општа својства (обележја) $(P_1, \dots, P_3, \dots, P_n)$; ако заједничка својства имају претежно напр. физички карактер, пренето обележје мора такође бити тог карактера;

8) Док заједничка својства морају бити што је више могуће специфичнија $(P_1, \dots, P_n)$, пренето својство мора, обрнуто, да буде најмање специфично (тј. да припада што је могуће већем кругу предмета).⁶⁸

Ови услови су неопходни ради стварања коректног аналогичког закључка, али сами по себи нису и достатни. *Логичка правила* не могу и не смеју да надоместе конкретна и свеобухватну анализу чињеница (упоређених обележја). Логичка правила се испреплићу и прожимају са специјалним правилима криминалистике и науке кривичног процесног права. Надаље, логичка обрада фактичких информација о упоређиваним начинима извршења ради утврђивања њихове поновљености и доношења закључака о учиниоцу не врши се само средствима традиционалне аналогije него и путем индукције и дедукције. Аналогija се користи на почетку предкривичног поступка и истраге ради планирања верзија о начину извршења кривичног дела. Криминалиста упоређује прикупљене чињенице о истраживаном кривичном догађају са искуством, које је стекао ислеђењем разних аналогних случајева и са знањима стеченим из уџбеника криминалистике. Само поређење још није и стварање закључка него оно само припрема основу за доношење логичког закључка. Од огромног је значења при постављању *верзија по аналогiji* познавање начина извршења истоврсних кривичних дела, с оним садржајем који том појму даје овај рад. Аналогija игра велику хеуристичку (откривачку) улогу управо при планирању општих и посебних верзија. Вероватан закључак по аналогiji о појединостима инкриминисане радње често отвара врата за права решења. Формалистичка примена метода аналогije, која се не остварује у прецизној, свеобухватној и темељитијој оцени сваке околности засебно и у њиховој синтези (системно-структурни приступ) него се исцрпљује у слеђењу упадљиве, шаблонизираних верзије на догматски начин, мо-

⁶⁸ W. Segeth, op. cit, p. 274—275; Гајо Петровић, op. cit, стр. 103. Ј. Б. Новак, А. И. Уемов, Материјалистическа дијалектика и методи естетствених наука, М, 1968, п. 290; И. А. Левин, Логика, Минск, 1974, п. 256—257; В. Е. Жеребкин, Логика, Харков, 1968, п. 206; О. Ф. Себрејанников и А. И. Уемов, Проблемы возникновения нового знания и тесты умозаключения, у „Синтез современного научного знания“, М. 1973, п. 494—495; А. А. Ейсман, Логика доказывания, М, 1971, п. 103; С. Цевнс, Логика, стр. 114.

ра резултирати неоткривањем учиниоца и праве природе тог кривичног дела. Тек када начини индивидуализоване верзије криминалиста се отворио према новим и правим изворима доказа. Искуство и криминалистичка методика нас уче да се код сличних одн. истородних кривичних дела врло често откривају истоврсни докази. По аналогiji се планирају и верзије о постојању и изворима доказа. Посебан се опрез тражи код примене методе аналогije у каснијим етапама откривања, доказивања и разјашњавања (у истрази и на главном претресу). Неретко истражни судија, ако нестваралачки примењује аналогiju, може престати са прикупљањем доказа, јер сасвим неутемељено сматра да их има довољно. Не смемо никада заборавити да закључци по аналогiji нису поуздани него имају само природу верзије, јер се аналогijском закључку прибегава управо онда када нам није позната закономерна веза међу обележјима *modus operandi* и када још не располажемо са довољно чињеница. „... увидело се да је мишљење по сличности врло несигуран вођа“.⁶⁹ „Понекад је сличност између ствари тако тачна и потпуна да у њу не сумњамо ниједног тренутка.“⁷⁰ Harald Höffding⁷¹ каже: „На аналогiju можемо применити оно што Паскал каже о фантазији уопште; да нас она утолико лакше превари што нас не vara увек (*d'autant plus fourbe qu'elle ne l'est pas toujours*). Ако не vara или је непотребна, биће на крају замењена одредбом односа који је утемељен путем идентитета“. Међутим, не ваља бити песимиста. Као и сви други облици логичког начина мишљења аналогija није хир произвољности него је настала у процесу друштвено-историјске праксе. Аналогijски се закључак заснива на познавању реалних веза, односа, својстава, обележја појава, процеса и предмета. Логика ствари одражава се у логици мишљења. Од пресудне је важности системно-структурни приступ: сваки предмет, појава, процес јесте систем узајамно повезаних обележја (својстава и односа). Јасно је да у њему обележја не постоје одвојено него су повезана дубоком унутрашњом везом. Управо откривање или наслућивање дубоких, битних веза између тих обележја допушта криминалисти да у свом спознајном процесу екстраполира од познатих обележја на још неоткривена или несхваћена према сличности у ранијим случајевима. Ово повезивање је вероватно, проблематично све док криминалиста није утврдио да је веза између општих обележја (a, b, c) упоређених предмета и пренетих обележја (d) закономерне природе. Тада имамо утврђен идентитет. Аналогijски закључак је плодотворан када се поред логичких правила у процесу откривања и доказивања остварују важни методолошки принципи, при чему се уважавају објективни, субјективни услови и својеврсности предмета истраживања. За разлику од дедукције, код анало-

⁶⁹ Dževns, op. cit., p. 11.

⁷⁰ Ibidem, 112.

⁷¹ Der Begriff der Analogie, Leipzig, 1924, p. 3.

пијског и индуктивног закључивања морају се у аргументирању слити формална и садржајна страна. G. Klaus⁷² са правом тврди: „Познато је да закључак по аналогiji, који никада неће бити примењен чисто, сам за себе и стално се ослања на друга већ позната општа сазнања и законе — има само тада изгледа на успех ако се упире на битна обележја подручја која имају подударне црте, једнаке или сличне структуре и међу којима се претпоставља да постоји аналогija“.

На почетку оперативне делатности или истраге могуће су две криминалистичко-тактичке ситуације у зависности од тога да ли је учинилац познат већ у том моменту или постоје тек неки трагови и предмети *modusa operandi*, на основу којих се стварају верзије о начину извршења. Утврђивање *modusa operandi* на основу појединих трагова и детерминантних фактора јесте врло сложен процес кориштења метода аналогije и моделирања. Тада се користи искуство праксе откривања и доказивања аналогних кривичних дела и ствара вероватни модел начина извршења (по аналогiji с онима у прошлости како су обрађени у учењу криминалистичке методике). Аналогни трагови и предмети одговарају одређеном начину извршења. Имајући пред очима одређени вероватни модел кривичар утврђује постојање (непостојање) трагова и предмета кривичног дела који би морали постојати (управо на тај начин) да је аналогija тачна односно који не постоје, јер је употребљена аналогija попрешна. Када је начин извршења у потребној и довољној мери одражен у траговима, а преко тих трагова су исцрпно испољени и детерминирајући фактори, пут спознаје води од трагова до *modusa operandi* а од овога до детерминантних фактора. Фиксирањем начина извршења кривичар добија могућност да постави верзије о предмету доказивања и доказним чињеницама, у том оквиру и о идентитету и личности учиниоца (припаднику одређене групе људи или индивидуи.) Став често изражаван у стручној литератури да кривичар мора у случају подударности начина извршења два или више кривична дела поставити верзију да их је починио један исти учинилац тачан је само условно. Наиме, сматрамо да се истовремено мора поставити и контрарна верзија да није посредни исти учинилац, па се свим оперативним, тактичким радњама и истражним радњама морају обе верзије *истовремено* проверавати. Заступамо мишљење да је бројчани фактор верзија (не сме постојати само једна верзија) суштински елеменат дефиниције верзије⁷³. Овакав поступак је неминован, јер подударност начина извршења више кривичних дела не значи уједно непобитан доказ да је сва та кривична дела извршена на једнак начин починила једна иста особа. Упоређивање не исцрпљује спознајни метод. Као и сваки други посебни метод — ако се примени одвојено од других метода упоређивање даје резултате, чији су домети нужно ограничени. Само сравњивањем се објект ис-

⁷² Moderne logik, Berlin, 1967, p. 419.

⁷³ В. нашу „Криминалистику“, стр. 34.

питивања не може свестрано спознати, јер се оно усредсређује само на заједничка обележја која су апстрахована од других својстава (обележја), а не користе се при упоређивању. Иако се та заједничка обележја спознају кроз појединачно, индивидуално она та ипак не исцрпљују. Посебно су драгоцене индивидуална обележја навике и привике због своје аутоматизованости и она имају највећу доказну снагу. Битно је за аналогију код анализа *modusa operandi* да је баш вероватност аналогичног закључка условљена релативним непостојањем или недостацима информација о садржају истраживаног феномена, а поготово о природи везе о познатим обележјима (својствима), каузалне и сваке друге.

А. А. Старченко⁷⁴ је први у светској криминалистичкој литератури анализирао три варијанте полазних информација на које кривичар примењује аналогију. Он као прву варијанту узима оне случајеве код којих се запажа сличност у радњи извршења, поготово у употреби оруђа извршења, с тим да потпуно недостају обележја која би указивала на учиниоца. У другу категорију убраја писац оне случајеве код којих у радњи извршења постоји сличност, поготово у начину употребе оруђа извршења, поврх чега још постоје и неки подаци о особи учиниоца као мање или више вероватном учиниоцу. У трећу категорију ставља оне случајеве када постоји сличност у радњама извршења, поготово у употреби оруђа, „али је и позната особа која је извршила неко кривично дело слично по начину извршења.“ Ова је дистинкција врло плодоносна.

Битна је разлика у томе да ли се код два кривична дела подударају само групна обележја начина извршења или се подударају и идентификациони знаци начина извршења, који у свом комплексу чине непоновљиву индивидуалност *modusa operandi*. У зависности од тога доносе се и разни закључци, чија је садржајна разлика од суштинског значаја, без обзира на формално-логичку коректност. Када располажемо информацијом да је кривично дело А извршено на начин В (разбијањем приземних прозора и ускакањем у собу, при чему се краду ствари које се нађу), да је кривично дело В извршено на начин В, да је кривично дело D извршено на начин В, закључак по аналогији: „Кривична дела А, В, С, D извршио је исти учинилац“ био би недоказан, јер нас криминалистичка наука и искуство уче да немамо велику премису: ако се два или више кривичних дела подударају по групним обележјима, њих је починила иста особа. Важи супротна премиса: два или више кривичних дела код којих је начин извршења сличан по групним обележјима могу учинити иста, али и различита лица. Са дела А на дела В, С, D, Е, F итд. не смемо преносити она обележја која у њима нисмо нашли, јер ћемо у супротном случају начинити доста проширени погрешан закључак да је ово обележје својствен

⁷⁴ Логика в судебном исследовании, М., 1958, п. 40—45; Роль аналогии в познании, М., 1961, п. 46—52. Писац је тек начео ову замршену проблематику.

стварима В, С, D, Е, F итд. Ми можемо да створимо верзију о истом учиниоцу на основу подударања малог броја *постојећих* типичних (групних) обележја у оперативној делатности и истрази, али не и у доказном поступку, јер нема идентификационих обележја, не постоје информације о идентитету учиниоца. Верзија о идентитету учиниоца морала би да има свој логички (формални и садржајни) основ управо у обележјима којих овде нема. У таквим закључцима се, по нашем мишљењу, крије индукција простог набрајања (тј. обична индукција),⁷⁵ а не закључак по аналогiji. Што је више чињеница у премисама и што су оне битније природе, закључак ће бити више поуздан. И обрнуто.

За криминалистику и доказно право је од велике важности шема вероватног закључивања, коју предлаже криминалиста и процесуалиста А. А. Еисман⁷⁶. Овај метод показује предност пред традиционалним закључком по аналогiji, јер се ту користи као премиса неки научни став, спручна искуства или „здравих смисао“. „У том суду је фиксирано знање не о поједином предмету и његовим својствима него је нађена, на основу искуства и уопштавања, закономерна веза која се односи на многе предмете, који сачињавају неко мноштво (групу, класу). При индицијалном доказивању улогу „општих правила“ неки пут не играју општи него посебни судови тј. такви у којима се предикат не односи на све предмете, који улазе у обим субјекта него само на неке њихове делове. Као пример посебног суђења може се узети следеће: „У многим случајевима особа код које су нађене украдене ствари суделовала је у крађи.“⁷⁷

Када је установљено да је једно од дела сличних по начину извршења извршио Петар Петровић не упоређују се само начини извршења него непосредно кривична дела у тоталитету. Ступањ вероватноће овог закључка по аналогiji зависи од обила информација о обележјима и везама, које идентификују учиниоца.

Силогизам по аналогiji ствара се у случају да не располажемо са довољно информација и веза између обележја није разјашњена, али се зна да је једно од наведених дела начинио Петар Петровић. Имамо посла са верзијом, коју проверавамо, као и сваку другу.

Ако располажемо са већим бројем информација о начину извршења, међу којима има и очигледно значајних, али се не зна њихова међусобна (а најмање каузална) веза, закључак је боље стварати по правилима индукције.

Када кривичар располаже са изобиљем информација о начину извршења, он ће приступити кориштењу научних или емпиричких правила како би у облику дедукције извео закључак.

⁷⁵ Усп. Богдан Шешпић, *Логика*, Бгд, 1977, стр. 262.

⁷⁶ *Заклучение эксперта*, М, 1968, п. 79; *Логика доказывания*, М, 1971, п. 19—20.

⁷⁷ Еисман, *Логика...*, п. 19—20.

чак, расуђујући по шеми: криминалистика нас учи да за случај ако *modus operandi* садржи систем обележја *a, b, c, d, e, f, g*, учинилац је таква и таква особа (напр. хохштаплер високог стила); у конкретном случају, кривично дело показује систем обележја *a, b, c, d, e, f, g*; дакле, дело је извршио хохштаплер високог стила.

Коликогод је аналогија важна као неопходна и плодоносна метода нарочито у процесу откривања кривичног дела, учиниоца и прикупљања доказа, треба увек брижљиво водити рачуна о природним ограниченостима и стварном домету ове методе.

Питање о нужности или случајној природи веза између обележја која се упоређују, оцена значења и доказне вредности комплекса конкретних обележја, закључивање о идентитету, сличности и разлици прелазе границе формално-логичких облика и спадају већ у дијалектичку логику.

Покушаји да се подигне вредност закључака по аналогији

Неки савремени логичари нападају схватање да дедуктивни закључци имају само демонстративну (доказну), а вероватни закључци опет само хеуристичку (откривачку) функцију. Они истичу да код аналогије постоји велико богатство облика закључивања који се могу на значајан начин међусобно разликовати⁷⁸. Уистину, не могу се растављати хеуристичка и демонстративна функција, јер оне чине природно дијалектичко јединство. Још је Ф. Енгелс указивао: „Индукција и дедукција баш су тако нужно међусобно повезане као и синтеза и анализа. Уместо да се једнострано једна уздиже до неба на рачун друге, треба настојати да се свака од њих примени на правом месту, а то је могуће само онда када се не испушта из вида њихова међусобна повезаност, њихово међусобно допуњавање.“⁷⁹ Неки савремени логичари наглашавају да аналогија који пут достиже ранг математичке тачности (в. 78). Подцењивање доказне вредности аналогијског закључка од стране традиционалне логике се управо темељи на истоветовању једног облика аналогије — типа парадигме са другим врстама аналогијског закључка, који се углавном примењују у савременој науци. Потпуно је могуће добити поуздано знање путем *аналогије сагласности*. У таквом закључку, полазећи од знања о односима међу елементима једног система (модела), добија се сазнање о „аналогном“ односу између одговарајућих елемената другог система (протописа, оригинала) (в. 78). Закључак на основу аналогије сагласности има већу доказну снагу него по парадигми. Пресудно је постојање узајамно-једнозначне сагласности између модела и протописа. Тада ће сваки елемент модела одговарати једном елементу протописа и обрнуто. То је основ-

⁷⁸ О. Ф. Серебрянников, А. И. Уемов, Синтез современного научного знания и теория умозаключения, М, п. 492, п. 493.

⁷⁹ Дијалектика природе, стр. 234.

на теорема о изоморфизму.⁸⁰ Ако између модела и прототипа (оригинала) постоји однос изоморфизма — изоморфне сагласности, закључак по аналопији биће поуздан. Видљива је битна разлика између аналопијског закључка по својству и оног по односу, јер је последњи заснован на схватању објекта као система (системно-структуран приступ). Н. Reichenbach⁸¹ инсистира на особености истраживане класе предмета: што је међу елементима мања разлика, утолико је више утемељен закључак који се односи на све елементе. Пресудно је да заједничка својства буду битна. „Услов за повећање доказаности аналопијског закључка у суштини је идентичан са захтевима да премисе морају садржавати што је могуће више информација о упоређиваним предметима.⁸² У аналопијском закључку је претпостављена симетрија. Та симетрија може бити изоморфна (однос једнозначне сагласности сваког обележја модела са одговарајућим обележјем оригинала), али и хомоморфна.

Изоморфизам имамо када сваком елементу првог система одговара само један елемент другог система, а хомоморфност оригинала значи да се он само непотпуно и приближно јавља као одраз структуре модела. У првом је случају модел потпуно аналоган оригиналу, због чега је закључак поуздан. У другом случају закључак је само вероватан.

Поред традиционалне аналогije све се више развија *моделна аналогija*. Док се традиционална аналогija исцрпљује у набрајању појединачно узетих обележја, у моделној анализи се не приступа изолованом испитивању обележја и својстава аналогона и истраживаног објекта него се испитују системи, који су слични, на пространом нивоу: у погледу елемената, односа и функција. Управо је због те разлике неправилно истоветовати доказну вредност закључака изведених на основу моделне аналогije и оних који се заснивају на традиционалној аналогiji (због чега последњи имају само вредност вероватних закључака). При примени традиционалне аналогije број сличних обележја јесте мање више произвољан и случајан, а она се, поврх тога, не заснива на познавању унутрашње везе међу набројеним обележјима. Ту се крије главна опасност у могућности да се при преносу информације од аналогона на истраживани објект могу протумачити и употребити неке небитне црте аналогона као битна својства оригинала. При примени моделне екстраполације (који је заснован на моделном односу, што ће рећи односу између модела и оригинала) утврђује се да ли постоји однос изоморфизма одн. хомоморфизма. Ту се више не ради о сличности случајно издвојених, искуствено изнађених обележја и својстава него имамо посла са сличношћу закономерно створених односа, поуздано утврђених структура

⁸⁰ A. Mostowski, *Logika matematyczna*, Warszawa—Wrocław, 1948, p. 191—200.

⁸¹ *The theory of probability*, Berkeley, 1949, p. 443.

⁸² *Die Hauptformen und-regeln der Analogieschüsse*, Studien zur Logik der wissenschaftlichen Erkenntnis, Berlin, 1967, p. 325.

и неминовних функција, што смо утврдили захваљујући управо системно-структурном методу моделирања⁸³. Заједно са једним бројем логичара и методолога, писац закључује: „Моделна екстраполација није индуктивни метод. По природи и облику она се приближава дедуктивним закључцима... Закључци у случајевима модела екстраполације су поуздани.“⁸⁴ Ако се при анализи MOS као стварна основа узимају *набројена* слична обележја, а не закономерне везе као у случају примене моделне екстраполације при коришћењу MOS, не може се начинити прелаз од вероватноће према извесности. Са тог стајалишта имају право логичари А. Ј. Уемов⁸⁵ и В. Штоф⁸⁶, што, уважавајући разлику између традиционалне индукције и традиционалног расуђивања по аналогiji, налазе међу њима заједничку црту у томе што се у оба случаја закључује на основу набрајања познатих обележја. „Проблем аналогije претвара се у специјалан случај проблема индукције бројањем.“⁸⁶

Утврђивање групне припадности (хомоморфности) и идентитета (изоморфизма) јесте процес у коме се доноси аналогиски закључци, а анализа МО ради утврђивања MOS јесте управо то. То су увиђали још Hans Schneickert⁸⁷ и Lothar Philipp⁸⁸, иако, наравно, нису познавали моделну екстраполацију, изоморфизам и хомоморфизам.

Доказна вредност сличности начина извршења

Када се компоненте начина извршења третирају као идентификациона обележја, јер су елементи идентификационог поља, мора се у закључивању бити врло опрезан и суздржљив.

У литератури се сусрећу неправилна мишљења да су и поједина обележја начина извршења довољна за његову идентификацију⁸⁹. Већина писаца прелази ћутке преко тог питања, свесна да би било врло сумњиве вредности изводити доказ идентитета учиниоца искључиво на темељу елемената *modus operandi*.

У југословенској фореничкој пракси није познат ниједан случај да је анализа начина извршења довела до усвајања индивидуалног начина извршења као јединог доказа идентитета учиниоца.

⁸³ В. А. Штофф, Проблемы методологии научного познания, М, 1978, р. 186.

⁸⁴ Ibidem, p. 180.

⁸⁵ Hauptformen..., p. 321.

⁸⁶ Проблемы, п. 183, 184.

⁸⁷ Einführung in die Kriminaltechnik, Berlin, 1921, p. 158.

⁸⁸ Einführung in die Kriminalistische Denklehre, Berlin, 1927, p. 69—70.

⁸⁹ Usp. I. Wnorowski, Sposób działania jako środek identyfikacji sprawcy przestępstwa, Warszawa, 1978, p. 63.

Сигурно је, међутим, да обележја *modusa operandi* допуштају утврђивање групне припадности непознатог учиниоца, а у спрези са другим обележјима (напр. елементима личног описа, *portrait parlé*) могу да одиграју улогу идентификационих обележја и тек тада створе непоновљиви индивидуални комплекс идентификационих обележја, који је тада стварно довољан за идентификацију учиниоца. Исто важи и за индивидуалности микрорељефа оруђа извршења ако је траг извршења подобан за криминалистичко вештачење. Тада начин извршења од оријентационо-елиминационе индиције, која има првенствено хеуристичку улогу, прераста у индицију, која има самостално правно значење, дакле у индицијални доказ. Ови су случајеви свакако ређи. Ступањ сазнања у кривичној (криминалистичкој) теорији и пракси, развијеност *MOS* и осетљивост метода анализе (који се у нас примењују) нису засада на висини која би допуштала категоричан закључак о учиниоцу само на основу *modusa operandi*. Најсврхисходнији и најправилнији основ за анализу био би добро промишљен систем евиденције кривичних дела по начину извршења, који се дефинише као компјутеризовани информативно-логички систем. Како ствари данас стоје, понављање неких обележја начина извршења, која творе *до-душе одређени*, али не и непромењени (и непроменљиви) комплекс, још не допушта *недвосмислен* закључак о идентитету учиниоца. Ако *modus operandi* не третирамо као систем него зброј неких неповезаних обележја (поготово без логичке обраде дисперзних елемената), нисмо ни у стању да створимо самосталан доказ. Када се компоненте *modusa operandi* посматрају као идентификациона обележја најважније је утврдити њихову конкретну подобност за то. Што је неко обележје ређе и више аутоматизовано (изан сфере свести) утолико је већа његова вредност у склопу идентификационих обележја. Међутим, ни у том погледу не влада пуна сагласност. Док А. Forker⁹⁰ врло специфичне елементе назива карактеристичним (сигнификантним) и предлаже да у *МО* улазе само такве операције, W. Ney⁹¹ се томе супротставља, инсистирајући и на укључивању некарактеристичних елемената, јер и они одражавају учиниоачеве операције. Уосталом, примећује овај писац, — што чини и Musil⁹² — да се неки елеменат може обележити као карактеристичан тек на свршетку анализе.

Изучавање *modusa operandi* има и своју превентивну и пропностичку страну, али су то теме које излазе ван оквира овог рада.

Владимир ВОДИНЕЛИЋ

⁹⁰ Informations-aspekte in der Kriminalistik, Leipzig, 1966, p. 314, 318.

⁹¹ Untersuchungen zum Straftatenvergleichssystem bei der Bekämpfung der Kriminalität in der DDR, Leipzig, 1968, p. 100.

⁹² Musil, op. cit., p. 187.

ASPECTS CRIMINALISTIQUES ET DE PROCEDURE PENALE DE LA MANIERE DE L'ACCOMPLISSEMENT DES DELITS (MODUS OPERANDI)

— Résumé —

La manière de l'accomplissement des délits a son importance de droit pénal, de procédure pénale, de criminologie et de criminalistique.

L'écrivain donne, d'abord, la critique des théories habituelles sur la notion de la «persévérance criminelle», en partant de la connaissance sur les criminels homotropes et polytropes. Il élargit la notion de la persévérance des les acteurs spécialisés aux criminels polytropes (paralels et mixtes).

En offrant, puis, le panorama des opinions sur modus operandi et en recherchant ses qualités déterminantes, Vodinelić trouve que l'accomplissement répété des délits, de la même manière ou semblable, demande un accès complexe.

Après cela, l'auteur considère l'analyse des manières de l'accomplissement comme la méthode de la découvert des acteurs. La méthode comparative est une manière spéciale du ramassage, de recherche et de l'évaluation des preuves.

En cherchant la forme logique de la conclusion d'après l'analogie, l'auteur accentue, aussi, outre l'analogie traditionnelle, l'analogie modale.

A la fin, en considérant les versions d'après l'analogie, l'écrivain passe à la recherche de la valeur probante de l'analogie des manières de l'accomplissement.

ПОЈАМ ЧИЊЕНИЦЕ У КРИВИЧНО-ПРОЦЕСНОМ СМISЛУ

Основна активност сваког кривичног поступка састоји се у утврђивању чињеница везаних за конкретан догађај у форми предвиђеној Законом о кривичном поступку, и уколико су испуњени одговарајући услови, примени апстрактне правне норме на тако утврђене чињенице. Циљ ове активности је утврђење да ли постоји кривично дело, ко је учинилац кривичног дела ако оно постоји, да ли је учинилац кривично одговоран, и изрицање одговарајуће санкције учиниоцу, ако су испуњени услови предвиђени материјалним кривичним правом.

Очигледно, основа за било коју делатност у кривичном поступку јесте утврђење чињеница. Имајући то у виду, законодавац у чл. 15. ст. 1. упозорава суд и државне органе који учествују у кривичном поступку да су дужни да истинито и потпуно утврде све чињенице које су од важности за доношење законите одлуке, јер је само на тај начин могуће избећи прешке и неповољне последице, које би оне имале на појединце и друштво у целини. Ради што успешнијег и ефикаснијег одвијања ове делатности потребно је знати шта је то чињеница, шта подразумевамо под тим појмом, које значење овај појам има у кривично-процесном смислу. Добро познавање ове теоријске стране проблема помоћиће практичару да, уз искуство које стиче и има, успешно савлађује и решава задатке које му пракса поставља.

1. Разматрање теорије кривичног процесног права о чињеницама у кривичном поступку

У нашој теорији кривичног процесног права ретко налазимо на систематизована излагања о чињеницама. Уџбеници кривичног процесног права о чињеницама говоре најчешће у делу где се обрађује теорија доказа, и то, у највећем броју случајева, спорадично. И наша литература говорећи о чиње-

ницама, углавном разрађује проблеме доказа у кривичном поступку и проблеме утврђивања материјалне истине. Тек у новије време систематска излагања из ове области налазимо у радовима Младена Грубише и Владимира Бајера.

Тако Божидар Марковић у свом делу „О доказима у кривичном поступку“ о чињеницама говори разматрајући проблеме доказивања у кривичном поступку. Он пише: „Основице на којима почивају судске одлуке су правна правила и важне чињенице које судија има да подведе под правна правила... Предмет доказа јесу све оне важне или релевантне чињенице од којих зависи поједина судска одлука у конкретном кривично-правном спору. Од важности или релевантности једне чињенице зависи хоће ли се допустити њено доказивање или не, ако је чињеница таква да ниуколико не утиче на судску одлуку, или ако је за исту свеједно била она истинита или неистинита, то се због неважности не може допустити њено доказивање...“¹ Б. Марковић важне чињенице дели на унутрашње (dolus, culpa, заблуда) и спољашње (радња, време, место извршења), позитивне и негативне, а које су то важне чињенице утврђује се на основу материјалног и формалног кривичног права.

На истоветно излагање о чињеницама налазимо код истог аутора и у уџбенику кривичног поступка.²

И Тихомир Васиљевић о чињеницама говори у оквиру теорије доказа. Он истиче: „Чињенице које се доказују могу се односити на материјално и процесно право. Чињенице које се тичу материјалног кривичног права, се не односе само на кривична дела, кривичну одговорност и учинилаштво већ и на криминалну личност учиниоца и прогнозу његовог држања у будућности. Међу чињенице које се односе на процесно право, долазе оне које су важне за решавање питања надлежности, постојања, благовременост и пуноважност супсидијарне тужбе, изузеће...“³ Чињенице које се доказују Т. Васиљевић дели на спољашње и унутрашње, позитивне и негативне.

М. Илић о чињеницама говори одређујући појам доказа и појам предмета доказа: „Чињеница коју треба доказати означава се као предмет доказа, а чињеница која утврђује и из које се изводи закључак о истинитости чињенице коју треба доказати назива се доказни основ или једноставно доказ... Предмет доказа могу да буду само одлучне (правно релевантне) чињенице, тј. оне које су од важности за правилно пресуђење ствари.“⁴

Д. Димитријевић⁵ доказ дефинише као чињеницу која говори о истинитости или неистинитости спорне чињенице.

¹ Б. Марковић: О доказима у кривичном поступку, Београд 1908, стр. 114—115.

² Б. Марковић: Уџбеник судског кривичног поступка Југославије, Београд 1930, стр. 331, 332.

³ Т. Васиљевић: Систем кривичног процесног права СФРЈ, Београд 1980, стр. 295.

⁴ М. Илић: Кривично процесно право, Сарајево 1973, стр. 178.

⁵ Д. Димитријевић: Кривично процесно право, Београд 1980, стр.

На систематска излагања о чињеницама у кривичном поступку у домаћој литератури налазимо тек у делима М. Грубиша и В. Бајера.⁶

Немачки аутори говорећи о чињеницама, врше њихову тродеобу, што је карактеристично и за неке наше ауторе (Грубиша, Бајер).⁷

Kern-Roxin пишући о чињеницама, врше њихову деобу на: непосредно значајне (unmittel erhebliche Tatsachen), индиције (Indizien) и помоћне чињенице доказа (Hilfstatsachen der Beweises). „У непосредно значајне чињенице убрајамо све околности које саме собом утемељују кривицу или је искључују... индиције су чињенице које допуштају закључак о некој непосредно значајној чињеници... Помоћне чињенице доказа су оне које допуштају закључак о квалитету једног доказног средства.⁸

Karl Gössel⁹ све чињенице у кривичном поступку дели на: чињенице стања ствари (Sachverhaltstatsachen), искуствене чињенице (Erfahrungstatsachen), индицијалне чињенице (Indiziellen Tatsachen) и помоћне чињенице (Hilfstatsachen).

И Klaus Geppert врши груписање чињеница у: главне чињенице (Haupttatsachen), индицијалне чињенице (Indizien indizierende Tatsachen) и помоћне чињенице (Hilfstatsachen).¹⁰

Совјетска теорија такође разрађује проблем чињеница у кривичном поступку. Тако, Белкин¹¹ врши дводеобу чињеница и разликује главне чињенице и доказујуће чињенице. Овакву поделу налазимо и код других совјетских аутора.¹²

Мињковски, говорећи о појму и класификацији доказа, пише: „Чињенице за које закон везује доказивање, образују две самосталне групе. У прву спадају околности које у својој свеукупности чине предмет доказивања по кривичном делу. Другу групу сачињавају чињенице које не улазе у предмет доказивања. Њих можемо назвати посредним, помоћним. Оне су настале извршењем кривичног дела које ислеђујемо, пре или после њега. То је група веома различитих чињеница како по своме карактеру, тако и по своме постанку. Опште својство ових чињеница које их обједињује у једну групу, је у томе да између њих и околности које улазе у предмет доказивања постоје различите објективне везе.¹³

⁶ М. Грубиша: Чињенично стање у кривичном поступку, прво издање 1963, друго издање 1980, Загреб, В. Бајер: Југославенско кривично процесно право II, Загреб 1980.

⁷ Ibidem.

⁸ Kern-Roxin: Strafverfahrenrecht, München 1976, стр. 112.

⁹ K. Gössel: Strafverfahrenrecht, Berlin 1977, стр. 195.

¹⁰ Klaus Geppert: Der Grundsatz der Unmittelbarkeit im deutschen Strafverfahren, Berlin 1979, стр. 163.

¹¹ Белкин: Собираание, исследование и оценка доказательств, Москва 1966, стр. 19.

¹² Група аутора: Уголовный процесс, Ответственные редакторы: Н. С. Алексеев, В. З. Лукашевич, Элькин, Москва 1972.

¹³ Група аутора: Теория доказательств в советском уголовном процессе, Москва 1973, стр. 201.

Теорија кривичног процесног права, очигледно, о чињеницама говора углавном у светлу проблема доказа и процеса доказивања у кривичном поступку. Ради што јаснијег сагледавања проблематике чињеница у кривичном поступку и што успешнијег сналажења у ситуацијама везаним за ову материју, које намеће свакодневна пракса, мислимо да је неопходно пре свега разграничити и објаснити шта подразумевамо под појмом „чињеница“, као општим филозофским појмом, и даље, какво значење овај појам добија у кривичном поступку.

2. Појам чињенице

У свакодневном говору често чујемо или сами изговарамо реч „чињеница“. У кривичном поступку још чешће се сусрећемо са овим појмом. Треба одредити које су чињенице од важности за конкретну ситуацију, истраживати чињенице, утврдити чињенице, доказати чињенице, тумачити чињенице, интерпретирати чињенице, одредити релевантно чињенично стање, оценити утврђено чињенично стање, одредити чињенична питања... итд. Чињеница је дакле срж целокупне активности, окосница свих радњи у кривичном поступку, и стога се намеће потреба дефинисања овог појма.

Тумачења садржаја речи „чињеница“ су веома различита. Разлике некад произилазе из филозофских одређења, а некад су и сама тумачења овог појма условна, само у односу на контекст у коме се употребљавају.

Лексички чињеницу одређујемо као оно што је искуством потврђено да постоји или се догађа, као оно што постоји, што је учињено, учин, дело, чин.¹⁴

Свакодневно, изразом „то је чињеница!“ истичемо снагу некоег аргумента, тврдимо да је нешто тако а не другачије, да је нешто доказано као такво, да је истинито, у крајњој линији тврдимо да нешто постоји као такво јер наше искуство то потврђује.

Заједничка карактеристика свих ових тумачења садржаја речи „чињеница“ је у томе што се та тумачења увек односе на прошлост или садашњост, на оно што се догађало или се догађа, а никада на оно што ће се тек догодити, на будућност.

У радовима наших процесуалиста, па чак и у онима који се односе на чињенице и чињенично стање у кривичном поступку, ретко наилазимо на дефинисан појам чињенице. Младен Грубиша¹⁵ с правом тврди да теорија није посветила довољно пажње овом питању, и да се у излагању чињеница најчешће идентификује са материјалном истином или доказима, мада и он сам не одређује садржај појма чињенице.

¹⁴ Речник српскохрватског језика, Матица српска, стр. 641, 881.

¹⁵ М. Грубиша: Чињенично стање у кривичном поступку, Загреб 1980, стр. 1.

В. Бајер под чињеницом подразумева „све појаве у стварности у којима се састоје услови материјалног кривичног права за примену кривичне санкције у конкретном случају, и услови процесног права за вођење кривичног поступка и вршење процесних радњи.“¹⁶

Чињеницу као филозофски појам, Богдан Шешић дефинише: „Чињеница је мисаоно чулном делатношћу утврђено објективно реално постојање неке ствари, појаве, процеса, дешавања, особине или односа тих предмета спознаје.“¹⁷

В. Бајер критикује овакву дефиницију, истичући да она не узима у обзир неке важне околности. По њему, у случају да је нека особа за постојање неке појаве сазнала „из извештаја друге особе која је постојање те појаве спознала властитом мисаоно чулном делатношћу, не може се рећи да је и сам субјект спознаје, сазнао за постојање те појаве мисаоно чулном делатношћу.“ Или, уколико човек користи технички снимак неке појаве или ствари направљен употребом неког техничког инструмента (магнетофон, филмска камера...), по Бајеру, за постојање те појаве он није сазнао сопственом мисаоно чулном делатношћу.¹⁸

Ове тврдње Бајера побија Водинелић, указујући да се у овим случајевима не ради о непосредној спознаји, већ да субјект спознаје сазнаје за њихово постојање посредним путем, али суштина спознаје остаје у његовој мисаоно чулној делатности. Он даље истиче: „... проф. Бајер није уважио тезу да човек опажа свет у процесу свог практичног утицаја на средину..., не прихвата да се проблеми спознаје свуда, па и у области кривичног поступка могу решавати само полазећи са стајалишта објекта сазнања и субјекта праксе“, дајући марксистичку одредбу овог појма, по којој чињеница представља „онај исечак, део, фрагмент стварности, који је човек апстрахирао из система свеопште повезаности ствари, одражавајући га у својој свести.“¹⁹

Младен Грубиша, анализирајући утврђивање чињеница у кривичном поступку, истиче: „Битно је код доказних средстава то да су у њима садржани подаци (чињенице) о кривичном делу, односно подаци у вези са кривичним делом. Код увиђаја су такви подаци инкорпорирани у материји, односно облику предмета увиђаја, а код сведока су они урезани у њиховом сећању и памћењу... И у једном и у другом случају судац „чита“ податке садржане у доказном средству, само у првом случају најчешће чулом вида, а у другом чулом слуха... Дакле, у свим тим случајевима заједничко је то да судац долази једнако помоћу својих појединих чула до сазнања потребних података о

¹⁶ В. Бајер: Југославенско кривично процесно право, књига друга, Загреб 1980, стр. 4.

¹⁷ Б. Шешић: Методологија друштвених наука, Београд 1978, стр. 198.

¹⁸ В. Бајер: *Op. cit.*, стр. 4.

¹⁹ В. Водинелић: Проблем негативних „чињеница“, Дијалектика, 3/74, стр. 83—85.

кривичном делу и учиниоцу, али увек искључиво посредством појединих основа, што су, на овај или онај начин биле у непосредном контакту са кривичним делом...²⁰

Према томе уколико прихатимо Бајерове замерке које упућује дефиницији чињенице коју даје Шешин, остаје да се запитамо: на који начин онда субјекат спознаје сазнаје за постојање неких чињеница о којима слуша „из извештаја друге особе која је за постојање те ствари сазнала властитом мисаоно чулном делатношћу,“ ако не мисаоно чулном делатношћу? Ако непосредно опажа неку појаву, субјекат спознаје за постојање те појаве сазнаје чулом вида (првенствено), уколико слуша излагање неког другог лица о тој појави за њено постојање сазнаје првенствено чулом слуха. У оба случаја, користећи своје искуство тако што, одражавајући у својој свести оно што види, односно чује, истовремено га и упоређује са појмовима који су већ садржани у искуству што га је стекао обављајући практичну делатност, да би створио одређено знање, свест о ономе што је чуо или видео. Дакле, суштина спознаје чињеница и у једном и у другом случају је у мисаоно чулној активности, „Професор Бајер схвата мишљење искључиво као функцију мозга, а осете само као природну функцију чула и у томе чини прешку не увиђајући јединство чулног и рационалног у сазнању.“²¹

Указујући на то да чињеницом можемо сматрати само онај фрагмент реалности који се одразио у људској свести, Водинелић истиче дијалектичку страну појма чињенице. Битно својство чињенице огледа се у томе да она у себи садржи противуречно јединство субјективног и објективног, чињеница није само објективна ни субјективна категорија већ као гносеолошки моменат укључује у себи јединство субјективног и објективног, јер управо и настаје у активном односу субјекат-објекат.

Сматрамо да можемо да прихватимо ову марксистичку дефиницију чињенице, по којој „чињеница представља онај исечак, део, фрагмент стварности који је човек апстрахирао из система све опште повезаности ствари, одражавајући га у својој свести“, јер она резултира из правилног односа објекат-субјекат и елиминше метафизички однос „чистог субјекта“ с једне, и „чистог објекта“ с друге стране.

Интересантно је и становиште Загорке Симмић Јекић која истиче да је у Бајеровој дефиницији чињенице „... дошло до изражаја њено марксистичко одређивање — као фрагмента стварности, коју је човек апстраховао из свеопште повезаности ствари одражавајући га у својој свести.“²² Овакво схватање заправо представља еклектичко спајање Бајерове и Водинелићеве дефиниције чињенице и неодрживо је. Водинелић дефинише чињеницу као општи филозофски појам, док се Бајер бави само садржајем појма чињенице у кривичнопроцесном смислу.

²⁰ М. Грубиша: *Op. cit.*, стр. 11.

²¹ В. Водинелић: *Op. cit.*, стр. 84.

²² З. Симмић Јекић: *Кривично процесно право СФРЈ*, Београд 1983, стр. 210.

3. Чињеница у кривично-процесном смислу

Полазећи од марксистичког појма чињенице покушаћемо ближе да одредимо садржај који појам чињеница има у кривичном поступку.

Логички посматрано, нема разлике између чињеница из свакодневног живота и чињеница које сусрећемо у кривичном поступку, јер и само вршење кривичних дела је реалан догађај, чињеница из живота. Чињенице у кривичном поступку управо и јесу чињенице свакодневнице али оне то не постају самим својим настанком. Да би једна чињеница из живота постала и чињеница са кривичнопроцесним значењем, потребно је да се испуне одређени услови, да та чињеница стекне извесну специфичност. Узмимо за пример следећу ситуацију. Петар Петровић је ударцем ножа усмртио Марка Марковића. Цео догађај посматрала је трећа особа. Претресом је код Петровића пронађен нож на коме су трагови крви исте крвне трупе коју је имао и покојни Марковић. На капуту П. П. такође су пронађене крвне мрље исте крвне трупе као и оне на ножу. Убиство, претрес, анализа крвних мрља посматрање догађаја од стране трећег лица... — све су то реални догађаји, чињенице из свакодневног живота. Зашто те чињенице имају и кривично процесно значење, зашто оне постају и кривично процесне чињенице?

Догађај у коме је П. П. усмртио М. М. је заправо ситуација у којој је једно лице лишило живота друго лице, то је реално остварење једне апстрактне ситуације коју Кривични закон назива убиством (обично убиство) и о томе говори у својим одредбама (чл. 47 ст. 1 КЗ СРС). Такву радњу КЗ прописује као друштвено опасну, одређује за њу одговарајућу санкцију која се изриче неком учиниоцу у законом предвиђеном поступку. Према томе, чим се сазна за догађај у коме је једно лице лишило живота друго лице (а када П. П. ударцем ножа усмрти М. М. је баш таква ситуација), тај догађај постаје предмет правног интересовања, постаје чињеница са кривичноправним и кривичнопроцесним значењем, јер се као животно збивање, као догађај из свакодневног живота, поклапа са апстрактним обележјима једне радње коју КЗ предвиђа као друштвено опасну и зато кажњиву.

Таква чињеница је везана на различите начине за безброј других чињеница. Кривични поступак водимо да би смо у законском предвиђеној форми утврдили да ли се такав догађај заиста одиграо и ко је његов извршилац коме треба изрећи одговарајућу санкцију. Закључак о овим, за кривични поступак најбитнијим околностима пружају нам друге чињенице, које су у вези са самом чињеницом извршења кривичног дела, које су настале и које су условљене самим актом извршења кривичног дела. Те чињенице се јављају као специфична страна промена иза-

званих извршеним делом, оне су секундарне према делу и учиниоцу, који су у овом односу примарни елементи.²³

Да није било кривичног дела не би било ни трагова крви на одећи и ножу, не би било ситуације у којој цели догађај посматра треће лице. Све ове чињенице нам говоре нешто о делу и учиниоцу, допуштају могућност стварања закључка о околностима које нас интересују. Међутим, веза са кривичним делом није довољна да ове чињенице постану и чињенице у кривично процесном смислу. Потребно је да те чињенице буду фиксиране у кривичном поступку, јер закон прописује процесну форму у којој се те чињенице морају утврдити да би добиле процесно значење да би смо за потребе поступка могли да користимо информације садржане у њима.

Као што је познато, цела активност у кривичном поступку одвија се радом са чињеницама, од којих неке треба доказати, а друге су оне којима доказујемо прве, једне су предмет доказа а друге су докази. Оне чињенице које доказујемо су догађаји свакодневног живота у којима су се стекла општа и специфична обележја која КЗ предвиђа и санкционише као кривична дела. Чињенице помоћу којих доказујемо су у објективној вези са кривичним делом и учиниоцем јер су настале извршењем кривичног дела, а фиксиране су у процесном поретку, на начин и у облику утврђеним законом. Постоји још једна група чињеница са значењем кривично процесних чињеница, а то су оне од којих зависи процедура рада са чињеницама, а односе се на могућност одвијања кривичног поступка и сам ток поступка. То су чињенице од којих зависи одређивање надлежности суда, рокова, изузећа, могућности доношења одређених одлука о току поступка... итд.

Међутим, да би смо обухватили све чињенице са кривично процесним значењем не смемо да заобиђемо још једну групу чињеница. Поставља се питање шта је са ситуацијом у којој узимамо узорке прашине, тла или неке друге материје са подлоге претпостављених контактних места код вештачења микро-трагова, или код узимања пробних метака код кривичних дела извршених ватреним оружјем, шта је са коришћењем слободних рукописа које је осумњичени писао пре покретања кривичног поступка код графоскопских вештачења... и са другим сличним објектима познатог порекла који служе за идентификацију. Све су то реални догађаји, чињенице које имају одређено значење у кривичном поступку.

То нису догађаји у којима се осликавају она обележја неке радње коју КЗ нормира као кривично дело, па нису чињенице које улазе у предмет доказивања а нису ни чињенице од којих зависи могућност одвијања поступка.

Ради се заправо о неутралним колигаративним узорцима, као „репрезентативним материјалним објектима неутралног, несумњивог порекла, који се у процесу идентификације употреб-

²³ В. Водинелић: Шта је то доказ у кривичном поступку, Зборник Правног факултета у Мостару, 1980/81, стр. 104.

љавају методом компарације ради утврђивања идентитета односно групне припадности траженог објекта.“²⁴ Да ли се овакви узорци могу уврстити у доказе?

Видели смо да у групу чињеница са функцијом доказа у кривичном поступку улазе чињенице чије је битно обележје да се налазе у објективној вези са кривичним делом, да из њега проистичу. То није случај са чињеницама које представљају неутралне компаративне узорке. Њихово својство је управо у томе што нису повезане са кривичним делом, нити настају извршењем дела. Оне свој значај добијају тек са кривичним поступком, њих користимо да би смо утврдили групну припадност или идентитет неког доказа. Према томе, ове чињенице се показују као посебна група чињеница које имају кривично процесно значење и њихова специфичност је у томе што служе за утврђивање веродостојности неког доказа и омогућавају идентификацију или утврђење групне припадности доказа.

У садржај појма чињеница у кривично правном смислу треба да уђу сва она обележја по којима се оне разликују од чињеница као појава из свакодневног живота, обележја која су њихова *diferentia speciffica*, и то обележја свих ових група чињеница, јер ће само тако дефиниција појма кривично процесне чињенице бити потпуна.

Према изложеном мислимо да појам чињенице у кривично процесном праву можемо одредити на следећи начин: Чињенице у кривично процесном смислу су појаве у стварности у којима се огледају општа и специфична обележја радњи које су Кривичним законом прописана као кривична дела, затим појаве које су настале и које су условљене извршењем радње кривичног дела па су у објективној вези са кривичним делом и учиниоцем и допуштају могућност доношења закључака, а фиксирани су у прописаној форми у кривично процесном поретку, чињенице у којима су садржани услови које кривично процесно право предвиђа за вођење поступка, као и чињенице које нам служе за утврђивање веродостојности неког доказа и омогућава идентификацију или утврђивање групне припадности доказа.

Дефиниција по којој су чињенице у кривично процесном смислу „појаве у стварности у којима се састоје увјети материјалног кривичног права за примену кривичне санкције у конкретном случају и увјети процесног права за вођење кривичног поступка и вршење процесних радњи,“ коју даје В. Бајер, по нашем мишљењу је непотпуна, јер не обухвата све чињенице са кривично процесним значењем. Потпуна дефиниција треба да обухвати предмет доказивања као чињенице, доказе као чињенице, чињенице као услове за вођење поступка и чињенице које се у кривичном поступку појављују као неутрални компаративни узорци. Бајерова дефиниција кривично процесних чи-

²⁴ В. Водинелић: Неутрални компаративни узорци у кривичном поступку и криминалистици, Наша законитост, стр. 36, 41.

њеница не обухвата чињенице које представљају доказе у кривичном поступку, ни чињенице са обележјима неутралног компаративног узорка.

Разлоге због којих Бајерова дефиниција не обухвата и чињенице доказе налазимо у схватању односа између доказа (у ужем смислу) и чињенице, које заступа овај аутор. По њему: „Доказе у ужем смислу ријечи не можемо поистовјетити са чињеницама било које врсте јер су докази у ужем смислу ријечи, извори сазнања о чињеницама а не чињенице.“ „И... сматрати доказе у ужем смислу ријечи чињеницама је не само извештачен начин мишљења, него и штетан, јер замагљује увид у право стање проблема.“ Међутим, како су докази извори сазнања о чињеницама аутор даље тврди: „... јасно је да чињенице морају бити садржане у доказима. Но, докази у ужем смислу морају нужно садржавати барем још један елеменат осим чињеница, јер, када тога не би било, не би било ни разлике између чињеница и доказа у ужем смислу ријечи.“²⁵

Према изложеном ипак није сасвим јасно како аутор схвата однос чињеница и ових доказа. Тачно је да сви докази, па и они који овде улазе у појам доказа у ужем смислу речи, морају да садрже још један елеменат осим чињеница и да се не могу поистовјетити са чињеницама, јер иначе не би било разлике између чињеница и доказа у ужем смислу речи, али то зато што докази јесу чињенице, појаве у стварности, али чињенице са специфичним обележјима, која их разликују од осталих чињеница, као појава у стварности, и чине их кривично процесним чињеницама са функцијом доказа у кривичном поступку.

„У ствари, судски докази и јесу заправо те чињенице свакодневнице, баш као што је и вршење кривичних дела, као реалан догађај, чињеница тог истог живота... да би постале судски докази, оне морају предходно испунити два услова: прво, морају постојати (или се бар предпостављати) њихове одређене релевантне везе са кривичним делом и (познатим или непознатим) учиниоцем, и друго, оне морају добити процесно рухо, морају бити фиксирани у процесно прописаном поретку.“²⁶

Дакле докази јесу чињеница, али не било које чињенице. У дефинисању доказа полазимо од појма чињенице која је у овој дефиницији *genus proximus*, и да би смо до краја дефинисали садржину овог појма, тражимо оно што је за појам доказа *differentia specifica* у односу на друге чињенице. То је веза тих чињеница са кривичним делом и учиниоцем, која нам омогућава да извучемо неке закључке о делу и учиниоцу, као и то, што су те чињенице фиксирани на начин прописан Законом о кривичном поступку.

За тему у којој расправљамо битно је то да докази јесу чињенице и да улазе у општи појам чињеница у кривично процесном смислу. Погрешно је доказе посматрати само као изво-

²⁵ В. Бајер: *Op. cit.*, стр. 19, 30.

²⁶ В. Водинелић: Шта је то доказ у кривичном поступку, Зборник Правног факултета у Мостару II—III, стр. 109.

ре сазнања, јер извор сазнања је у својствима неких ствари, неких појава, у њиховој вези са делом и учиниоцем, а та својства и те везе се не могу одвојити од оног дела стварности, од оног предмета, лица или појаве којој припадају. Управо та својства чине једну појаву или ствар доказом, јер она никако није само по себи доказ, већ само кроз неке своје специфичности неодвојиве од саме ствари или појаве као њиховог носиоца.

Реалност уопште, па и реалност кривичног дела није само механички збир чињеница. „Упознати реалност не своди се само на бесконачно придодавање чињеница. Ако је стварност само механички збир великог броја чињеница и ни из чега другог изводљивих елемената, тада је она у својој конкретности принципијелно непознатљива.“²⁷

Међутим проф. Бајер, говорећи о доказима, не увиђа ову специфичност доказа, већ као битан елеменат који, на пример исказ сведока као доказ чини извором сазнања о чињеницама, и због чега постоји разлика између овог доказа и чињенице, наводи околност да је сведок за чињенице о којима исказује сазнао властитим чулним опажањем. Такво схватање произилази из посебног схватања суштине доказних средстава и суштине спознаје у кривичном поступку, које ззступа овај аутор. За нас остаје као закључак да докази представљају чињенице са посебним обележјима, које као такве улазе у појам чињенице у кривично процесном смислу.

Снежана СОКОВИЋ

THE PENAL PROCEEDINGS CONCEPT OF THE FACT

— Summary —

In this article the author considers the problem of the concept of fact in penal proceedings. In the first part of the article it is pointed out that this subject is scarcely elaborated in the literature and that there are only sporadic mentionings of it within the question of evidence and truth in penal proceedings.

In the second part of the article the author attempts to determine the contents of the concept of fact as a philosophical category and accepts it's marxist determination as a fragment of reality which has been extracted out of the system of universal interactions and reflected as such in the mind of man.

Starting from the marxist concept of the fact, in the third part of the article the author exposes the concept of the fact in it's penal proceedings sense which encompasses the fact as a subject of evidence in penal proceedings, the fact as an evidence itself, the fact as a condition for instituting the proceeding and the fact which appears in a penal proceedings as a neutral comparative sample.

²⁷ М. Печујлић: Методологија друштвених наука, Београд 1980, стр. 78.

ПЛАНИРАЊЕ ВЕРЗИЈА У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ И НАША СУДСКА ПРАКСА

Једна од највећих слабости праксе нашег преткривичног и кривичног поступка јесте непостојање систематског планирања оперативних, истражних и расправних радњи. То се негативно одражава на ефикасност рада правосудних органа, уносећи у њихову делатност самоток и велики степен случајности.

Сматрамо да један од узрока те појаве у нашој судској пракси треба тражити у чињеници да се највећи број наших теоретичара кривично-процесног права не бави питањима везаним за планирање преткривичног и кривичног поступка и да се на већини наших правних факултета тим питањима не поклања скоро никаква пажња. Због тога би била корисна научна истраживања која би се односила на планирање преткривичног и кривичног поступка.

Пошто срж планирања преткривичног и кривичног поступка чини криминалистичко учење о верзијама у овом ћемо се раду позабавити неким проблемима из те материје.

Рад садржи поднасловe: 1. дефиниција верзије, 2. питање о броју потребних верзија, 3. зашто су нам потребне верзије, 4. врсте верзија, 5. наша судска пракса и верзије.

1. Дефиниција верзије

Под криминалистичком верзијом подразумевамо једно од више могућих објашњења неког кривичног догађаја које се односи како на чињенице или догађаје из прошлости, тако и на радње које тек треба предузети у будућности ради утврђивања спорних чињеница. Верзије постављају и проверавају субјекти овлашћени ЗКП-ом.

Криминалистичке верзије су врста мисаоног модела и садрже у себи елементе гносеолошког, психолошког и логичког. Погрешно би било одвајати те компоненте, сматрати их за самосталне целине, између њих поставити оштре пранице, јер све

оне чине дијалектичко јединство. Гносеолошки, психолошки и логички аспекти верзија нису различити проблеми, већ различите стране једног истог проблема, које се међусобно преплићу, улазе једна у другу, допуњујуће се.

Да бисмо приказали поједине стране верзија ми ћемо морати у даљој анализи да издвојимо поједине елементе да би их аналитички проучили, апстрахујући на тренутак њихове међусобне везе. Но поред тога не сме се заборавити да су то јединствене, повезане категорије.

„Ми не можемо представити, изразити, премерити, приказати кретање а да не прекинемо непрекидно, а да не упростимо, не опрубимо, не раставимо, не умртвимо живо. Изражавање кретања мислима јесте увек опрубљивање, умртвљивање — и не само мишљу већ и осетом и не само кретања већ и сваког појма“.¹

Посматрано са гносеолошког аспекта верзије представљају одражавање околности везаних за извршено кривично дело у свести субјекта. Верзије су снажно гносеолошко оружје у процесу спознаје елемената кривичног дела и његове целине.

Шефер,² одређујући верзије као хипотетички одраз догађаја у свести иследника, наглашава њихову гносеолошку страну.

Верзије нису механичко одражавање кривичних дела у свести субјекта, то није одражавање једнако слици предмета одраженог у огледалу. „Човек не може обухватити, одразити, одсликати природу сву, потпуно, њен непосредни тоталитет, он може само да се вечно приближава томе, стварајући апстракције, појмове, законе, научну слику света.“³

Посматрајући трагове и предмете који остају после извршења кривичног дела на основу њих се у свести криминалисте⁴ одсликавају могући начини извршења и остале околности конкретног кривичног дела, у складу са његовим ранијим знањем, теоретским и практичним.

Са аспекта психологије верзије су продукт замишљања (фантазије). Замишљање је неопходна компонента у сваком стваралачком раду. Пошто је планирање верзија једна врста стваралачког рада не може се замислити без учешћа фантазије.

Када криминалиста на месту извршења кривичног дела опази неке чињенице он не може а да у својој свести не замисли могуће односе између тих чињеница.

Са аспекта логики верзије представљају објашњење кривичног догађаја. Размишљање води ка остварењу истине једино ако је правилно, ако поштује законе логики који су објективни.

¹ В. И. Лењин, Филозофске свеске, Београд 1976, стр. 239.

² Види Ларин, От следственной версии к истине, М. 1976, стр. 11. Пошто ове проблеме теоретски највише разрађује совјетска криминалистика, приликом писања рада били смо претежно упућени на њихове ауторе.

³ Лењин, Филозофске свеске, стр. 162.

⁴ У овом раду под изразом криминалиста подразумевамо: овлашћено службено лице органа унутрашњих послова, истражног судију, расправног судију, вештака.

У раду са верзијама велики значај имају поједине логичке методе, као што су индукција, дедукција, анализа, синтеза и аналогија.

Ратинов криминалистичке верзије одређује као идеално-информационо логичке моделе.⁵

Јан Пешчак и многи други аутори пишу да криминалистичке верзије представљају моделе у којима криминалиста реба парче по парче док не добије читаву слику.⁶

Критикујући то схватање, Ратинов⁷ износи да криминалистичке верзије, као модели у свести иследника, нису непомичне слике, мозаици, већ динамичне слике, попут играног звучног филма.

2. Питање о броју потребних верзија

Једно од кључних, есенцијалних проблема из ове материје је питање о броју верзија које треба поставити. Прихватамо схватање по коме је бројчани фактор битан елеменат појма верзије. Плуралитет верзија је једно од њених суштинских обележја.⁸

О кривичном догађају мора се истовремено планирати већи број верзија. Која је верзија истинита ми то још не знамо, јер верзије су само мисаоне претпоставке а одговор на то питање добићемо њиховом истовременом провером. Постављањем верзија, тражењем и проналажењем чињеница и одбацивањем верзија које не одговарају објективној стварности ми се све више и више приближавамо објективној истини. „Човеково сазнање није права линија, већ крива линија која се бесконачно приближава низу кругова, спирали.“⁹

Свака од постављених верзија објашњава само једну страну стварности, моделира само једну могућност, садржећи у себи тек мањи или већи степен вероватноће.

Због тога смо обавезни да истовремено планирамо и друге верзије како би обухватили све објективно дате могућности, јер смо само тако сигурни да ћемо открити истину.

„За истину су потребне још и друге стране стварности које се такође појављују као самосталне и појединачне (посебно за себе постојеће). Само у њиховој укупности (zusammen) и у њиховом односу (Beziehung) реализује се истина.“¹⁰

⁵ Ратинов, Теория доказательств в советском уголовном процессе, М. 1973, стр. 314.

⁶ Јан Пешчак, Следственные версии, М. 1976, стр. 18.

⁷ Ратинов у предговору књиге Јана Пешчака, Следственные версии, стр. 10.

⁸ В. Водинелић, Криминалистика, стр. 28, Докази и верзије у кривичном поступку, Анали Правног факултета у Београду, бр. 1—4/1983, стр. 155.

⁹ В. И. Ленин, Филозофске свеске, стр. 345.

¹⁰ Ibid., стр. 176.

Како стварност у себи садржи и квантитативне и квалитативне елементе, онда и модели којима се она моделира морају, ако желе да одговарају стварности, обухватити поред квалитативних и квантитативне елементе.

Покушај објашњења једне чињенице само путем једне верзије није криминалистичка верзија већ је то најгоре предубеђење.

Мада већина аутора сматра да треба планирати истовремено више верзија, разлике између њих постоје по питању које и колико верзија треба планирати у сваком конкретном случају.

У вези са тим Ејсман¹¹ наводи да је постављање свих формално могућих верзија — па и мало вероватних — лишено сваког смисла јер своди рад на случајно проналажење. Због тога овај аутор сматра да се у раду треба ограничити само на неколико највероватнијих верзија.

Слично мишљење заступа и Арцишевски,¹² пишући да је у вези са сваким кривичним делом могуће поставити јако велики број верзија. Такво изобиље различитих претпоставки лишава их стратегијског значаја.

Јан Пешчак¹³ излаже да не треба планирати верзије које су иследнику угодне — значи не све теоретски могуће верзије — већ само оне које произилазе из прикупљеног материјала, тј. основане, реално могуће верзије.

Ларин¹⁴ критикујући став Јана Пешчака — по нашем мишљењу исправно — наводи да се не могу међусобно супростављати реалне и теоретске верзије. Свака верзија која је основана увек се ослања на теоретске поставке гносеологије, логике, психологије, науке кривичног процесног права и криминалистике. Рад са верзијама, као и свака друга сазнајна делатност достиже свој циљ једино реализујући теоретске ставове, обезбеђујући јединство теорије и праксе.

В. Водинелић,¹⁵ Ларин,¹⁶ Балкин¹⁷ сматрају да у сваком конкретном случају треба поставити све реално могуће верзије, о свим чињеницама које су важне за доношење одлуке.

У вези са тим Лузгин¹⁸ пише да неопходност планирања већег броја верзија не значи да то могу да буду било које верзије. Треба постављати само реалне верзије које произилазе из свеукупности познатих чињеница, а условљене су праксом, животним искуством и специјалним знањима.

¹¹ Видети Василев, Следственная тактика, М. 1876., стр. 71.

¹² Видети Ларин, От следственной версии к истине, стр. 37.

¹³ Јан Пешчак, Следственные версии, стр. 95.

¹⁴ Ларин, От следственной версии к истине, стр. 111.

¹⁵ В. Водинелић, Докази и верзије у кривичном поступку, Анали Правног факултета у Београду, бр. 1—4/83, стр. 155.

¹⁶ Ларин, От следственной версии к истине, стр. 39.

¹⁷ Белкин, Теория доказательств в советском уголовном процессе, М. 1973. стр. 419.

¹⁸ Лузгин, Криминалистика (у редакцији Белкина и Зуккова), М. 1968., стр. 297.

Став да у односу на околности случаја треба планирати све реалне верзије на веома леп начин поткрепљује Строгович¹⁹ износећи да у великом броју случајева нешто што је било врло вероватно показало се као лажно, а истинитим се показало оно што је личило на мало вероватно или невероватно. Због тога треба планирати верзије и о мало вероватним околностима.

Придружујемо се ауторима који сматрају да треба планирати све могуће верзије у датој ситуацији, све реалне верзије, све објективно могуће верзије. Планирањем свих објективно могућих верзија осигурава се потпуност у раду, могуће грешке своде на минимум.

3. *Зашто су нам потребне верзије*

Значај верзија у кривичном поступку и криминалистици је огroman. Без њих напредак у процесу сазнања о извршеном кривичном делу и могућем учиниоцу био би скоро немогућ. Кривичар који не планира верзије осуђен је на лутања, прешке и заблуде. Заблуде у кривичном поступку имају велику тежину, „захваљујући“ њима учинилац кривичног дела може бити неоткривен, а невино лице окривљено. Грешке у кривичном поступку слабе веру људи у правосудје и поверење у државне органе.

После извршења кривичног дела остаје мањи или већи број промена, материјалних или у свести људи. Те промене су у ствари информације о извршеном кривичном делу и учиниоцу. Носиоци тих информација су сигнали.²⁰ Како протек времена, временски услови и радње учиниоца на уклањању трагова негативно делују на тај информациони систем о кривичном делу, можемо рећи да се он налази у процесу дезинтеграције, који карактерише ентропија, односно губитак, распадање релевантних информација.²¹

С обзиром на тај процес распадања система који настаје извршењем кривичног дела и постепени губитак све већег броја информација које би могле да послуже као докази, овлашћена лица органа унутрашњих послова и истражни судија имају задатак да пронађу информације, правилно их протумаче и обезбеде од уништења.

Како кривично дело не представља јединствен систем, већ читав низ идеално материјалних подсистема,²² то ни за све њих као целину за себе, а ни за чињенице које су унутар сваког, није могуће дати јединствено тумачење. Због тога је

¹⁹ Видети Ларин, От следственной версии к истине, стр. 109.

²⁰ Видети радове В. Водинелића, Шта је то доказ у кривичном поступку, Зборник Правног факултета у Мостару, 1980/81; Ново схватање увиђаја у кривично-процесној науци и криминалистици, Наша законитост, бр. 9/1979.

²¹ Ibid.

²² В. Водинелић, Ново схватање увиђаја у кривично-процесној науци и криминалистици, НЗ, бр. 9 /1979, стр. 71.

криминалиста обавезан да планира верзије, мисаоне претпоставке о могућем налажењу сигнала — носиоца информација и даје објашњења за већ пронађене.

Постављање верзија има две функције у кривично-процесном праву и криминалистици. Оне служе као метод путем кога се проналазе нове чињенице и даје објашњење за већ пронађене.

Верзије обезбеђују проналажење свих релевантних чињеница, оне утичу на овлашћено лице органа унутрашњих послова, истражног и расправног судију да буде објективан. Оне су значајно оруђе у процесу сазнања. Многе чињенице у кривичном поступку имају вишезначни карактер, на почетку субјект који планира верзију не зна које је значење право. Постављањем верзија о свим могућим значењима криминалиста се осигурава да пронађе оно право.

„Мишљење у форми истражних верзија појављује се као одражавање материјалног света у свести иследника и истовремено средство његовог сазнања“, пише исправно Јан Пешчак.²³

Без планирања верзија немогуће је тражити, проналазити, фиксирати микро-трагове. Микро-трагови су трагови који падају свету микрокосмоса, њих криминалиста не може ни у ком случају опазити својим чулима, њих може пронаћи једино својом мисаоном делатношћу.

„Природа микро-трагова произилази искључиво из количинског аспекта, који при увиђају не допушта чулно опажање него тражи допунске тактичке и техничке методе изналажења, осигурања и фиксирања тих трагова. Откривање микро-трагова нужно тражи претходно стварање мисаоних модела, верзија о невидљивим објектима“.²⁴

Васиљев²⁵ у *Истражној тактици* на једном месту пише: „Питање да ли се по свим елементима кривичног дела постављају верзије је нелопично. Ако је нека околност потпуно очигледна конструисати верзије у односу на њу је потпуно бесмислено.“ На једном другом месту, Васиљев заступа исту тезу: „Не планирају се верзије о околностима чије је значење потпуно јасно и не захтева доказивање“.²⁶

Дорохов и Николајев тврде да су неке чињенице кривичног дела доступне непосредном опажању иследника и не захтева се у погледу њих планирање верзија.²⁷

Не бисмо се могли сложити са горе цитираним ауторима, пошто је кривично дело већ извршено непосредном чулном опажању приступачни су једино трагови и предмети кривичног дела, који у себи садрже само информације о кривичном делу

²³ Јан Пешчак, *Следственные версии*, стр. 46.

²⁴ В. Водинелић, *Нека спорна питања у вези са увиђајем*, стр. 135.

²⁵ Васиљев, *Следственная тактика*, М. 1976, стр. 78.

²⁶ Видети, *От следственной версии к истине*, стр. 32.

²⁷ Белкин, *Собирание, исследование и оценка доказательств*, М. 1966, стр. 102.

и учиниоцу и које су најчешће непотпуне. Због тога да би се дошло до одлучних чињеница на којима се темељи примена права неопходна је логична мисаона делатност, доказивање и планирање верзија.^{27a, 27b}

Без планирања верзија не могу се уочити ни правилно објаснити негативне чињенице или околности.

А шта да се каже за оне трагове које учинилац намерно остави на месту извршења кривичног дела (финтиране трагове) и које су очигледне јер је то и учинилац желео и које својом очигледношћу, уочљивошћу боду очи увиђајној екипи, кочећи њихову самокритичност?

Оштри смо противници прихватања „очигледности“ у кривичном поступку, сматрамо да је она једна од највећих опасности по објективност и откривање истине.

Кривично дело је догађај у прошлости. Последице кривичног дела које непосредно опажа увиђајна екипа су фрагменти у садашњости. Криминалисти су од значаја ти трагови само зато што путем њих он покушава да спозна суштину. Трагови кривичног дела су само појавни облици суштине, форма њеног испољавања.

Суштина кривичног дела је у прошлости, она се не може чулима опазити већ се само може сазнати разумском делатношћу. Предмети и трагови могу се чулима опазити. Али, они у себи носе само делић суштине, они су вишезначни. Зато морамо планирати верзије о њиховим могућим значењима, јер не знамо које је право.

Непосредном чулном опажању је непосредно приступачна само појавност, спољна страна посматраног објекта, а суштина тек посредно преко појавности.²⁸

Појава је у своме значењу богатија од суштине јер она одсликава и страну суштине али и друге стране које не припадају суштини, стране привида.

^{27a} Видети рад В. Водинелића, Доказивање једини пут утврђивања спорних чињеница у кривичном поступку, НЗ, бр. 11—12/78.

^{27b} Од наших аутора Владимир Бајер сматра да се чињенице утврђују поред доказивања и властитим опажањем као најсигурнијим методом долажења до истине, тако да се наша критика односи и на његов став. Видети Југословенско кривично процесно право, књига II, стр. 12. Већина наших аутора кривично-процесног права сматра да не треба доказивати, а то значи ни планирати верзије о ноторним чињеницама и очигледним чињеницама. Ми се са тим не можемо сложити и у овим излагањима покушаћемо да оспоримо те ставове. Грubiша, Чињенично стање у кривичном поступку, Запреб 1981, стр. 10, сматра да се одлучне и ноторне чињенице не доказују већ само утврђују, Бајер, у горе наведеној књизи, на стр. 28, заступа становиште да се ноторне и очигледне чињенице не утврђују већ се узимају за утврђене. Т. Васиљевић пише о непотребности доказивања ноторних и очигледних чињеница, Систем кривично-процесног права, стр. 296.

²⁸ В. Водинелић, Ново схватање увиђаја у кривичној науци и криминалистици, НЗ, бр. 9/1979, стр. 39.

„Иако је богатија од суштине, свака појава открива и изражава само једну страну суштине ствари — процеса тако да се суштина манифестује у целини својих појава.“²⁹

Лењин у *Филозофским свескама* пише веома сликовито да појава није нешто несуштинско, него је манифестација суштине.³⁰

Трагови кривичног дела (појаве) појављују се као сигнали, носиоци доказних информација о суштини (кривичном делу), они представљају само делић те суштине.

„Када различитост између појаве (спољњег) и суштине (унутрашњег) достигне крајњи ступањ супротности, појаве добијају црте привидности. Привид је такав облик појаве где је она непосредно супростављена суштини. И привид је повезан са суштином, шта више њоме је одређен. Да није тако не бисмо никада преко привида открили суштину коју је симулант хтео сакрити.“³¹

Када учинилац једног кривичног дела (нпр. проневере) жели да фингира друго кривично дело (провалну крађу) однос између појаве и суштине достиже своју крајњу супротност, добијајући карактер привида.

„Оно што се привиђа је суштина у једној својој одредби, у једној од својих страна, у једном од својих момената. Суштина изгледа да је баш то.“^{31а} „Привид је негативна природа суштине.“³²

Да би се открила суштина бића кривичног дела морају се планирати све верзије, мора се отргнути од фасцинирајуће, заслепљујуће, успављујуће очигледности која у себи крије лаж, привид, „мора се одбацити пена и заронити у дубину реке“. „Отприлике као кретање реке — пена је горе, дубока струјања доле. Али и пена је израз суштине!“³³

4. Врсте верзија

Наука криминалистика је изградила велики број најразличитијих класификација верзија. Међутим, ми ћемо се у овом раду задржати само на најзначајнијим поделама.

а) По опсегу, кругу објашњаваних чињеница, прихватамо поделу верзија на опште, посебне и појединачне.

²⁹ А. Стојковић, *Основи марксистичке филозофије*, Београд 1980, стр. 88.

³⁰ Лењин, стр. 153.

³¹ В. Водинелић, *Ново схватање увиђаја у кривичној науци и криминалистици*, НЗ, бр. 9/1979, стр. 42.

^{31а} Лењин, *Филозофске свеске*, стр. 111.

³² Ibid., стр. 108.

³³ Ibid., стр. 108.

Опште верзије обухватају кривични догађај у целини. „У систему свих верзија улога ослоних тачака припада опћим верзијама, (нпр. опћа верзија оптужбе, опћа верзија одбране). Опћа верзија је претпоставка о предмету доказивања... и служи као неки скелет који се попуњава и конкретизира специјалним верзијама“.³⁴

Посебне верзије јесу претпоставке о елементима кривичног дела, субјекту, субјективној страни, објекту и објективној страни кривичних дела.

Појединачне верзије јесу претпоставке о појединачним чињеницама из тхеме пробанди и доказним чињеницама.

Прихватајући ову поделу пошли смо од схватања општег, посебног и појединачног, које се развија у марксистичкој филозофији и од поделе хипотеза на опште, посебне и појединачне, пошто криминалистичка верзија представља хипотезу посебне врсте (сui генерис). Сматрамо да она најпотпуније обухвата све елементе кривичног дела у погледу којих се планирају верзије.

Неки аутори као на пример Белкин,³⁵ Лузгин³⁶ и Ларин³⁷ прихватају поделу верзија само на опште и посебне.

Сматрамо да је та подела непотпуна зато што запоставља поједине чињенице у погледу којих се морају постављати верзије. Мишљења смо и да је недијалектична зато што не узима у обзир однос између општег, посебног и појединачног, који се овде не може заобићи.

б) По степену одређености деле се на типичне и конкретне.³⁸

Постојање конкретних верзија, као претпоставки које се заснивају на већ пронађеним чињеницама у теорији није спорно али о природи, значају и улози типичних верзија не постоји јединствено мишљење, па ћемо се зато задржати на њима.

Лузгин³⁹ одређује типичне верзије на следећи начин: „Као посебна врста општих верзија појављују се типичне верзије. Оне одражавају правни састав кривичног дела, његова групна обележја, најтипичнији, и у пракси најчешће сретан механизам извршења, тј. околности могућег извршења кривичног дела. Тако на пример, при налажењу леша типичне верзије би биле „убиство“, „самоубиство“, „несрећни случај“, „природна смрт“.

Белкин⁴⁰ под типичним верзијама подразумева више најкарактеристичнијих за *дате ситуације* — са аспекта истражне или судске праксе — вероватних објашњења чињеница или

³⁴ В. Водинелић, Увиђај и планирање верзија, НЗ, бр. 11—12/82, стр. 87.

³⁵ Белкин, Курс советской криминалистики, II, М. 1978, стр. 303.

³⁶ Лузгин, Криминалистика, у редакцији Белкина и Зубкова, М. 1968, стр. 289.

³⁷ Ларин, От следственной версии к истине, стр. 44.

³⁸ Белкин, Курс советской криминалистики, II том, стр. 303.

³⁹ Лузгин, Криминалистика, у редакцији Белкина, М. 1976, стр. 234.

⁴⁰ Белкин, Теория доказательств в советском уголовном процессе, стр. 422.

кривичног дела у целини. Смисао коришћења тих верзија је у вероватном објашњењу догађаја са минималним бројем почетних чињеница што је неопходно у почетку ислеђења, ради усмеравања оперативно тактичких и истражних радњи.

Постојање типичних верзија произилази из закономерности да иако је свако конкретно извршење кривичног дела неповољиво оно се ипак уклапа под апстрактно биће поједине врсте кривичног дела (које можемо наћи у посебном делу КЗ-а), имајући са њим неке заједничке елементе (објект, радња извршења, начин извршења). То кривично дело улази у методу откривања, истраживања и разјашњавања конкретних кривичних дела.

За постојање типичних верзија велики значај има искуство (теоријско и практично) и логичко закључивање по аналогiji.

„Спознаја неког предмета не почиње никад од нуле јер људи увек располажу неким знањем о предмету. Зато човек када приступа проучавању неког предмета то увек чини под углом свог пребашњег знања о њему.“⁴¹

Значај типичних верзија пре свега у преткривичном, а и у претходном поступку је велики. Оне имају изразито хеуристичку улогу. Захваљујући њима, иако субјект верзија располаже јако малим бројем чињеница — рецимо кратким телефонским позивом — може да планира које ће оперативне мере или истражне радње да предузме и које ће околности и трагове да тражи на месту извршења и другим местима.

Лузгин⁴² по нашем мишљењу исправно пише да типичне верзије служе као почетни оријентир у тражењу и одабирању чињеница ради њихове анализе.

Ларин⁴³ се противи постојању типичних верзија. Он сматра да типичне верзије не садрже у себи вероватно већ сигурно знање које не одражава конкретну ситуацију, већ све могуће, обухваћене ранијом праксом ситуације датог рода. Пошто верзија карактерише вероватно знање, типичне верзије не можемо сматрати верзијама већ одређеним методолошким упутствима за одређене ситуације.

Мислимо да Ларин овог пута није у праву. По нама он греши, постављајући као критериј разликовања карактер знања и сматрајући да типичне верзије садрже у себи сигурно знање. На пример, ако се о једној чињеници, (лешу нађеном у шуми) могу поставити четири типичне верзије: убиство, самоубиство, несрећан случај, природна смрт, све те верзије заједно у себи садрже сигурно знање, јер ништа изван тога не може да постоји. Али, свака типична верзија у себи не садржи сигурно знање — јер нисмо сигурни која је тачна — већ вероватно знање. Ако у конкретном случају поставимо све објективно могуће опште

⁴¹ Видети Белкин — Винберг, Криминалистика и доказывание, М. 1969, стр. 106.

⁴² Лузгин, Криминалистика, у редакцији Белкина и Зујкова, стр. 294.

⁴³ Ларин, От следственной версии к истине, стр. 7—8.

верзије — што смо обавезни да учинимо — онда је вероватно да је нека од тих верзија тачна, слично као код типичних верзија. Други критеријум којим Ларин покушава да поткрепи своју тврдњу да типичне верзије нису врста верзија, је обим објашњаваних околности. Истражне верзије, по њему, објашњавају појединачне појаве а типичне род појава. Нама се чини да то није критеријум који раздваја већ који спаја. Ту постоји однос апстрактног и конкретног. Јер, на основу типичних верзија, као мисаоних модела које смо поставили на основу минималног броја чињеница, ми тражимо нове чињенице које нам недостају и са којима попуњавамо празна места у нашем мисаоном мозаику, све више од апстрактног крећући се ка конкретном.

в) У односу на субјекте који их постављају верзије се најчешће деле на оперативне, истражне, расправне и експертне.⁴⁴

г) У односу на време за које се постављају верзије се деле на ретроспективне и прогнозне.⁴⁵

Виђење верзије као ретроспективне претпоставке је класично, устаљено и у сваком случају неспорно. Међутим, врло мали број аутора сматра да верзије не морају бити само оруђе за спознавање прошлости, већ и за предвиђање будућности. Та врста верзија назива се прогнозне верзије.

Ларин⁴⁶ исправно сматра да прогнозне верзије не само постоје, већ су такве компоненте сазнајног процеса без којих је откривање истине немогуће.

У основи сваке оперативне тактичке мере, истражне или расправне радње налазе се прогнозне верзије.

Упоредимо два суда: плен се после крађе вероватно налази у дому осумњиченог; плен ће се вероватно налазити и сутра у дому осумњиченог. Није тешко закључити, да су они слични не само по логичкој структури већ и по карактеру знања. Разлика је међу њима у оријентацији у времену. Први суд је ретроспективна верзија, која се односи на прошлост, други прогнозна верзија која се односи на будућност.⁴⁷

Између ретроспективних и прогнозних верзија не постоји непремостиви јаз, већ дијалектичко јединство.

Између прошлости, садашњости и будућности постоји веза. Нит која их спаја. Каква ће нам бити будућност зависи и од садашњости, а садашњост је новорођенче прошлости.

Желећи да истакнемо значај прогнозних верзија уврстили смо их у нашу дефиницију на почетку овог рада.

⁴⁴ В. Водинелић, Криминалистика, V издање, стр. 34—37.

⁴⁵ Ларин, От следственной версии к истине, стр. 55.

⁴⁶ Ibid., стр. 55.

⁴⁷ Ibid., стр. 47.

5. *Наша судска пракса и верзије*

У првој половини 1983. године извршили смо анкету у Општинском и Окружном суду у Крагујевцу, желећи да видимо како се у пракси примењује планирање кривичног поступка и криминалистичко учење о верзијама.

Највећи број судија које смо анкетирали сматра да верзијама нема места у истрази и на главном претресу, већ се оне могу примењивати једино у преткривичном поступку.

Неколико судија је одговорило да им не требају верзије и планирање истраге и главног претреса јер они раде по закону, а закон лепо прописује да се прво треба испитати окривљени, па тек затим саслушати сведоци и извести остали докази па према томе планирање је у кривичном поступку неумесно.

Добијали смо и одговоре да постоји јако велики јаз између теорије и праксе и да судија месечно мора да реши преко тридесет предмета тако да нема времена да планира верзије.

Мањи број анкетираних судија поставља верзије и примењује их али не на почетку већ када испита окривљеног, саслуша сведоке, тек након извршеног увиђаја, што је јако погрешно.

Немамо разлога да не верујемо да бисмо сличне резултате добили да смо анкету вршили и у било ком другом општинском или окружном суду на територији наше земље.

Ставови анкетираних лица противурече не само неспорним резултатима науке криминалистике и кривично-процесног права, него и пракси правосуђа на Западу и Истоку.

Насупрот садашњој пракси, неопходно је систематско планирање преткривичног и кривичног поступка у складу са савременим учењем криминалистике и кривично-процесног права.

Бранислав СИМОНОВИЋ

THE VERSION PLANING IN PENAL PROCEEDINGS AND OUR JURIDICAL PRACTICE

— Summary —

The author defines version as one of several possible explanations of a penal event which refers to facts or events from the past, as well as to human acts which have to be done in the process of discovering of disputable facts. The versions are set up and verified by the subjects which are entitled to by the Law on Penal Proceedings. The definition of a version encompasses the predicting versions as well. In the first part of the article the gnoseological, psychological and logical aspects of a version have been elaborated.

In the second part of the article the author accepts the opinion which emphasizes the importance of a numerical factor as a part of the concept of a version, whereby all really possible versions of a concrete event are to be set up.

In the third part of the article the author separately elaborates the heuristical function of a version, whereby he points out its significance for discovering a micro-trace. He also criticises the obviousness principle, emphasizing its defectiveness related to fictitious criminal acts.

In the fourth part of the article the author accepts the tripartition of versions in general, particular and individual ones, criticising at the same time the dichotomy of general and particular ones because it neglects individual facts which have to be respected in version planing. Further, the author points out the importance of typical and predicting versions.

In the fifth part of the article some defects of our juridical practice have been pointed at.

Aleksander Peczenik: THE BASIS OF LEGAL JUSTIFICATION, Lund 1983, страна 2+i — vii+218

Пољак Aleksander Peczenik, познат, између осталог, по књизи о научној вредности догматике права (*Wartość naukowa dogmatyki prawa*, Kraków 1966), сада је професор Правног факултета Универзитета у Лунду (Шведска). Књига на енглеском језику на коју се овде осврћемо, и чији би се назив могао превести као *Основи правног оправдања* (образлагања, аргуменације), није идентична са његовим радом на нем. језику *Grundlagen der juristischen Argumentation*.

Да би се схватила ова за нашег читаоца тешка књига — у нашој правној књижевности, у оном њеном делу који би се могао означити као (или као тзв.) правна логика, оваквих расправа скоро и да нема — дакле, да би се она схватила, треба најпре рећи да њен аутор дозвољава могућност да се она назове и *Оправдање правног оправдања* (Justification of Legal Justification) или још потпуније, *Дубоко оправдање контекстуално довољног правног оправдања* (The Deep Justification of the Contextually Sufficient Legal Justification). Ово произилази из његовог исправног става да се правни закључци, судске одлуке и сл. могу правдати (а) у оквиру правног резонувања или (б) ван њега. Оправдање (justification) се дефинише као навођење довољних разлога за закључивање: разлози довољни за правника могу бити недовољни за моралисту, политичког опонента, филозофа, etc., јер ови други могу тражити оправданост премиса које правник узима као доказане.

Уз реч захвалности колегама за разговоре о разматраним питањима и критику, увод, богату библиографију и индекс појмова, књига садржи седам делова, са многим тачкама и подтачкама. Ево тих делова: 1. Трансформација у право; 2. Трансформација у праву. Контекстуално довољно правно оправдање; 3. Теорија трансформација и теорија правног резонувања; 4. Рационалност правног резонувања; 5. Заснивање знања. Правна идеологија; 6. Мерила за дубоко оправдање правног

резоновања и 7. Правно истраживање, напредак науке и теорија морала.

Сваки од ових делова прати општи закључак као сажетак претходног разматрања. У њима се, између осталог, истиче: у првом — да *било који степен* неморалности правне норме оправдава њену корективну интерпретацију: *висок степен* неморалности оправдава њену елиминацију из правног поретка, *још већи степен* неморалности може оправдати трабанску непослушност, *екстремно висок степен* неморалности великог броја правних норми може оправдати револуцију; у другом — да разматрање о изворима права и њиховој интерпретацији претпоставља како фактичке тако и вредносне судове; у трећем — да закључци правника трансформишу изворе права у интерпретирано право, делимично прилагођено његовим моралним схватањима; у четвртном — да је концептуално довољно правно оправдање оријентисано на општост и конзистентност; у петом — да је правно резоновање слично другим типовима резоновања, чак и научном, осим, можда, у логици и математици: оно се може представити као „спирала“, бесконачна с логичке тачке гледишта, али ипак везана за „одређене тачке“, *фактички* одређене нашом акцијом и, нужно, биолошко-генетичким и културним факторима; у шестом — да се дубоко оправдање правног резоновања састоји у доказивању да оно представља релативно оптималан компромис између индивидуалних (нпр. корисности и правде) и изнадличних вредности (нпр. културног прогреса); у седмом — да правна догматика заснива своје закључке на важећем праву, али да их она, у ствари, прилагођава вредностима које се стално стварају.

Не-дедуктивно закључивање (non-deductive inferences), којем аутор посвећује доста простора у књизи, игра већу улогу у правном оправдању судских одлука и правном резоновању уопште, него у научном резоновању. А оно се карактерише тиме што се у њега инфилтрирају вредносни судови који, кад је реч о праву, релативизирају закључке из правних премиса.

Теоријска расправа о правном оправдању (образлагању, аргументацији, резоновању) традиционално је затамњена, иако оно заузима најважније место у правним студијама и практичној делатности правника. Утолико су напори које је А. Печеник учинио у овој књизи, служећи се концептуалном анализом и дескриптивном социологијом, значајнији. Име аутора и питања о којима расправља најбоља су гаранција интересовања за ову књигу.

Тодор И. ПОДГОРАЦ